

AZƏRBAYCAN UĞRUNDA!



HƏRBİ BİLİK

№ 03 / MAY-İYUN 2018-ci il



Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi



HƏRBİ BİLİK

hərbi elmi-nəzəri, publisistik jurnal

№3 (may-iyun) 2018-ci il

“HƏRBİ BİLİK” JURNALININ REDAKSIYA KOLLEGİYASI:

- general-leytenant Ayaz Həsənov;
- general-leytenant Nizam Osmanov;
- general-mayor Hilal Nəcəfov;
- general-leytenant Heydər Piriyeu;
- general-mayor Natiq Əliyev;
- general-mayor Zahid Hüseynov;
- general-mayor İkrəm Əliyev;
- general-mayor Məmməd Eminov;
- general-mayor Rasim Əliyev;
- general-mayor Vasif Kazımov;
- general-mayor Ənvər Əfəndiyev;
- polkovnik Elman Səmədov;
- polkovnik Vüqar Hacıyev;
- polkovnik Nəsif Ramazanov.

Redaksiyaya daxil olmuş əlyazmalar, fotolar, illüstrasiyalar geri qaytarılmır. Müəllif hərbi elmi-nəzəri və tarixi faktlara görə məsuliyyət daşıyır. “Hərbi bilik” jurnalında verilmiş materiallardan istifadə zamanı mütləq jurnala istinad edilməlidir.

“Hərbi bilik” jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddəalarının nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi.

Ünvan: AZ1065, Bakı şəhəri, akademik Şəfaət Mehdiyev küçəsi 136, “Qırmızı Şərq” hərbi şəhərciyi, Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası.

MÜNDƏRİCAT

TAKTİKA

Yaşayış məntəqələrinə hücumun xüsusiyyətləri

Rahib Rzayev..... 3

İrəliyə və geriyə doğru üzərindən aşmanın tətbiqi

Rahib Misirzadə..... 9

Müdafiə döyüşündə qoşunların Hava Hücumundan Müdafiə vasitələrinə olan tələbatının hesablanma metodikası

Əzim Allahyarov..... 14

Kompleks məşqin keçirilmə xüsusiyyətləri

Pünhan Məmmədov..... 20

Hücum əməliyyatlarında tətbiq olunan düşməni aldatmanın forma və üsulları

Hikmət Hacıyev..... 28

Zabit heyəti ilə mühazirələrin, seminarların hazırlanması və keçirilməsi

Ehtiram Məmmədov..... 34

Geriçəkilmə fəaliyyətində briqada bölmələrinin tətbiqi qaydaları

Ağabala Manafov..... 40

ARTİLLERİYA

Hücumun artilleriya hazırlığının vaxtının hesablanma üsulu

Nicat Məhərrəmov..... 47

AVIASİYA VƏ HHM

Hava dəstək fəaliyyətlərinin idarə edilməsi

Emin Qubadov..... 52

Zenit-raket divizionunun atəş imkanlarının hesablanması metodikası

Hikmət Əliyev..... 60

KƏŞFİYYAT

Dağlıq ərazinin hücum zamanı kəşfiyyatın planlaşdırılma və aparılmasına təsirləri

Faiq Mikayılov..... 66

Kəşfiyyatın planlaşdırılması

Nəsimi Şıxəliyev..... 71

RABİTƏ

Akustik (nitqli) informasiyanın sızmasının texniki kanalları

Emil Qasimov..... 77

Rusiya Federasiyasının Müdafiəsini İdarəetmə Milli Mərkəzi (RF MİMM)

Zülfüqar Zülfüqarov..... 83

MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNAT

Motoatıcı briqadanın maddi-texniki təminatının təşkilinin xüsusiyyətləri

Azər Hacıyev..... 87

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

İnformasiya müharibəsinin inkişaf mərhələləri, istiqamətləri və hədəfləri

Elşən Tanrıverdiyev..... 92

Ermənilərin Dağlıq Qarabağa köçürülməsi siyasətinin məqsədi və mahiyyəti

Cavidan Qarayev..... 100

HUMANİTAR ELMLƏR

İdarəetmə nəzəriyyəsinin formalaşma tarixi və prinsipləri

Turac Hacıyev..... 104

Müasir dövrdə informasiya-psixoloji müharibə: xarakterik xüsusiyyətləri və tətbiqi məsələləri

Ceyhun Kazımov..... 112

UOT 355/359

YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏLƏRİNƏ HÜCUMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

polkovnik-leytenant Rahib Rzayev
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Xülasə. Məqalədə yaşayış məntəqələrinin taktiki fəaliyyətlərə təsirinin xüsusiyyətləri və yaşayış məntəqəsinə hücumun xüsusiyyətləri nəzəri cəhətdən açıqlanır.

Açar sözlər: hücum, yaşayış məntəqəsi, taktiki fəaliyyət, hücumun xüsusiyyətləri.

Yaşayış məntəqələrinin taktiki fəaliyyətlərə təsirinin xüsusiyyətləri

Yaşayış məntəqələrində döyüşlərin aparılması üçün ərazi haqqında dəqiq və ətraflı kəşfiyyat məlumatlarının toplanması vacibdir. Yaşayış məntəqələrində aparılacaq döyüşdə uğur qazanmaq üçün komandirlər həm ərazi, həm də qarşılaşa biləcəkləri düşmən haqqında məlumat və yaşayış məntəqəsinin öz bölmələrimizə, həmçinin düşmən bölmələrinə təsirini müəyyən etməlidir.

Hücum edən bölmələr yaşayış məntəqəsində müdafiənin aşağıdakı xüsusiyyətlərini nəzərə alma-
lıdır:

– düşmən öz atəş vasitələrini əsaslı maskalaya bilmək imkanına malikdir və müxtəlif hücum vasitələri ilə (tank da daxil olmaqla) pusqu qura bilər;

– daş (kərpic) binalar müdafiə olunanlara imkan verir ki, atəş vasitələri üçün hazır mövqelər seçsinlər;

– böyük yaşayış məntəqələri tank əleyhinə rayonlar, kiçik yaşayış məntəqələri isə hazır müqavimət mərkəzləri və ya dayaq məntəqələri adlanır. Daş binalar, hətta dağılmaq üzrə olanlar da dayaq məntəqələri xassələrini saxlayır, əngəllər olan küçələr isə çətin dəf olunan maneələr hesab olunur;

– yaşayış məntəqələrində yaxşı daldalanacaq müdafiə olunanlara imkan verir ki, uzun müddət hücum edənlərin müşahidə və atəşindən qorunsunlar;

– müdafiə olunanlar, qruplarla ayrı-ayrı binalarda və dayaq məntəqələrində yerləşib, ayrı-ayrı fəaliyyət göstərsələr də, atəş gücünə malikdirlər. Bu da hücum edənləri məcbur edir ki, ayrı-ayrı qruplarla hərəkət etsinlər. Bu zaman bölmələrin idarə edilməsi əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşir;

– yaşayış məntəqələrində sıxlıq hücum edənlərə geniş döyüş düzülüşündən, çox sayda hərbi texnikadan istifadə etməyə imkan vermir.

Şəhərin müdafiəsinə aiddir:

– şəhərin birbaşa özünün müdafiəsi;

– onun giriş hissəsinin müdafiəsi.

Şəhərin giriş hissəsinin müdafiəsi rayonun müdafiəsi prinsipi ilə tikilir, şəhərin özündə isə cinahlardan və onun dərinliyinə doğru müdafiə mərkəzləri və mövqeləri qurulur. Onun ərazisinin ölçülərindən asılı olaraq 1-2, hətta 3 müdafiə xətti əvvəlcədən hazırlanır. Hər bir müdafiə xəttinin dərinliyi 6-8 km-ə çata bilər. Taborun müdafiə rayonunun, yaxud döyüş mövqeyinin eni 2 km, dərinliyi isə 1,5 km-ə qədər ola bilər. Briqadaya sahə və ya sektor 3-6 km eninə, 3-4 km dərinliyinə təyin edilir. Briqada zolağı və ya sektorun eni 10-15 km, dərinliyi isə 8-10 km-dir.

Beləliklə, yaşayış məntəqəsinə ələ keçirərkən briqada düşmənin güclü atəşi, hücum edilən bütün istiqamətlərdə müxtəlif tikililərdən ibarət güclü və dərin eşelonaşdırılmış müdafiəsi ilə qarşılaşa bilər.

Yaşayış məntəqəsinə hücumun xüsusiyyətləri

Yaşayış məntəqəsinin ələ keçirilməsi, bir qayda olaraq, hərəkətdən birbaşa həyata keçirilir. Briqada düşmənin əsas qüvvələrini yaşayış məntəqəsinin yaxın ətrafında darmadağın edir və ön dəstələri

sürətlə dərinliyə göndərməklə onu ələ keçirir. Eyni zamanda, hücum edən bölmələrin bir hissəsi ilə yaşayış məntəqəsinin yanından keçərək düşmənin yaxınlaşan ehtiyatlarını məhv edir [2, s.152].

Yaşayış məntəqəsinin hərəkətdən ələ keçirilməsi aşağıda göstərilən hallarda mümkündür:

– yaşayış məntəqəsi düşmən tərəfindən müdafiəyə hazırlanmayıb və ya məhdud qüvvələrlə müdafiə olunur;

– yaşayış məntəqəsinin yaxınlığında onu ələ keçirməyə cəhd edən, hücumu keçən qoşunları da yandırmaq üçün ehtiyat qüvvələr yoxdur.

Bir sıra hallarda vəziyyət ələ mürəkkəbləşə bilər ki, briqada əsas qüvvələrdən aralıda, yaşayış məntəqəsinə ötürülərək hava desantı ilə qarşılıqlı və ya sərbəst qəfil yaşayış məntəqəsinə daxil ola və tez onu ələ keçirə bilər. Briqada yaşayış məntəqəsi istiqamətində hücumun inkişafı zamanı düşmənin yaşayış məntəqəsinin girəcəyində olan əsas qüvvələrini darmadağın etməlidir. Bu halda əsas qüvvələr yaşayış məntəqəsinə ötürülərək və onun ərazisinə yaxınlaşan ehtiyat qüvvələri məhv edir [1, s.16].

İri yaşayış məntəqəsinə hücum edərkən briqadanın hücum zolağı (cavabdehlik zonası) iki-üç magistral küçə və ya cəbhə genişliyi 6 km-ə qədər olan bir rayondan ibarət ola bilər. Tabor, adətən, bir-iki magistral küçə və onlara bitişik məhəllələr boyu, 1-2 km cəbhə genişliyində hücum edir [2, s.153].

Həmlə dəstələri və taktiki hava desantı ilə yaşayış məntəqəsinə ələ keçirmək mümkün olmadıqda, briqada yaşayış məntəqəsinin kənarlarında olan vacib obyektləri ələ keçirməlidir. Yaşayış məntəqəsinin ələ keçirilməsi briqadanın əsas qüvvələri tərəfindən müxtəlif istiqamətlərdən həyata keçirilir. Eyni zamanda, qüvvələrin bir hissəsi yaşayış məntəqəsinə ötürülərək keçməyə istiqamətləndirilir. Yaşayış məntəqəsinə yürüşlə ələ keçirmək briqadanın əsas tapşırığıdır. Bu tapşırığın yerinə yetirilməsində motoatıcı hissə və bölmələr əsas rol oynayır. Belə ki, onlar yaşayış məntəqəsinin daxilində daha uğurlu döyüş aparmağa uyğunlaşmışdır. Tank hissə və birləşmələri yaşayış məntəqəsinə ötürülərək-keçmə, onun izlə edilməsi, girəcəklərin ələ keçirilməsi və yaşayış məntəqəsinin kənarında olan ehtiyat qüvvələrinin darmadağın edilməsində istifadə edilə bilər. Bu hallarda, yaşayış məntəqəsi mühasirəyə alınır, təcrid olunur və həmlə ilə ələ keçirilir.

Əlverişli şərait və yaşayış məntəqəsinə mühafizə etmək imkanı olduqda, əvvəlcə onu təcrid etmək lazımdır. Təcrid etdikdən sonra vəziyyətdən asılı olaraq hərəkət üsulu seçilə bilər. Kifayət qədər qüvvə olarsa və yaşayış məntəqəsinə tez ələ keçirmək lazım gələrsə, eyni vaxtda hər tərəfdən hücum etmək lazımdır ki, düşməni mühasirəyə almaq və təslim olmağa məcbur etmək mümkün olsun. Əgər hər tərəfdən hücum etmək üçün qüvvə azdırsa, onda hücumu 2-3 və ya bir tərəfdən etməklə kifayətlənmək lazımdır.

Bu halda ən əlverişli metod hücumu arxa tərəfdən etməkdir. Bununla da, düşməne güclü mənəvi təsir etmək imkanı əldə olunur, çünki arxada olan yaşayış məntəqəsinin müdafiə tikililəri ön cəbhəyə nisbətən daha zəif olur. Hücum üçün kifayət qədər qüvvə olmadıqda təcrid olunma düşmənin tam təslim olmasına və ya hücum edənlərə əlavə hissələrin yaxınlaşmasına qədər davam edə bilər [1, s.17].

Təcrid olunmanın iki üsulla tətbiqi məqsədəuyğundur:

– yaşayış məntəqəsi qüvvələrin böyük hissəsi ilə təcrid olunduqda;

– yaşayış məntəqəsinin ətrafında qüvvələrin kiçik bir hissəsi müşahidə apararkən və əsas qüvvələr hücumu davam edərək onu ötürülərək keçdikdə.

Hər iki üsul konkret şərait nəzərə alınarsa, təsirli ola bilər, əks-halda döyüş uzanar və uğursuzluqla nəticələnər. Təcrid etmə üsulu yerin xarakterindən, düşmən və öz qüvvələrimizdən asılıdır. Burada mütləq ilin, günün vaxtını və təcrid etmənin uzunmüddətli olmasını nəzərə almaq lazımdır. Qısamüddətli təcrid etmə zamanı yaşayış məntəqəsinin kənarlarına sıx yaxınlaşmaq, sonra isə kənardan olan binaları tutmaq və onlardan hücumu davam etdirmək məqsədəuyğundur. Hücumu uzun müddət hazırladıqda və ya əlavə qüvvələrin yaxınlaşması gözlənilirsə, yaşayış məntəqəsinin təcrid olunma döyüş xəttini kənarlardan 2-3 km məsafədə aparmaq lazımdır (TƏE-in həqiqi atəşinin əsas təsir məsafəsi). Təcridləmənin qüvvələri məhdud olduqda döyüş xəttində müdafiə və müşahidəni təşkil etmək lazımdır. Düşmənin mühasirə halqasını yarmaq cəhdinin qarşısını almaq məqsədilə zərbə endirən dəstələr xəttin arxasına göndərilməlidir. Yaşayış məntəqəsinə təcrid etmək üçün, onu dərhal sıx halqa formasında mü-

hasirə etmək əlverişlidir (kənarları tutmaqla). Bu halda düşmən atəş torbasına düşür və çıxmağa çətinlik çəkir. Çox vacibdir ki, mühasirəyə alınan düşmən arxa cəbhə və qonşularla rabitə yarada bilməsin və havadan heç bir kömək almasın.

Təcridolunan yaşayış məntəqəsinə hücum üç istiqamətdən aparılır: bir istiqamətdə düşməyə, sanki çıxmaq üçün azad çıxış verilir. Ancaq bu tələ yaşayış məntəqəsindən 2-5 km aralıda möhkəm bağlanmalıdır. Ona görə ki, lazım gəldikdə açıq yerdə düşmənin geri çəkilmə qüvvələrini darmadağın edə bilsin.

Yaşayış məntəqəsinə həmlə özündə birləşdirməlidir:

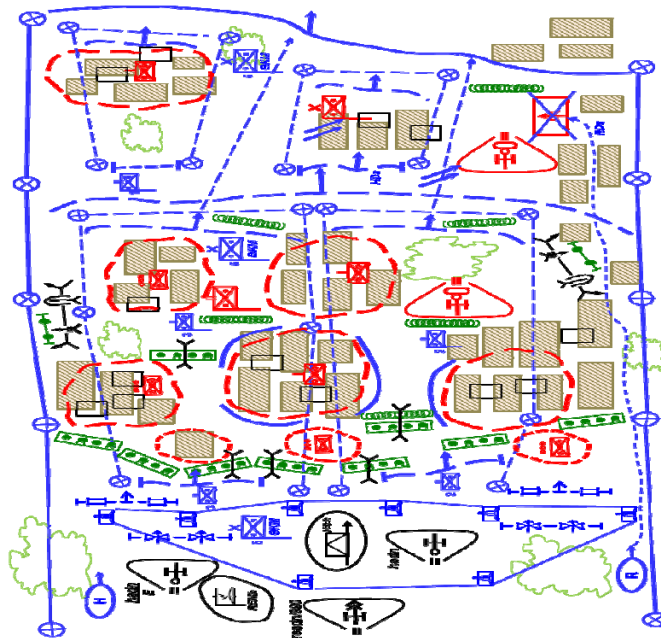
- düşmən müdafiəsinin ardıcıl və fasiləsiz məhv edilməsini;
- çoxsaylı maneələrin dəf edilməsini;
- hücum edən qoşunların yaşayış məntəqəsinin əks tərəfdəki kənarlarına çıxmasını;
- yaşayış məntəqəsi mühasirədədirsə, düşmənin tam məhv edilməsi və onun ələ keçirilməsini.

Yaşayış məntəqəsinə həmlə motoatıcı briqadanın (taborların) eyni vaxtda müxtəlif istiqamətlərdən hücumu zamanı həyata keçirilir. Dairəvi müdafiə olunan yaşayış məntəqəsinə kənarlardan mərkəz istiqamətinə, magistral küçələrdə isə dərinliyə doğru planlaşdırılır. Yaşayış məntəqəsində düşmənin müdafiəsini parçalamaq, onu hissə-hissə məhv etmək məqsədilə hücum zamanı tanklar şəraitdən asılı olaraq piyadaların önündə və ya arxasında küçələrdə hərəkət edir [1, s.22].

Küçələrdə böyük maneələr quraşdırılıbsa, küçələr minalanıbsa, düşmənin tank əleyhinə vasitələri, tankları varsa və pusqularda yerləşdirilibsə (xüsusilə dar və əyri küçələrdə hərəkət baş verərsə), onda piyadanın öndə irəliləməsi məqsədəuyğundur. Böyük maneələr və minalanmış sahələr, TƏV olmadıqda və yaşayış məntəqəsinin müdafiəsi düşmənin piyada qoşunlarına həvalə olunduqda, bu zaman tankların öndə irəliləməsi məqsədəuyğundur.

Bölmələrin hərəkətləri bir neçə mərhələyə bölünür:

- yaşayış məntəqəsinin kənarlarını və ya ona yaxın meydanı tutmaq uğrunda mübarizə;
- həlledici hücumu keçmək, eyni vaxtda düşmənin cinahlarının tutulması və mühasirəsi;
- mühasirə olunmuş düşmənin tamamilə məhv edilməsi.



Şək. 1. Briqadanın yaşayış məntəqəsinin ələ keçirilməsi

Hücum üçün bölmələri bölərkən onları dağıtmaq məsləhət görülmür. Zərbəni o küçələrdə cəmləmək lazımdır ki, onları tutduqda düşmən arxa cəbhə ilə təcrid olunsun, qüvvələrə bölünərək dağılsın və idarəetməsi pozulsun. Eyni vaxtda əsas zərbə istiqamətini seçərkən, tankların, piyada qoşunlarının və digər gücləndirmə vasitələrinin gözləmə və başlanğıc mövqeləri təyin edilir (Şək.1).

İkinci dünya müharibəsinin təcrübəsi sübut edir ki, adi şəraitə nisbətən, şəhərin dərinliyinə doğru irəliləyərkən döyüş tapşırığı daha az qoyulurdu. Belə ki, diviziyanın döyüş tapşırığının dərinliyi iri şəhərin həmləsində, adətən, 2-5 km-i keçmirdi.

Müasir şəraitdə döyüş tapşırıqlarının məzmunu növbəti meyarlarla təyin edilir:

- şəhərin böyüklüyü ilə;
- onun müdafiəyə hazırlıq dərəcəsi ilə;
- düşmənin müdafiə olunan yaşayış məntəqəsində qruplaşdırılmış dəstələrinə görə.

Briqadanın yaxın tapşırığı, 1-ci eşelon tabor müdafiə rayonunda düşmənin darmadağın edilməsi və 2-4 km dərinlikdə olan obyektlərin tutulması, sonrakı tapşırığı isə ordu korpusunun yaxın tapşırığının dərinliyində olan obyektlərin ələ keçirilməsi ola bilər [1, s.28].

Düşmən hazırlıqlı müdafiə yaratdıqda, briqada öz döyüş imkanları ilə 1,5 taboru darmadağın etmək iqtidarındadır. Belə ki, briqadanın yaxın tapşırığı ön xətdə müdafiə olunan alayın 1-ci eşelonunu hücumla darmadağın etmək və yaşayış məntəqəsinin 4 km-ə qədər dərinliyində olan obyektlərini ələ keçirmək ola bilər. Sonrakı tapşırıq alayın ehtiyatlarının darmadağın edilməsi və yaşayış məntəqəsinin dərinliyinə doğru 10 km-ə qədər obyektlərin ələ keçirilməsi ilə yekunlaşa bilər.

Hücumun davam etdirilməsi istiqaməti ordu korpusunun növbəti tapşırığının dərinliyinə görə təyin edilir. Briqadanın hücum istiqamətində tapşırıqları yaşayış məntəqəsinin ölçüsünə və düşmən qruplaşmasının tərkibinə əsasən müəyyənləşdirilir.

Yaşayış məntəqəsi hərəkətdən ön dəstələr vasitəsilə ələ keçirilir, əsas qüvvələr isə onu ötürür, bu halda, briqadanın ön dəstədən aralığı 3 km, taborda isə 1 km-ə qədər ola bilər.

Çeçenistan döyüş əməliyyatlarının təcrübəsi göstərir ki, gücləndirilmiş motoatıcı tabor yaşayış məntəqəsinin dərinliyinə doğru, öz yanlarında olan kvartallar da daxil olmaqla 1-2 magistral küçələrə hücum etməyə qadirdir. Bu məkan hüdudlarında taborun döyüş düzülüşü düşmən üzərində qüvvə və vasitələrin üstünlüyünü təmin edir. Kvartalın eni orta hesabla 200-300 m olduğuna görə taborun cəbhə-böyü hücumu 600 m – 1 km arasında dəyişə bilər. 1-ci eşelonda 2 tabor hərəkət edən alayın hücum xətti 2-4 magistral küçə (onlara bitişik kvartallarla birlikdə) daxil olmaqla, eninə 1,5-2 km təşkil edirdi. Motoatıcı briqada 3-5 magistral küçənin dərinliyə doğru 2-3 km-ə qədər hücum edə bilər.

Yaşayış məntəqəsini hərəkətdən ələ keçirərkən briqadanın döyüş düzülüşü güclü ümumqoşun ehtiyatı ayırmaqla 1 və ya 2 eşelonda qurula bilər.

Briqadanın döyüş düzülüşü 1-ci və 2-ci eşelonlardan, ümumqoşun ehtiyatı, artilleriya, hava hücumundan müdafiə bölmələri və tank əleyhinə ehtiyatdan təşkil edilir. Yaşayış məntəqəsini hərəkətdən ələ keçirərkən briqadadan 1-ci eşelondan həmlə dəstələri ayrılır. Bu zaman briqadaya 2-3 artilleriya divizionu, 1-2 mühəndis-istehkam bölüyü, bir taqım odsaçan, desant-keçid vasitələri, kimya qoşunlarının bölmələri verilə bilər.

Briqadadan gücləndirilmiş tabora 1-2 artilleriya divizionu, 1-2 tank bölüyü (MAB), odsaçan taqım, mühəndis və kimya qoşunlarının bölmələri verilir. Briqadadan həmlə dəstələrinin yerinə avangardlar ayrılabilir. Müdafiə üçün hazırlanmış tikililəri və vacib obyektləri tutmaq üçün briqada və taborların 1-ci və 2-ci eşelonlarından həmlə dəstələri, həmlə qrupları yaradılır.

Çeçenistandakı döyüş əməliyyatlarında alaylar yaşayış məntəqəsini ələ keçirərkən döyüşün aparılması üçün gücləndirilmiş motoatıcılar, paraşüt-desant, desant-həmlə və dəniz piyadaçıları taborundan ibarət həmlə dəstələri yaratmışdır.

Həmlə dəstəsinin yaxın tapşırığı 1, bəzən də 2-3 kvartal ələ keçirmək idi və bir qayda olaraq, 2 küçə ilə hücum edirdi. Həmlə dəstələrinin tərkibindən həmlə qrupları yaradılırdı. Qrupların tərkibini əsasən, motoatıcılar, paraşüt-desantlar, desant-həmlə bölüyü, dəniz piyadası bölüyü təşkil edirdi [1, s.41].

Qroznı şəhərində aparılan döyüş əməliyyatlarında magistral küçəyə hücum edən həmlə qrupuna daxil idi:

- motoatıcı taqım – 3;
- tank bölüyü – 1;
- odsaçan taqım – 1 (9 odsaçan);

- ZSU 23-4(“Tunquska”) – 2;
- JMR – 2;
- UR-77 – 1 ;
- Mühəndis-istehkam manqası – 1;
- tibbi qrup – 1 (həkim – 1, sanitar -3+12, feldşer – 1);
- texniki təminat manqası – 1.

Həmlə qrupunun yaxın tapşırığı bir neçə kiçik binanı və ya bir kvartalı ələ keçirməkdən ibarətdir. Həmlə qruplarını dəstəkləmək üçün artilleriya bölmələri, eləcə də döyüş helikopterləri təyin edilir. Həmlə dəstəsinin komanda məntəqəsində komandirlə birlikdə təyyarə tuşlayıcısı və artilleriya atəşinin istiqamətləndiricisi olur. Həmlə dəstələri partlayıcı maddə, yandırıcı və signal vasitələri ilə təmin edilir. Həmlə qruplarının bölmələri ikiliyə və ya üçlüyə bölünür və aralarında tam qarşılıqlı əlaqə və yardım təşkil edilir [1, s.44].

Həmlə dəstələri və qruplarının hazırlanması, obyektlərin tutulması əməliyyatı və çox möhkəmləndirilmiş binalara həmləsi üçün müəyyən vaxt tələb olunur. Bundan əlavə, tələsik yaradılmış müvəqqəti qoşun vahidləri (dəstələri), kifayət qədər cəmləşmə əldə edə bilmirlər, bu da, döyüş tapşırığını yerinə yetirərkən onların hərəkətinə mənfi təsir göstərir. Həmlə dəstəsinin (qrupunun) tərkibində 2-3 hücum qrupu, himayə və möhkəmlənmə qrupu, atəş dəstəyi və ehtiyat qruplarını yaratmaq lazımdır. Eyni zamanda, minalanmış sahələrdən digər maneələrdən keçid açmaq, həmçinin çox sayda möhkəmləndirilmiş binaların partladılması, istehsalatın dağıdılması üçün partlayıcı maddə və digər vasitələrlə təchiz olunmuş istehkamçılar qrupu ayırmaq tələb olunur.

Hücum edən qruplar tanklarla, odsaçan və üstü vasitələri olan kimyaçılarla gücləndirilmiş motoatıcı bölmələrdən yaradılır. Onların tapşırığı sürətlə həmlə edilən obyektə yaxınlaşmaq, ona daxil olmaq, düşmən qüvvələrini məhv etmək və ya əsir götürməkdən ibarətdir.

Himayə və möhkəmlənmə qrupuna motoatıcı bölmələr, dəzgahlı pulemyotlar, kiçikçaplı minaatanlar (AQS-17) heyəti və tuşlayıcılar daxildir. Həmlənin gedişində bu qrup hücum edən qrupları atəşlə himayə edir. Sonuncular binaya daxil olduqdan sonra himayə və möhkəmlənmə qrupu onlarla birləşir və obyektə möhkəmləndirir.

Atəş dəstəyi qrupuna (və ya təminat qrupuna) başlıca olaraq təhkim olunmuş və dəstəkverici artilleriya (minaatınlar) batareyaları və ayrı-ayrı toplar daxildir.

Həmlə dəstəsinin (qrupu) ehtiyat qüvvələri motoatıcı bölmələrdən ibarətdir. O, tutulmuş obyektlərin sonadək təmizlənməsi, həmin obyektə tutan qrupun dəyişilməsi və əvəz edilməsi, müvəffəqiyyətin inkişafı, tutulmuş binaların möhkəmləndirilməsi və düşmənin əks-həmləsini dəf edilməsi məqsədilə istifadə edilir. Beləliklə, həmlə dəstəsi və həmlə qrupu yaşayış məntəqəsinə hücum edərkən düşmənin çox möhkəmləndirilmiş müdafiəsini yarmaq qabiliyyətinə malik olur və bununla da, briqadanın əsas qüvvələrinə həmlə üçün əlverişli şərait yaradır.

Küçə döyüşlərinin təcrübəsi göstərir ki, maneə və əngəllərdən keçidlər açmaq, küçələri qalaqlardan təmizləmək, binaların divarlarından və daş hasarlardan yol açmaq üçün taborun 1-ci eşelonunda mühəndis-istehkam və tank bölmələrindən maneəni dəf etmə xüsusi qrupunun ayrılması məqsədəuyğundur. Qrupların heyətinə daxil ola bilər: 1-2 mühəndis-istehkam manqası (MİB), motoatıcı manqa, ağır “cıraq”lar qoşulmuş 2-3 tank və polad troslarla təmin olunmuş BTU və KMT-S-lər. Yaşayış məntəqəsində çox sayda ensiz su keçidləri (kanallar) olarsa, qrupun heyətinə tank bazasında olan körpüsəlanlar da daxil edilə bilər. Bundan başqa, qrupun təchizatında 400-500 kq partlayıcı maddə, minaxtaran, məfilləri kəsmək üçün qayçılar olmalıdır.

İri yaşayış məntəqəsinə hücum zamanı briqada yeraltı kommunikasiya xətlərindən istifadə edərək düşmənin arxasına keçmək üçün xüsusi yandankeçmə dəstəsi yarada bilər. Dəstənin heyəti yeraltı kommunikasiyanın həcminə görə təyin edilə, yerinə yetirilən tapşırığın xarakterinə görə gücləndirilmiş taqımdan taborə qədər ola bilər.

Yaşayış məntəqəsinə həmləyə hazırlaşarkən yanğınların yaradılması və yayılması üçün əlverişli şərait olarsa, briqadanın döyüş düzülüşündə yanğın komandasının (dəstələrinin) yaradılması tələb olunur. Dəstənin əsasını mühəndis qoşunları ilə gücləndirilmiş, əvvəlcədən hazırlanmış motoatıcı və ya

başqa bölmələr təşkil edir. Yangından zərərçəkənlərə köməklik etmək üçün, yangın komandasının tərkibində tibbi personalın olması məqsədəuyğundur [1, s.49].

Bundan əlavə, Yuqoslaviya və Çeçenistandakı döyüş əməliyyatları göstərdi ki, düşmən snayperçilərin məhv edilməsi, idarəetmə məntəqəsinin və arxa cəbhə bölmələrinin gecə vaxtı gücləndirilməsi üçün xüsusi qruplar yaratmaq lazımdır.

Həmlə dəstəsinin və həmlə qrupunun tərkibinə daxil olan artilleriya, mərkəzləşdirilmiş qruplarla və az heyətlə tətbiq oluna bilər. Briqadanın döyüş düzülüşünün xüsusiyyətləri adi şəraitə nisbətən daha çox gücləndirmə vasitələri tələb edir, xüsusilə də, artilleriya divizionlarının sayı 3-dən az olmamalıdır.

Yaşayış məntəqəsini ələ keçirərkən 2-ci eşelonu əvvəlcədən ələ hesabla gücləndirmək lazımdır ki, o qarşısına qoyulmuş tapşırığı gecikmədən yerinə yetirə bilsin. Müharibələrin təhlili göstərir ki, gücləndirmə vasitələrinin tabeliyinin ötürülməsi küçə döyüşlərinin gedişində çox mürəkkəb və çətin yerinə yetirilən tapşırıqlardan biridir.

Nəticə

Məqalədə məqsəd yaşayış məntəqələrinin taktiki fəaliyyətlərə təsirinin xüsusiyyətləri və yaşayış məntəqəsində düşmənin müdafiə quruluşunun daha da mükəmməl öyrənilməsidir. Bu məlumatların öyrənilməsi briqada komandirinin qərar qəbul etməsi və bölmələrin qarşıya qoyulmuş tapşırıqları müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməsini təmin edəcək vacib amillərdir.

Ədəbiyyat

1. Общая тактика. Оборона дивизии (полка) (часть I) с.1-158.
2. Quru Qoşunlarının taktiki fəaliyyətləri üzrə döyüş təlimatı. 1-ci hissə. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin doktrinal nəşri. 2015, s.151-155.

Аннотация

Особенности наступления в населенных пунктах Рахиб Рзаев

В статье рассматриваются вопросы и особенности наступления в населенных пунктах, обеспечения средств существования на период наступления, а также учёт тактических возможностей.

Ключевые слова: атака, населенный пункт, тактические действия, свойства атаки.

Abstract

The characteristics of the attack on the settlements Rahib Rzayev

The features of the settlements' impact on the tactical activities and the characteristics of the attack on the settlements are theoretically explained in the paper.

Keywords: attack, settlement, tactical activity, characteristics of attack.

UOT 355/359

İRƏLİYƏ VƏ GERİYƏ DOĞRU ÜZƏRİNDƏN AŞMANIN TƏTBİQİ

kapitan Rahib Misirzadə
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Xülasə. Məqalədə döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirən bölmələr üçün üzərindən aşma fəaliyyətinin vacibliyi, məqsədi və növləri haqqında məlumat verilir, eləcə də motoatıcı bölmələr tərəfindən necə icra olunması barədə danışılır.

Açar sözlər: üzərindənəşmə, həmlə və əks-həmlə, döyüşün davam etdirilməsi, geriçəkilmə, təqib.

Üzərindənəşmə dedikdə, bir bölmənin digərinin mövqeləri arasından keçmə fəaliyyəti başa düşülür. Hücum fəaliyyətini yerinə yetirəcək bölmə müdafiə olunan bölmənin mövqeləri arasından keçərək düşməyə yaxınlaşmasına, irəli istiqamətdə üzərindənəşmə deyilir. Geri istiqamətdə üzərindən aşma isə, döyüş mühafizəsində tapşırığını yerinə yetirən bölmə, müdafiədə duran bölmələrin mövqeləri arasında keçərək düşməndən uzaqlaşaraq yerinə yetirilir.

Döyüş mühafizəsi bölmələrinin döyüş meydanından çıxarılması və ya 1-ci eşelon bölmələrinin mövqeləri arasından keçən bölmələrin müvəffəqiyyətlə həmləyə keçməsi üzərindən aşmağa nümunə kimi göstərilə bilər [1, s.133].

Üzərindənəşmə – cəmləşmə rayonundan və ya dərinlikdən birbaşa irəliləyərək hərəkət edən bölmələrin düşmənlə təmas vəziyyətində olan bölmə üzərindən aşaraq hücum üsulu ilə yerinə yetirdiyi fəaliyyətidir. Bu növ fəaliyyət uzun müddət döyüşlər aparmış bölmələri gücləndirmək, ya döyüş qabiliyyətini itirmiş bölmələri dəyişmək və hücumu davam etdirmək üçün aparılır.

Düşmənlə təmas vəziyyətində olan bölmələr mövqedə qalaraq üzərindən aşan bölmələri, öz atəşlərinin təhlükəsizlik məsafəsinə qədər dəstəkləyir. Bundan əlavə, üzərindən aşılan bölmələr yerində qala və yaxud digər taktiki fəaliyyətləri yerinə yetirə bilirlər.

Düşmənlə təmas vəziyyətində olan bölmələr, üzərindənəşmə fəaliyyətini yerinə yetirən bölmələrə imkanları daxilində hər cür yardım göstərirlər [2, s.122].

Üzərindən aşılacaq rayonun seçilməsi

Üzərindənəşmə fəaliyyətinin yerinə yetiriləcəyi rayon seçilərkən düşmənlə təmas vəziyyətində olan bölmələr arasında, ələ keçirilməmiş mövqelərdən və ya təmas vəziyyətində olan bölmələrin cənablardakı ara boşluqlarından istifadə olunması məqsədəuyğundur. Bu üsul bir bölmənin qarşıdakı digər bölmələrin tutduğu mövqelər daxilindən keçdiyi vaxt yaranan çətinlikləri azaldır. Üzərindənəşmə fəaliyyətini yerinə yetirən bölmənin tərkibindən əvvəlcədən ayrılmış nizamlayıcılar, tabelikdə olan bütün bölmələri üzərindən aşılacaq rayona istiqamətləndirməklə vaxt itkisini azaltmış olurlar [2, s.123].

Üzərindənəşmənin istiqamətləndirilməsi və idarə olunması

Üzərindənəşmə fəaliyyəti yerinə yetirən bölmələr planlanan vaxtda hücum etmək üçün arxadakı mövqelərdən hərəkət edirlər. Bu hərəkət, əsasən, məhdudgörmə şəraitində yerinə yetirilir. Əsas cəmləşmə rayonunda gücləndirmə üçün ayrılmış bölmələrin manevrini, vaxtında hücum keçməsinə, ehtiyacı olan bölmələrin təyin olunmuş vaxtda hücumunu təmin etmək üçün marş hesabı dəqiq hesablanmalıdır. Əgər hücumdan əvvəl nüvə və ya kimyəvi (bioloji) atəş hazırlığı aparılacaqsa, üzərindənəşmənin yerinə yetirən bölmə ilə düşmənlə təmas vəziyyətindəki bölmənin mühafizə və müdafiə planları fərqli olmaması üçün hücumdan əvvəl təhlükəsizlik tədbirlərinin yerinə yetirilmə qaydası müdafiə olunan bölmənin komandiri ilə dəqiqləşdirilməlidir [2, s.124].

Üzərdənəşmə fəaliyyətindən əvvəl, təmas vəziyyətində olan bölmənin ehtiyatlarının cəmləşmə rayonunda yerləşməsinə ehtiyac ola bilər. Bu üsuldən istifadə, bir qayda olaraq, üzərdən aşmanı əmr edən üst komandir tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Əlverişli şərait yarandıqda üzərdən aşmaq üçün keçid, təmas vəziyyətində olmayan bölmələr arasından, yaxud öz bölmələri tərəfindən güclü müdafiə olunan mövqelərdən açılmalıdır. Bu üsul, bölmələrin yığılıb-açılmalarının qarşısını alır. Müdafiə olunan bölmələrin üzərdənəşməni yerinə yetirən bölmələrin keçməsi üçün keçidlər və ara xətlər müəyyənləşdirilir. Keçid qaydalarına uyğun olaraq, bölmə komandirləri arasında koordinasiya tədbirləri görülməlidir. Üzərdən aşılacaq bölmələr, rayonların mina sahələri, mühafizə və müdafiə qaydaları haqqında məlumat verməli, lazım gəldikdə nizamlayıcılar ayırılmalıdır.

Üzərdənəşmə fəaliyyətini yerinə yetirən zaman hər iki bölmənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün təhlükəsizlik tədbirlərinə düzgün qaydada riayət olunmalıdır. İrəliyə doğru üzərdənəşmə zamanı üzərdən aşan bölmələrin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün, 1-ci eşelon bölmələri fəaliyyətə yerinə yetirilənədək nəzarət etməlidirlər. Üzərdən aşılacaq bölmə ilə, üzərdənəşmə yerinə yetirən bölmənin atəş dəstəyi planları fəaliyyət yerinə yetirilməmişdən əvvəl komandirlər tərəfindən dəqiqləşdirilir [2, s.125].

Məqsəd

Üzərdənəşmə, bir bölmənin digərinin yanından keçə bilmədiyi zaman da yerinə yetirilə bilər. Bu halda üzərdənəşmə aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirən zaman istifadə olunur:

- həmlə və ya əks-həmləni davam etdirmək;
- düşmən bölməsini mühasirəyə almaq;
- geri çəkilən düşməni təqib etmək;
- döyüş mühafizə bölməsi və 1-ci eşelon bölmələri döyüşü dayandırmamaq.

Hücum fəaliyyətini yerinə yetirən bölmələr, üzərdənəşmə yerinə yetirən zaman müəyyən çətinliklərlə qarşılaşa bilər. Üzərdənəşməni yerinə yetirən bölmə, üzərdən aşılacaq bölmə ilə qarşılaşarkən bölmənin atəşləri aşmanı icra edən bölməyə çətinlik yarada bilər. Ətraflı kəşfiyyat, koordinasiya tədbirləri üzərdənəşmənin sürətli və düzgün yerinə yetirilməsini təmin etməlidir.

Planlaşdırma

Üzərdənəşmə fəaliyyətini yerinə yetirən bölmənin komandiri bu məqsədlə aşağıda göstərilənləri müvəqqəti plan kimi hazırlamalıdır:

Tapşırıq hissəsi: üzərdənəşmə fəaliyyətinə başlamazdan əvvəl tapşırıq hissəsi tam olaraq müəyyənləşdirilməli və icra edilməlidir [1, s.133].

Hərəkət ardıcılığı: hərəkət ardıcılığı manevr planında təyin edilmiş keçid yerlərinin sayına, bölmələrin mühafizə və müdafiə qaydalarına, qarşıdakı düşmənin vəziyyətinə və əraziyə görə müəyyən edilə bilər. Bölmələrin kolonda hərəkət ardıcılığı hərəkətə başlama üstünlüyü verərək yaranacaq qarışıqlığın və kolonun yığılıb-açılmasının qarşısını alır.

İdarəetmə və nəzarət

Üzərdənəşmə fəaliyyəti həyata keçirilərkən, koordinasiya tədbirlərində qarışıqlığın qarşısını almaq üçün, aşmanı icra edən bölmənin idarəetmə məntəqələri ilə müdafiə olunan bölmənin idarəetmə məntəqələri qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərə bilərlər. Bu şəkildə hər iki bölmənin rabitəçiləri, komandirlərin niyyətindən asılı olaraq rabitənin idarəetməsini öz üzərinə götürə və ya qarşılıqlı əlaqə yarada bilərlər. İrəliyə doğru üzərdən aşaraq mövqeyə gələn bölmənin komandiri rayonun cavabdehliyini, əvvəlcədən təyin olunmuş vaxtda təhvil alır. Geri istiqamətdə üzərdənəşmə zamanı isə üzərdən aşan bölmənin döyüş mühafizəsində olan şəxsi heyət və texnika, mühəndis istehkam bölüyü tərəfindən açılmış keçidlərə daxil olduqda və ya tapşırığı yerinə yetirib geri çəkilərkən ərazinin cavabdeh-

liyini təhvil verə bilər. Cavabdehliyin ötürülməsi, hər hansı bir hadisənin baş verməsi və ya bir bölüyün müəyyən bir ərazidən keçməsi nəticəsində qərara alınmışdır. Müdafiə olunan və üzərindən aşan bölmələrin ara xətləri eyni yerdən və ya tabor taktiki qrupu üçün açılmış keçiddən keçirsə, nəzarət və qarşılıqlı əlaqə asanlaşır.

Nəzarət tədbirləri: üzərindənəşmə həyata keçirilən ərazidə aşan və müdafiə olunan bölmələr eyni nəzarət tədbirlərindən istifadə etməlidirlər. Bu nəzarət tədbirləri: cəmləşmə rayonları; döyüş mühafizə mövqeyi; keçid yerləri; keçmə vaxtı; tanıma işarələri; tənzimləmə həddi; başlanğıc həddi; hərəkətin bitmə yeri və təyin edilmiş kolon yollarından ibarətdir.

Atəş dəstəyi: müdafiə olunan bölmənin görürək və görmədən açdığı atəşlər, üzərindən aşan bölmənin atəş dəstəyi planı ilə birləşdirilir. Koordinasiya tədbirlərini və effektiv atəş dəstəyini təmin etmək üçün idarəetmə və nəzarət tədbirləri paralel olaraq aparılmalıdır. Görürək və ya görmədən göstərilən atəş dəstəyi, əraziyə cavabdeh olan ümumqoşun komandirinin tələblərinə cavab verməlidir.

Kəşfiyyat: mühəndis-istehkam bölüyü tərəfindən açılmış keçidlərin istiqamətləri və arxa tərəfdə olan yolların kəşfiyyatı tam olaraq aparılmalı, mövcud və ehtimal olunan qonşuların və düşmənin yerləri nəzərə alınmalıdır. Üzərindənəşmə zamanı tətbiq ediləcək taktika dayanmış bölmənin istifadə ediləcək texnikalarının sayını azalda bilər.

Qarşılıqlı əlaqə: planlaşdırma zamanı bölmə komandirləri və qərargahları aşağıda göstərilənləri təmin etməlidirlər: məlumat mübadiləsi; taktiki planların mübadiləsi; döyüş təlimatı ilə bağlı məlumatın verilməsi; kəşfiyyatın hazırlığı; üzərindənəşmə zamanı görülməli mühafizə və müdafiə tədbirləri; keçid yerlərinin seçilməsi və nizamlayıcıların təyini; irəliləmə zamanı nəzarət tədbirləri də daxil olmaqla təyin olunmuş yollardan istifadə ardıcılığı (aşan bölmə üstünlüyə malikdir); döyüş sahəsindən keçid vaxtı və ya qaydaları; düşmənlə təmasda olan bölmə tərəfindən təmin ediləcək atəş və digər döyüş dəstəyi; düşmənlə təmasda olan bölmə tərəfindən təmin ediləcək tibb, texniki xidmət və xilasetmə də daxil olmaqla döyüş təminatı dəstəyi; rabitəçilərin qarşılıqlı əlaqəsi; mina sahələri və digər maneələrə aid məlumat mübadiləsi; düşmənlə təmas vəziyyətində olan bölmələrin yerləri də daxil olmaqla, bölmələr arasında döyüş təminatı əlaqələrinin yaradılması [1, s.134].

Geri istiqamətdə üzərindənəşmə

Əgər geri istiqamətdə üzərindənəşmə yuxarı komandanlıq tərəfindən göstərilməyibsə, düşmənlə təmas vəziyyətindəki bölmələrin komandirləri qarşılıqlı əlaqə yerlərini özləri müəyyən edirlər. Müdafiə olunan bölmələr üzərindən aşan bölmənin taktiki vəziyyətini təqib etmək üçün, üzərindən aşan bölmənin radio şəbəkəsində olaraq verilən komandaları diqqətlə dinləməlidirlər.

Geri istiqamətdə üzərindənəşmə fəaliyyətini yerinə yetirmək üçün yerlər müdafiə rayonunun önündə, aşan tanıma bilən bir ərazidə təyin edilir. Əvvəlcədən təyin olunmuş vaxtda hər iki bölmənin rabitəçiləri bir araya gələrək çatdırılmalıdırlar: düşmən haqqında ən son məlumatları (yeri, tərkibi, gücü və hərəkət istiqaməti); tanıma nişanlarını; parol və təyin olunmuş işarəsini; döyüş təlimatı ilə bağlı məlumatlarını; nizamlayıcıların təyin edilməsi və yerləşdirilməsi; əsas qüvvələrin ehtimal edilən çatma vaxtını və keçəcək texnikanın növü və sayını; mina sahələri və digər maneələrlə bağlı məlumatları; keçid yerlərini; geri istiqamətdə üzərindən aşan bölmələrin və döyüşü dəstəkləyəcək mühafizə bölmələrinin mövqelərini; görürək və görməyərək atəşləri ilə dəstəklənməsini yerinə yetirməlidirlər.

Müdafiə olunan bölmənin kəşfiyyat qrupları, təyin olunmuş hədd boyunca geri istiqamətdə üzərindənəşmə yerinə yetirən bölməni himayə etməli və bu bölmənin radio şəbəkəsini dinləməlidirlər.

Keçid yerlərinin tutulması üzə çıxdıqdan sonra kəşfiyyat və ya rabitə bölmələri keçid açılan ərazilərdə olan nizamlayıcılarla əlaqə yaratmalıdırlar. Kəşfiyyat bölmələri hansı bölmələrin mövqeləri arasından keçəcəyini və hansı yerlərdə əlaqə saxlanılacağını bilməyə bəslədirlər. Geri istiqamətdə üzərindən aşacaq olan bölmə bu ardıcılıqla aşmanı icra edə bilər: döyüş təminatı bölmələri, əsas komanda məntəqəsi, döyüş dəstəyi bölmələri, sonda isə döyüşən bölmələr. Nəzarəti asanlaşdırmaq üçün üzərindən aşan bölmənin idarəetmə məntəqəsi, dayanmış bölmənin idarəetmə məntəqəsi ilə birlikdə müdafiə rayonunun yaxınlığında müvəqqəti olaraq fəaliyyət göstərə bilər.

Müdafiə rayonunun cavabdehliyinin qəbul edilməsi, təyin olunmuş tabor taktiki qrupu müdafiə olunan bölmədən döyüş tapşırığını öz üzərinə götürməsindən sonra cavabdehlik həmin bölməyə keçir. Üzərindənaşma fəaliyyəti ilə geriye aşacaq bölmə düşmənlə təmas vəziyyətindədirsə, manevr edən bölmələr dayanmış bölmənin atəş dəstəyi ilə müdafiə rayonunun arxasına keçməlidirlər. Aşan bölmələr kolonda hərəkət edərkən, əlaqə işarələrindən istifadə etməklə, silahlarını düşməne istiqamətləndirməli, mühəndis-istehkam bölüyü tərəfindən açılan keçidlərdən keçərək əvvəlcədən təyin olunmuş fəaliyyəti yerinə yetirmək üçün hərəkət etməlidirlər. Müdafiə rayonunun qarşısında qonşu bölmələr tərəfindən qurulmuş mühəndis maneələri ilə qarşılaşmamaq üçün maneələr olmayan yerlərdən hərəkət etməlidirlər. Müdafiə döyüşlərini yerinə yetirən bölmələrin üzərindən geri istiqamətdə aşacaq bölmələrin kolon düzülüşünə keçmələri üçün cəmləşmə rayonu təmin edəcək qədər irəliddə, 1-ci eşelon bölmələrini atəşlə dəstəkləyə biləcəkləri qədər geridə olmalıdır [1, s. 135].

Müdafiə olunan bölmənin atəş dəstəyində geri istiqamətdə üzərindən aşan bölmənin bütün texnikası sürətlə açılmış keçidlərdən keçərək geri istiqamətdə hərəkəti davam etdirməlidir. Müdafiə olunan bölmələrin komandirləri, üzərindən aşan bölmələrin keçidini diqqətlə izləməlidirlər. Müdafiədə olan bölmələr, əsasən, düşmənin əvvəlcədən planlaşdırılmış hədəflərini atəşə tutur. Geri istiqamətdə üzərindən aşan bölmənin komandiri bölmədə olan bütün texnikanı yaxından tanımalıdır ki, müdafiə olunan bölmələrin mövqeləri arasından keçən zaman sonuncu texnikalarını keçməsi haqqında məlumatlı olsun.

Nasaz texnika öz güc və vasitələri ilə təxliyə edilə, sıradan çıxmış texnika üzərindən aşan bölmənin gücü ilə geri, düşmən sahəsində qalan texnika isə komandirə məruzə olunduqdan sonra yerində məhv oluna bilər. Müdafiə olunan bölmə, keçid başa çatdıqdan sonra ehtiyac olan ilk tibbi yardım, təxliyə, yanacaq və digər təminat növlərinə uyğun olaraq köməklik göstərməlidir.

Bölmələrin keçid yerlərində yığılmalarının qarşısını almaq üçün qısa vaxtda mühəndis bölüyü tərəfindən açılmış keçidlərdən keçməsini təmin etmək lazımdır [1, s.135].

İrəli istiqamətdə üzərindənaşma

İrəli istiqamətdə üzərindənaşma bir bölmənin digər bölmə üzərindən irəli istiqamətdə aşması üçün verilən əmrdən asılı olaraq, müdafiə olunan və hərəkət edən taborların komandirləri əvvəlcə geri istiqamətdə üzərindənaşma elementlərinə oxşar şəkildə hərəkət edirlər. Aşmanı icra edəcək olan bölmənin komandiri irəli istiqamətdə üzərindənaşma üçün üzərindən aşılacaq bölmə ilə qarşılıqlı əlaqə yaradır. Müdafiə olunan bölmə düşmən və ərazi haqqında daha çox məlumata malik olduğu üçün əldə olunan ən son kəşfiyyat məlumatlarını üzərindən aşan bölmənin komandirinə ötürməlidir. Briqadanın əmrində göstərilməmişdirsə, müdafiə olunan bölmənin komandiri yolları, təmas nöqtələrini və keçid yerlərini müəyyən etməyə borcludur. O, müdafiə rayonundan açılmış keçidlərdən bölmənin keçməsini təmin etmək üçün az sayda nizamlayıcılar göndərə bilər.

Üzərindənaşmanı yerinə yetirən bölmənin idarəetmə qrupu, üzərindən aşılan bölmənin idarəetmə qrupuyla birlikdə fəaliyyət göstərməlidir. Müdafiə olunan bölmə adi günlərdə olduğu kimi radio-rabitəni davam etdirir. Üzərindən aşan bölmə taktiki qrupları, taborların idarəetmə şəbəkəsində radiosusma tətbiq edirlər. Müdafiə olunan bölmələrdən ayrılmış tənzimləyicilər, irəli istiqamətdə üzərindənaşmanı icra edən bölmələrin başlanğıc məntəqədən hərəkətə başlaması barədə tabe olduğu bölmənin komandirinə məlumat verməlidirlər.

Müdafiə olunan bölmə irəli istiqamətdə aşmanı icra edən bölməni görərək və görməyərək atəşləri dəstəkləməlidir. Üzərindənaşmanı icra edən bölmənin rabitəçisi müdafiə olunan bölmənin rabitəçisi ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Üzərindən aşan bölmənin minaatan batareyası müdafiə olunan bölmə ilə qarşılıqlı əlaqədən sonra bölmə komandiri tərəfindən mövqeyə yerləşdirilir. Atəş tapşırıqlarının cavabdehliyini, üzərindən aşan bölmənin komandiri öz üzərinə götürdükdən sonra müdafiə olunan bölmənin rabitəçisi tərəfindən təsdiq edilməlidir. Bundan sonra müdafiə olunan bölmənin minaatan batareyasının bir atəş tapşırığı, üzərindən aşan bölmənin rabitəçisi tərəfindən çatdırılır [1, s.138].

Nəticə

Araşdırmalar nəticəsində müəyyən olundu ki, üzərinənaşma fəaliyyətinin uğurla icra edilməsi bölmələrimizin düşmən üzərində üstünlük qazanmasına və qoşunların qarşısına qoyulmuş tapşırıqları müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməsinə şərait yaradır. Bir bölmənin digər bölmənin yanından keçməsi mümkün olmadıqda, üzərinənaşma fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi zərurəti yaranır. Həmlə və ya əks-həmləni davam etdirmək, geri çəkilən düşməni təqib etmək kimi tapşırıqlardan hər hansı birinin icrası üçün üzərinənaşma fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi məqsədəuyğundur. Üzərinənaşma fəaliyyəti ilə uzun müddət döyüşlər aparmış bölmələri gücləndirmək və ya döyüş qabiliyyətini itirmiş bölmələri dəyişib, hücumu davam etdirməklə yüksək nailiyyətlər əldə etmək olar. Üzərinənaşma fəaliyyətinin uğurla yerinə yetirilməsi üçün düşmənlə təmas vəziyyətində olan bölmələr öz mövqeyində qalmalı və üzərindən aşan bölmələrin atəsinə mane olmamaq şərti ilə onları dəstəkləməli, lazım gəldikdə isə bütün atəş vasitələri ilə üzərindən aşan bölmələri dəstəkləməyə hazır olmalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Mexanikləşdirilmiş və tank taborları (tabor taktiki qrupları). Türk dilindən tərcümə. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2009, 274 s.
2. Atıcı briqada. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2005, 237 s.

Аннотация

Применение прохождения сквозь подразделений вперед и назад Рахиб Мисирзаде

В статье представлены цели, способы и важность прохождения сквозь подразделений первого эшелона при выполнении боевой задачи, а также о том, как мотострелковые подразделения эти задачи выполняют.

Ключевые слова: прохождение сквозь подразделений, наступление и контр наступление, продолжение боя, отступление, преследование.

Abstract

Implementation of Forward Passage of Line (FPOL) and Rearward Passage of Line (RPOL) Rahib Misirzade

In this article it is disputed about the importance, aim and types of the Passage of Line activity, as well as the implementation of the Passage of Line operations by the infantry units.

Keywords: passage of line, attack and counterattack, continuation of engagement, retrograde, pursuit.

UOT 355/359

MÜDAFİƏ DÖYÜŞÜNDƏ QOŞUNLARIN HAVA HÜCUMUNDAN MÜDAFİƏ VASİTƏLƏRİNƏ OLAN TƏLƏBATININ HESABLANMA METODİKASI

mayor Əzim Allahyarov
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Xülasə. Məqalədə motoatıcı briqadanın müdafiə döyüşündə tələb olunan HHM vasitələrinin sayının hesablanma metodikası, həmçinin hava hücumundan müdafiə bölməsinin atəş imkanlarının hesablanması üzrə nümunə göstərilir.

Açar sözlər: hava hücumundan müdafiə, hava hücum vasitələri, zenit-raket kompleksləri, hədəf kanalı.

Müasir lokal müharibələrin və silahlı münaqişələrin təcrübəsi göstərir ki, müharibə edən tərəflər ilk növbədə havada üstünlük qazanmağa və bununla əks tərəfin idarəetmə sistemində, vacib müdafiə zolağına (rayonuna), hüdudlarına, ehtiyatlarına və s. zərbə endirməklə onları sıradan çıxarmağa can atır. Bundan başqa, düşmənin hərəkətlərini qeyri-mütəşəkkil etmək və sonda quru qoşunları tapşırıqlarını yerinə yetirərkən düşmənin havadan əks-təsirini minimuma endirmək lazımdır. Buna görə də hava hücumundan müdafiə vasitələrinə və döyüş zamanı onlara olan tələbata daima önəm verilməlidir.

Qoşunlarda hava hücumundan müdafiənin qurulması prosesi müasir döyüşün təşkilinin ayrılmaz hissəsi hesab edilir. Bölmələrin döyüş fəaliyyətləri, yalnız o zaman uğurla aparıla bilər ki, əhəmiyyətli aviasiya dəstəyi və etibarlı hava hücumundan müdafiə sistemi mövcud olsun. Hərbi birləşmə və hissələrin döyüş tapşırığını yerinə yetirmə qabiliyyətinin yüksək olması üçün, onlar düşmənin HHV-nin zərbələrindən etibarlı müdafiə ilə təmin edilməlidir.

Bu fikrin daha aydın olması üçün, qoşunların hava hücumundan müdafiə bölmələrinin təyinatına və əsas tapşırıqlarına nəzər yetirək.

Qoşunların hava hücumundan müdafiə bölmələri bütün növ taktiki fəaliyyətlərdə, o cümlədən qoşunların yenidən qruplaşması və ərazidə yerləşməsi zamanı qoşun qruplaşmalarını və obyektləri düşmənin hava zərbələrindən zenit-raket və aviasiya birləşmə, hissə və bölmələri ilə qarşılıqlı əlaqədə qorumaq üçün təyin edilmişdir.

Hava hücumundan müdafiə hissə və bölmələrinin əsas tapşırıqları aşağıdakılardır:

- hava düşməninin kəşfiyyatını aparmaq və aşkar olunan hədəflər barədə öz qoşunlarımızı xəbərdar etmək;
- düşmənin uçuş aparatlarını, ballistik və qanadlı raketlərini, hava kəşfiyyatı və radioelektron mübarizə vasitələrini, kəşfiyyat-zərbə sistemlərinin aviasiya elementlərini məhv etmək;
- bütün növ taktiki fəaliyyətlərdə düşmənin hava (aeromobil) desantı ilə uçuş zamanı və desant endirilərkən (düşürüləndə) mübarizə aparmaq [1, s.7].

Hava hücumundan müdafiənin uğurla aparılması, xüsusilə, düşmənin müasir və effektiv məhvetmə vasitələri ilə təchiz olunmuş hava hücum vasitələrinin havada məhv edilməsi, düşmən üzərində qələbəyə, aviasiyamızın havada üstünlük qazanmasına və qoşunların mənəvi-psixoloji vəziyyətinin yüksək səviyyədə saxlanılmasına imkan yaradır.

Gələcək döyüşlərdə düşmənin hava təhlükəsinin getdikcə artacağı, daha çox hava gücünə malik ola biləcəyi nəzərə alınmalıdır. Ayrılıqda çox sayda və səpələnmiş bazalardan qaldıracağı HHV-ni ardıcıl olaraq döyüşə yeridib, hava qüvvələrinin çevikliyindən də istifadə edərək üstünlük təmin edəcəyi istisna edilməməlidir.

Düşmən aviasiya qruplaşmasının məqsədi döyüş fəaliyyəti rayonlarını təcrid etmək, hücum əməliyyatlarının aparmaq və digər tapşırıqların yerinə yetirmək üçün öz qoşunlarına əlverişli şərait yaratmaqdır [2, s.10].

Bu səbəbdən HHM bölmələrinə olan tələbatın hesablanması dəqiq aparılmalıdır. Belə ki, HHM bölmələrindən düzgün istifadə olunduğu təqdirdə düşmənin hava kəşfiyyatını məhdudlaşdırmaq, düş-

mənin uçuş aparatlarını, hava kəşfiyyatı və radioelektron mübarizə vasitələrini, kəşfiyyat-zərbə sistemlərinin aviasiya elementlərini məhv etmək mümkündür.

HHM bölmələrinin eyni vaxtda atəşə tuta biləcəyi hədəflərin miqdarı, mövcud olan hədəf kanallarının miqdarı ilə müəyyən edilir. Hədəf kanalı dedikdə, hava hədəfini müstəqil aşkaretmə, tanıma və atəşə tutma imkanına malik ən kiçik zenit bölməsi başa düşülür.

Hədəfi vurma ehtimalı atəş vahidinin effektivliyini xarakterizə edir. Vurma ehtimalı hündürlükdən, uçuş sürətindən, hədəfin əksetdirici səthinin sahəsindən, kurs parametrinin qiymətindən və hədəfə qədər olan məsafədən, onlara buraxılan raketlərin (mərmilərin) miqdarından, kompleksin idarə edilməsi və istismarının etibarlılığından, həmçinin döyüşə hazırlığın keyfiyyətindən asılıdır. Tək hava hədəfinin zenit-raket kompleksi (qurğusu) bölməsi ilə vurulma ehtimalı cədvəl 1-də göstərilmişdir [2, s.51].

Cədvəl 1

Hədəf kanalı	Hava hədəfinin vurma ehtimalı				
	Təyyarələrin			Vertolyotların	
	1 raketlə (hədəf kanalı ilə)	2 raketlə (hədəf kanalı ilə)	3 raketlə (hədəf kanalı ilə)	HHM vasitələrinin zonalarında	HHM vasitələrinin zonalarından kənarında
“OSA” ZRK döyüş maşını	0,6	0,84	0,94	0,9	0,5
“STRELA-10” ZRK döyüş maşını	0,4	0,64	0,78	0,8	0,4
“STRELA-2M”, DZRK manqası	0,25	0,44	0,58	0,7	0,2
“İQLA-S” DZRK manqası	0,6	0,84	0,94	-	-
“ŞILKA” ÖZQ-23-4 qurğusu	0,25	0,44	0,58	0,8	0,2
ZQ-23-2 taqımı	0,1	0,2	0,27	0,6	0,1

Tək hədəfin ona bir neçə raket buraxmaqla vurulma ehtimalı aşağıdakı düsturla tapıla bilər:

$$P_n = 1 - (1 - P_1)^n$$

Burada,

P_1 – hədəfin bir raketlə vurulma ehtimalı;

n – hədəfə buraxılan raketlərin miqdarıdır [3, s.31].

Məsələn, hədəfin “OSA” ZRK-nın iki raketini ilə atəşə tutulan zaman onun vurulma ehtimalı

$$P_2 = 1 - (1 - 0.6)^2 = 0.84 \text{ olacaq.}$$

Bu asılılıq həm də hədəfin bir neçə atəş vahidi ilə atəşə tutulan zaman onun vurulma ehtimalının müəyyən edilməsində istifadə oluna bilər. Məsələn, hava hədəfinə DZRK “Strela-2M” manqasının atəşi cəmləşdirilib (bir komplekslə hədəfin vurma ehtimalı – 0.25). Bu zaman hədəfin üç raketlə vurulma ehtimalı

$$P_3 = 1 - (1 - 0.25)^3 = 0.58 \text{ olar.}$$

Zenit-raket və zenit-artilleriya qruplaşmasının ümumi effektivliyi – hər növ zenit vasitələri ilə vurulmuş düşmən təyyarələrinin riyazi gözlənilən sayının cəmi aşağıdakı düsturla əks etdirilir [3, s.31]:

$$M_{cəm} = \sum_{i=1}^n (N_v) i$$

Vurulan düşmən təyyarələrinin riyazi gözlənilən sayının ($M_{cəm}$) hücumda iştirak edən təyyarə sayına (N) nisbətini yaradılmış HHM qruplaşmasının nisbi effektivlik əmsalı, həmçinin qüvvə nisbəti kimi qəbul etmək olar [4, s.91]:

$$\mu = M_{cəm} / N$$

Məsələn, hava düşməninin qiymətləndirilməsi nəticəsində hücumda 4-ə qədər təyyarənin iştirak edəcəyi gözlənilir. Yaradılmış HHM qruplaşmasının $M_{cəm} = 1,2$ təyyarə.

Bu zaman qüvvə nisbəti: $\mu = 1,2 : 4 = 1/3,3$ təşkil edəcək.

İndi isə HHM bölmələrinin keçirdiyi müəyyən miqdarda atışlarda məhv edilmiş HHV-in sayının riyazi gözləməsinin müəyyənləşdirilməsi qaydasına baxaq.

Məhv edilmiş HHV-in sayının riyazi gözləməsi aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$Mc = N_{hk} \cdot m \cdot P_n \cdot K_{id} \cdot K_{şər.}$$

Burada,

N_{hk} - atəş vahidinin hədəf kanalının sayı;

m - hücum zamanı bir hədəf kanalının atəşinin sayı;

$P(n)$ - n sayda döyüş sursatı (raketi) ilə hava hədəfinin məhv etmə ehtimalı;

K_{id} - tətbiq edilən idarəetmə sisteminin etibarlılığını nəzərə alan əmsal;

$K_{şər.}$ - atışın şəraitini nəzərə alan əmsal [4, s.90].

Tətbiq edilən idarəetmə sisteminin etibarlılığını nəzərə alan əmsal və atışın şəraitini nəzərə alan əmsal (K_{id} və $K_{şər.}$) cədvəl 2-də göstərilib [4, s.91].

Cədvəl 2

HHM birləşmə, hissə və bölmələri	K_{id}	$K_{şər.}$ HHM qruplaşmasının döyüş imkanlarının hesabı zamanı		
		MA (T) alayı	MAD (TD)	ÜQO (TA)
ZR alayı «OSA»	0,5	-	0,6	0,3
Taqım «Strela-10» (-1M)	0,6	0,4	0,3	0,1
Taqım ÖZQ-23-4 «Şilka»	0,6	0,3	0,2	0,1
DZRK manqası «Iqla -S»	0,5	0,4	0,3	0,1

Müəyyən davamiyyətli hava basqınının dəf edilməsi zamanı ZRK-nın, hədəfləri ardıcıl olaraq atəşə tutma üzrə imkanları aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- bir hədəfi atəşə tutmaq üçün zəruri olan vaxtla;
- ardıcıl olaraq atəşə tutma zonasına girən hədəflərə atəşin köçürülməsi üçün zəruri olan vaxtla;
- raketlərin start mövqeyində varlığı ilə.

Bir hədəfin atəşə tutulmasına və atəşin digər hədəfə köçürülməsinə lazım olan vaxta atışın dövrü deyilir (T_d). ZRK ilə müəyyən müddət davam edən (T_b) basqının dəf edilməsi vaxtı aparılı bilən atışların miqdarı (m_a), aşağıda verilən asılılıqdan müəyyən edilə bilər.

$$m_a = T_b / T_d$$

Müəyyən miqdarda hədəfin atəşə tutulması üzrə ZRK-nın imkanları, bundan başqa, raketlərin start mövqelərindəki ehtiyatından (N_r) və bir hədəfin atəşə tutulması üçün sərf olunan raketlərin

miqdarından ($n_{atış}$) asılıdır.

$$m_a = N_r / n_{atış}$$

Müxtəlif hava basqını müddətləri zamanı zenit-raket (zenit-artilleriya) hədəf kanalları tərəfindən aparılan atışların sayı cədvəl 3-də göstərilib [4, s.88].

Cədvəl 3

Hədəf kanalı	Hava basqınının dəf edilməsi müddəti ərzində (dəqiqədə) aparılan atışların sayı								
	3	5	8	10	13	20	30	40	50
“Strela - 1 (10)” ZRK döyüş maşını	4	4	8	8	8	8	8	8	8
“İqla-S” (Strela-2M) DZRK manqası	2	2	2	2	2	2	2	2	2
“Şilka” ÖZQ-23-4 qurğusu	6	10	10	10	10	10	10	10	10
ZQ-23-2 taqımı	6	10	10	10	10	10	10	10	10

Göstərilən məsələlərin daha aydın olması üçün şərti olaraq briqadanın HHM bölməsinin tərkibini təyin edək. Sonra onun atış vahidlərinin düşmənin hava hədəflərini vurma ehtimalını və müəyyən miqdarda atışlarda məhv edilmiş HHV-in sayının riyazi gözləməsinin tapılma qaydasını nəzərdən keçirək.

Müasir HHV-nin aşkar və məhv edilməsi üzrə döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi üçün qoşunların hava hücumundan müdafiə bölmələri müxtəlif mənzilli zenit-raket, zenit-raket-top, zenit-artilleriya, radiolokasiya, avtomatlaşdırılmış idarəetmə kompleks və sistemləri ilə silahlanmalıdır [2, s.27].

Bu şərti rəhbər tutaraq briqadanın HHM bölməsinə 1 ZA taqımı «ÖZQ-23-4», 1 ZR taqımı «Strela-10» və DZRK taqımı «İqla -S» tərkibdə təyin edək.

Təyin etdiyimiz bölmənin hədəf kanalının sayı:

– 1-ci ZA taqımı «ÖZQ-23-4» (4 qurğu) – 4 HK;

– 2-ci ZR taqımı «Strela-10» (4 maşın) – 4 HK;

– 3-cü DZR taqımı «İqla -S» (4 manqa) – 4 HK.

Ümumi hədəf kanallarının sayı - 12 (hava şəraitindən asılı olan – 8) olur.

Riyazi gözləməni təyin etdiyimiz HHM bölməsinin hər taqımı üçün ayrı aparılması şərtini nəzərə alıb, Mc1 (ÖZQ-23-4), Mc2 (Strela -10) və Mc3 (İqla-S) kimi hesablayaq:

Mc1 (ÖZQ-23-4)

N - hədəf kanalının sayı - 4;

$$m_a = T_b / T_d \text{ (sursatlar üçün)} = 300/30 = 10$$

$$P(n) = 1 - (1 - P)^n = 1 - (1 - 0.25)^1 = 0.25$$

Cədvəl məlumatlarına görə idarəetmə və şərait əmsalları: $K_{id} = 0,6$; $K_{şər.} = 0,3$

$$Mc1 \text{ (ÖZQ-23-4)} = N_{hk} \cdot m_{at} \cdot P_n \cdot K_{id} \cdot K_{şər.} = 4 \cdot 10 \cdot 0.25 \cdot 0.6 \cdot 0.3 = 1.8$$

Mc2 (Strela -10)

N - hədəf kanalının sayı - 4;

$$m_a = N_r / n_{atış} \text{ (raketlər üçün)} = 4 / 2 = 2$$

$$P(n) = 1 - (1 - P)^n = 1 - (1 - 0.4)^2 = 0.64$$

Cədvəl məlumatlarına görə idarəetmə və şərait əmsalları: $K_{id} = 0,6$; $K_{şər.} = 0,4$

$$Mc2_{(Strela-10)} = N_{hk} \cdot m \cdot P_n \cdot K_{id} \cdot K_{şər.} = 4 \cdot 4 \cdot 0.64 \cdot 0.6 \cdot 0.4 = 2.46$$

$Mc3_{(İqla-S)}$

N - hədəf kanalının sayı - 4;

$$m_a = N_r / n_{atış} \text{ (raketlər üçün)} = 6 / 3 = 2$$

$$P(n) = 1 - (1 - P)^n = 1 - (1 - 0.6)^3 = 0.94$$

Cədvəl məlumatlarına görə idarəetmə və şərait əmsalları: $K_{id} = 0,5$; $K_{şər.} = 0,4$

$$Mc3_{(İqla-S)} = N_{hk} \cdot m \cdot P_n \cdot K_{id} \cdot K_{şər.} = 4 \cdot 2 \cdot 0.94 \cdot 0.5 \cdot 0.4 = 1.5$$

Beləliklə, şərti olaraq təyin etdiyimiz briqadanın HHM bölməsinin düşmənin hava hədəflərini məhv etmə üzrə imkanları aşağıdakı kimidir:

1. «ÖZQ-23-4» ZA taqımının məhv etmə imkanları.

$$Mc1_{(ÖZQ-23-4)} = 4 \cdot 10 \cdot 0.25 \cdot 0.6 \cdot 0.3 = 1.8$$

2. «Strela-10» ZR taqımının məhv etmə imkanları.

$$Mc2_{(Strela-10)} = 4 \cdot 4 \cdot 0.64 \cdot 0.6 \cdot 0.4 = 2.46$$

3. DZRK «İqla-S» taqımının məhv etmə imkanları.

$$Mc3_{(İqla-S)} = 4 \cdot 2 \cdot 0.94 \cdot 0.5 \cdot 0.4 = 1.5$$

$$M_{cəm} = Mc1_{(ÖZQ-23-4)} + Mc2_{(Strela-10)} + Mc3_{(İqla-S)} = 1.8 + 2.46 + 1.5 = 5.76 \approx 6$$

Nəticədə müəyyən etdik ki, mövcud hədəf kanallarının sayı ilə briqadanın HHM bölməsi 5 dəqiqəlik hava hücumu müddətində eyni anda 12 hava hədəfini atəşə tuta, onlardan 6-nı məhv edə bilər.

Nəticə

Briqadanın HHM bölməsinin düşmənin hava hədəflərini məhv etmə üzrə imkanlarının hesablanması çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bütün taktiki fəaliyyətlərdə HHM çox vacib rol oynayır. HHM bölmələrindən düzgün istifadə olunduqda təqdirə onlar briqadanın müdafiə döyüşlərində düşmənin hava kəşfiyyatını məhdudlaşdırar, düşmənin uçuş aparatlarını, hava kəşfiyyatı və radioelektron mübarizə vasitələrini, kəşfiyyat-zərbə sistemlərinin aviasiya elementlərini məhv edir. Hazırda olduğu kimi, gələcək müharibələrdə də hücum əməliyyatının aviasiya zərbələri ilə başlayacağı ehtimal olunur. Düşmənin aviasiya zərbələrinin qarşısını qətiyyətlə almaq üçün HHM bölmələri ən az itki verərək düşmən hava vasitələrini maksimum məhv etmək məcburiyyətindədir. Buna nail olmaq üçün döyüşlərdə hava hücumundan müdafiə vasitələrinə olan tələbatı dəqiq hesablamaq və ehtiyac yarandıqda HHM bölmələrinin texniki təchizatında effektiv tədbirlər görmək (hədəf kanalının sayını artırmaq, döyüş texnikalarını modernləşdirmək və s.) lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Quru Qoşunlarının taktiki fəaliyyətləri üzrə döyüş təlimatı. I hissə. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin doktrinal nəşri. 2015, 284 s.

2. Ordu korpusunda hava hücumundan müdafiə. Hərbi Akademiyanın dərs vəsaiti. Bakı, 2007, 144 s.
3. Противовоздушный бой (Ф.К.Неупокоев). Москва. Военное издательство. 1989, 261 с.
4. Ümumqoşun döyüşlərində hissə və bölmələrin hava hücumundan müdafiəsi. Bakı: Hərbi Nəşriyyat. 2004, 134s.

Аннотация

Методика расчёта потребности противовоздушной обороны в оборонительном бою Азим Аллахьяров

В этой статье показано методика расчёта необходимого количества средств ПВО в оборонительном бою мотострелковой бригады, а также показан пример расчёта огневых возможностей подразделений противовоздушной обороны.

Ключевые слова: противовоздушная оборона, средства воздушного нападения, зенитно-ракетные комплексы, целевой канал.

Abstract

Method of calculating the necessary means of air defense in the defensive operations Azim Allahyarov

This article shows the methodology of calculating the necessary amount of air defence assets for infantry brigade in the defensive operations and also the calculation of the fire capabilities of the air defence unit.

Keywords: air defense, air assault assets, anti-aircraft rocket complexes, target channel.

UOT 355/359

KOMPLEKS MƏŞQİN KEÇİRİLMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

mayor Pünhan Məmmədov

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Xülasə. Məqalədə motoatıcı briqada ilə keçirilən kompleks məşqin mahiyyəti, məqsədi və tərtib edilən sənədlərin məzmunu haqqında məlumat verilir. İdarəetmə məntəqələrinin, rabitə sisteminin, təq-lid vasitələrinin, maddi-texniki təminatının təşkili, kompleks məşqin hazırlanmasına nəzarət, keçirilən məşqin təhlilinin hazırlanması və keçirilməsi xüsusiyyətləri araşdırılır.

Açar sözlər: kompleks məşq, keçirilmə üsulları, idarəetmə vasitələri, təlim.

Silahlı Qüvvələr və qoşun növlərinin xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq komandır və qərargah zabitləri istənilən şəraitdə real döyüş tapşırıqlarına uyğun hərəkət etməlidir. Bunun üçün keçirilən kompleks məşqlərin mahiyyəti əvvəlcədən yaxşı dərk edilməli, briqada komandiri və qərargahına real döyüş tapşırıqlarının dəqiqləşdirilməsi prosesinin vahid anlayışlar üzərində qurulması və daha mütə-şəkkil keçirilməsi izah olunmalıdır.

Kompleks məşq real döyüş vəziyyəti fonunda və real döyüş tapşırıqları çərçivəsində əməliyyat şəraitini (taktiki şəraiti) müdaxilələr şəklində tabelikdə olan birləşmələrə (hissələrə, bölmələrə) çatdır-maqla döyüş epizodlarının oynanılması, idarəetmə orqanlarında qərarların qəbulu və dəqiqləşdirilmiş döyüş tapşırıqlarının tabelikdə olanların idarəetmə məntəqələrinin və əməliyyat (döyüş) düzülüşü ele-mentlərinin praktiki fəaliyyətinin məşq etdirilməsi, habelə məşqin keçirilməsi üçün zəruri olan döyüş sənədlərinin işlənilib hazırlanması üzrə fəaliyyətdən ibarətdir [1].

Kompleks məşqin əsas məqsədi, idarəetmə orqanlarının və bölmələrin real döyüş tapşırıqlarının icrası üzrə fəaliyyətlərinin məşq etdirilməsi, döyüş fəaliyyətləri planlarının, o cümlədən əməliyyat-tak-tiki hesablamaların bir daha dəqiqləşdirilməsi, müxtəlif ssenarilərin oynanılması yolu ilə dəqiqləşdiril-məsinin bütün səviyyələrində komandirlərin və qərargah zabitlərinin radiovasitələrlə məlumatı ötürmə və qəbuletmə, habelə qoşunların gizli idarə edilməsi sənədlərindən istifadə etməklə ötürülən və qəbul edilən məlumatları kodlaşdırma və kodunu açma bacarıqlarının təkmilləşdirilməsidir [1].

Kompleks məşqlərin gedişində, həmçinin radiovasitələrlə alınan əməliyyat (döyüş) şəraiti barədə məlumatların, döyüş tapşırıqlarının xəritəyə cəld işlənməsi və qısa müddətdə qərar qəbul edilməsi üzrə komandır və qərargahların bacarıqları təkmilləşdirilir.

Kompleks məşqlər idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə, düşmənin radioelektron mübarizə vasitələrinin təsirinə qarşı onun dayanıqlılığının artırılmasına və qoşunlarla idarəetmə tapşırıqlarının lazı-mi səviyyədə yerinə yetirilməsi üçün daim hazır vəziyyətdə saxlanmasına xidmət edir [1].

Kompleks məşqin gedişində idarəetmə orqanları və qərargahlar, bir qayda olaraq, öz idarəetmə məntəqələrində (gündəlik fəaliyyətdə olduqları yerlərdə) qalır. Ehtiyac olduqda, məşqin gedişində ida-rəetmə məntəqələrinin yerdəyişməsi planlaşdırılaraq yerinə yetirilə bilər [2].

Kompleks məşqlər hərbi hissədə döyüş hazırlığının yüksək səviyyədə saxlanılması məqsədilə komandır və qərargahın həyata keçirdiyi birgə fəaliyyətdir.

Kompleks məşqin təşkili və keçirilməsinin tələbləri

Kompleks məşqlər döyüş hazırlığı planında nəzərdə tutulur, il ərzində vahid taktiki tapşırıq əsa-sında hazırlanır və həyata keçirilir. Kompleks məşqlərin hazırlanması və keçirilməsinin əsas şərti ko-mandirlərə və qərargahlara əməliyyatların (taktiki fəaliyyətlərin) real idarə edilməsi üzrə ən vacib olanların öyrədilməsidir.

Kompleks məşqlərin təşkili və keçirilməsinin əsas tələbləri aşağıdakılardır:

- kompleks məşqlərin keçirilməsi üçün yaradılan şəraitin real döyüş vəziyyətinə maksimum yaxın olması;
- kompleks məşqlərin gedişində qoşunlara verilən tapşırıqların, onların real döyüş tapşırıqlarına müvafiq olması;
- kompleks məşqlərin gedişində yaradılan əməliyyat şəraitinin və verilən müdaxilələrin kifayət qədər gerçək və mövcud şəraitə uyğun olması;
- komandirlərin və qərargah zabitlərinin öz funksional vəzifələrini tam həcmdə yerinə yetirmələri üçün kompleks məşqlərin gedişində lazımı şəraitin yaradılması və müvafiq sualların işlənməsi;
- kompleks məşqlərə hazırlıq və onların keçirilməsi zamanı rabitənin təhlükəsizliyi və qoşunların gizli idarə edilməsi üzrə tələblərə ciddi riayət olunması;
- kompleks məşqlərə hazırlıq zamanı və onların gedişində insan həyatına təhlükə yarada biləcək və ya maddi ziyana səbəb olacaq hallara yol verilməməsi [1].

Kompleks məşqə rəhbərliyin təşkili

Kompleks məşqlər briqadanın idarəetmə orqanı və onun tabeliyində olan, habelə əlavə verilmiş və dəstəkləyən bölmələrlə keçirilir. Kompleks məşq aşağıda göstərilən vəzifəli şəxslər tərəfindən tabelikdə olanlarla birgə təşkil edilir və keçirilir:

- briqada komandiri – tabor (divizion) və əlahiddə bölük komandirləri və qərargahları ilə;
- tabor (divizion) komandiri – bölük (batareya) və əlahiddə taqım komandirləri ilə;
- bölük (batareya) komandiri – taqım komandirləri ilə.

Kompleks məşqin rəhbəri - məşqi keçirən vəzifəli şəxsdir. Kompleks məşqin tərkibinə rəhbərliyin qərargah rəisi, kompleks məşq rəhbərinin müavinləri və köməkçiləri daxildir. Qərargah rəisi, eyni zamanda kompleks məşq rəhbərinin birinci müavinini təyin olunur. Komandirin digər müavinləri də kompleks məşq rəhbərinin müavinləri kimi, rəhbərlikdə təmsil oluna bilərlər. Rəhbərlik qərargahının tərkibindən rəhbərliyin qərargah rəisinin müvafiq istiqamətlər üzrə, məsələn, kəşfiyyat, rabitə, mühəndis təminatı, qoşunların gizli idarə edilməsi və s. üzrə köməkçiləri təyin olunurlar [1].

Kompleks məşqin rəhbəri məşqin vaxtında hazırlanması və keçirilməsi üçün tam məsuliyyət daşıyır. O, kompleks məşqin hazırlanmasına və keçirilməsinə şəxsən və öz müavinləri vasitəsilə rəhbərlik edir [2].

Kompleks məşqin hazırlanması zamanı rəhbər məşqin ilkin göstəricilərini müəyyənləşdirir, rəhbərlik qərargahını və zəruri olduqda vasitəçiləri təyin edir, onların hazırlığını təşkil edir, rəhbər heyətin və idarəetmə vasitələrinin hazırlığına nəzarət edir, kompleks məşqin keçirilməsi üçün sənədlərin işlənilib hazırlanmasına rəhbərlik edir (sənədləri işləyib hazırlayır).

Kompleks məşqin gedişində rəhbər məşqin rəhbərliyinin, vasitəçilərin və məşqdə iştirak edənlərin fəaliyyətlərini planlaşdırılmış bütün təlim suallarının tam və keyfiyyətlə işlənməsinə və məşqin məqsədlərinə nail olunmasına yönəldir [3].

Kompleks məşq başa çatdıqdan sonra məşqin rəhbəri onun təhlilini keçirir. O, təhlildə kompleks məşqin nəticələrini, məşqdə iştirak edənlərin fəaliyyətini qiymətləndirir və aşkar edilmiş çatışmazlıqların aradan qaldırılması üzrə tapşırıqlar verir.

Rəhbərliyin qərargah rəisi kompleks məşqin hazırlanmasına, keyfiyyətli və səmərəli keçirilməsinə görə cavabdehdir. O, kompleks məşq rəhbərinin göstərişlərinə uyğun olaraq sənədlərin işlənilib hazırlanmasına rəhbərlik edir, rəhbərlik qərargahının, vasitəçilərin və məşqdə iştirak edənlərin məşqə hazırlaşmasını təşkil edir.

Kompleks məşqin gedişində qərargah rəisi məşqdə iştirak edənlərin fəaliyyətinə nəzarət edir, kompleks məşq rəhbərinin göstərişlərini aidiyyəti üzrə onun müavinləri və köməkçilərinə, rəhbərlik qərargahına, vasitəçilərə vaxtılı-vaxtında çatdırır. Bundan əlavə, qərargah rəisi rəhbərliyin rabitə sisteminin yaradılmasını, təhlükəsizlik qaydalarına riayət olunmasını, kompleks məşqin təhlilinin keçirilməsi üçün materialların vaxtında hazırlanmasını təşkil edir, habelə kompleks məşqin hərtərəfli təminatı üzrə tədbirlərə nəzarət edir [2].

Rəhbərlik qərargahı kompleks məşqin təşkili və keçirilməsi üzrə bütün tədbirlərin yerinə yetirilməsini təmin edən əsas idarəetmə orqanıdır. O, kompleks məşqin keçirilməsi üzrə müvafiq sənədləri işləyib hazırlayır, vasitəçilərin, rəhbərlik heyətinin, kompleks məşqdə iştirak edənlərin, idarəetmə məntəqələrinin, rabitə sisteminin hazırlanmasını və kompleks məşqin hərtərəfli təminatını həyata keçirir.

Kompleks məşqin gedişində rəhbərlik qərargahı tədris suallarının işlənməsini və qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olunmasını təmin edir. O, məşqdə iştirak edənlərin fəaliyyəti haqqında məlumatların toplanmasını və ümumiləşdirilməsini, kompleks məşqin təhlili üçün materialların hazırlanmasını və təhlilin keçirilməsini təşkil edir, habelə keçirilmiş kompleks məşqin nəticələri haqqında yuxarı komandanlığa məruzə layihəsi hazırlayır.

Vasitəçilər zəruri olduqda təyin edilir. Onlar kompleks məşq rəhbərinə və onun müavinlərinə tabedir və kompleks məşqdə iştirak edən komandir və qərargah yanında olurlar. Onların əsas vəzifəsi tədris suallarının tam və keyfiyyətlə işlənməsini təmin etmək, kompleks məşqdə iştirak edənlərin öz tapşırıqlarını düzgün yerinə yetirmələrinə və qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaqdır [1].

Vasitəçilər təyin olunmadığı təqdirdə, məşqdə iştirak edən komandir və qərargahların fəaliyyətləri məruzələrin vaxtılı-vaxtlılığı, dolğunluğu və dəqiqliyi əsasında qiymətləndirilir.

Tabor (divizion) komandirləri və qərargahları, habelə bölük (batareya) komandirləri ilə keçirilən kompleks məşqlərdə rəhbərlik və rəhbərlik qərargahı daha az sayda təyin oluna bilər. Taqım komandirləri ilə keçirilən kompleks məşqlərdə məşq rəhbərinin köməkçiləri, müavinləri, rəhbərliyin qərargah rəisi və vasitəçilər təyin olunmur. Bu məşqləri bölük (batareya) komandiri təkbəşinə təşkil edir və keçirir.

Kompleks məşqin gedişində veriləcək döyüş tapşırıqlarının və müdaxilələrin məzmununu məşqin iştirakçılarına öncədən bildirmək qadağandır [1].

Kompleks məşqin hazırlanması

Kompleks məşqlərin hazırlanmasına aşağıdakılar daxildir:

- ilkin göstəricilərin təyin edilməsi;
- sənədlərin işlənilib hazırlanması;
- rəhbərliyin və kompleks məşqdə iştirak edənlərin hazırlanması;
- idarəetmə məntəqələrinin, rabitə sisteminin və təqlid vasitələrinin hazırlanması;
- kompleks məşqin maddi-texniki təminatı;
- kompleks məşqin hazırlanmasına nəzarət.

Briqada komandiri və qərargahı ilə keçirilən kompleks məşqlər bu təlimatın tələblərinə tam uyğun olaraq hazırlanır və keçirilir, bütün təlim sənədləri tam işlənir. Tabor (divizion) komandirləri və qərargahları ilə, eləcə də bölük (batareya) və taqım komandirləri ilə keçirilən kompleks məşqlərdə işə bölmələrin təyinatından, ştat quruluşu və imkanlarından asılı olaraq bəzi prosedurlar və sənədlər ixtisara salınır və ya qısaldılmış şəkildə hazırlanır.

İlkin göstəricilərin təyin edilməsi

Kompleks məşqin hazırlanması üçün ilkin göstəricilər aşağıdakılardır:

- məşqin məqsədi, mövzusu və təlim sualları;
- məşqin keçirilmə vaxtı və müddəti;
- kompleks məşqin keçirilmə yeri;
- kompleks məşqdə iştirak edənlərin və cəlb olunan güc və vasitələrin tərkibi.

Bu göstəricilər kompleks məşq keçiriləcək şərait və real döyüş tapşırıqları, rəhbər heyətin və məşqdə iştirak edənlərin hazırlıq səviyyəsi, habelə daha öncəki kompleks məşqlərin və yoxlamaların materialları nəzərə alınmaqla təyin edilir [1].

Kompleks məşqin məqsədi, məşqdə iştirak edənlərin hazırlıq səviyyəsi və tərkibindən, məşqin mövzusunda və təlim suallarından asılı olaraq təyin edilir. Məşqin məqsədi geniş və əhatəli olmamalı, əksinə, kifayət qədər konkret ifadə edilməli və diqqət əsas sualların işlənməsinə yönəldilməlidir.

Məşqin məqsədləri ola bilər:

- komandirlərin və qərargahların radiorabitə vasitələrindən istifadə vərdişlərinin təkmilləşdirilməsi;
- mürəkkəb vəziyyətdə və məhdud zaman çərçivəsində qoşunların idarə edilməsi üzrə komandirlərin və qərargahların bacarıqlarının artırılması;
- əməliyyatların (taktiki fəaliyyətlərin) hazırlanması və qoşunların idarə edilməsi prosesində avtomatik idarəetmə sisteminin imkanlarından istifadə üzrə qərargah zabidlərinin bilik səviyyələrinin artırılması, praktiki vərdişlərin mənimsənilməsi və s. [1].

Kompleks məşqin mövzusu kompleks məşqin rəhbəri tərəfindən təyin edilir (əgər döyüş hazırlığı planında göstərilməyibsə və ya yuxarı komandanlıq tərəfindən təyin olunmayıbsa). O, əməliyyatların (taktiki fəaliyyətlərin) hazırlanması, o cümlədən qərarın qəbul edilməsi və onların gedişində qoşunların idarə edilməsi ilə bağlı sualların işlənməsini nəzərdə tuta bilər. Məsələn, “Birinci müdafiə mövqeyinə soxulmuş düşmən qüvvələrinin əks-həmlə keçirməklə darmadağın edilməsi və itirilmiş vəziyyətin əlverişli hədd üzrə bərpa edilməsi”, “Briqadanın hücum döyüşündə qərarların qəbul edilməsi”, “Taborun müdafiə rayonuna soxulmuş düşmənin əks-həmlə ilə darmadağın edilməsi” və s.

Məşqin təlim sualları – mövcud vəziyyət üçün daha xarakterik, bir-biri ilə məntiqi bağlantısı olan məsələlər sırasındadır. Onların sayı, məzmunu və ardıcılığı kompleks məşqin məqsədindən, mövzundan və məşqə ayrılan vaxtdan asılıdır. Kompleks məşqlərin keçirilmə müddəti, bir qayda olaraq, 6-9 saat olur [2].

“Birinci müdafiə mövqeyinə soxulmuş düşmən qüvvələrinin əks-həmlə keçirməklə darmadağın edilməsi və itirilmiş vəziyyətin əlverişli hədd üzrə bərpa edilməsi” mövzusunda kompleks məşqin təlim sualları:

1. Birinci eşelon briqadanın müdafiə zolağında vəziyyət şəraitinin yuxarı qərargaha məruzə edilməsi;
2. Əks-həmlənin keçirilməsinə tabor komandirlərinin qərarlarının, əks-həmlədə iştirak edəcək bölmələrin tərkibi və vəziyyəti, onları dəstəkləyəcək qüvvələr barədə məlumatların yuxarı komandanlığa məruzə edilməsi;
3. Düşmən ehtiyatlarının hərəkəti və cəmləşməsi, artilleriyanın atəş mövqeləri və idarəetmə məntəqələri barədə əldə edilmiş kəşfiyyat məlumatlarının briqada qərargahlarına ötürülməsi;
4. Briqadaların keçirdikləri əks-həmlələr nəticəsində müdafiəyə soxulmuş düşmən bölmələrinin darmadağın edilməsi barədə yuxarı qərargaha məruzə edilməsi;
5. İtirilmiş vəziyyətin əlverişli hədd üzrə bərpa edilməsi barədə yuxarı qərargaha məruzə edilməsi;
6. Yekun döyüş məlumatının (briqadaların müdafiə zolaqlarında vəziyyət şəraiti, qoşunların vəziyyəti, briqada komandirinin qərarı və yuxarı komandanlıqdan xahişləri barədə) yuxarı qərargaha məruzə edilməsi.

Silahlı Qüvvələr və qoşun növlərinin birləşmə, hissə və bölmələrinin komandirləri və qərargahları ilə kompleks məşqlər yuxarıda göstərilən qayda və prinsiplər əsasında müvafiq komandirlər (rəislər) tərəfindən təşkil olunur və keçirilir [1].

Sənədlərin işlənilib hazırlanması

Kompleks məşqə hazırlıq zamanı bu sənədlər işlənilib hazırlanır:

- kompleks məşqin hazırlanması və keçirilməsi barədə təşkilati göstəriş (hazırlığın təqvim planı əlavə edilir);
- kompleks məşqin keçirilməsi planı (plan xəritəsi əlavə edilir);
- kompleks məşqə əməliyyat tapşırığı (taktiki tapşırıq) – tədris ili üçün hazırlanmış vahid əməliyyat tapşırığı (taktiki tapşırıq) əsasında;
- yuxarı komandanlığın zəruri döyüş sənədləri (təlim üzrə);
- kompleks məşq rəhbərinin müavinlərinin, köməkçilərinin, vasitəçilərin, rəhbərliyin qərargah rəisinin köməkçilərinin fərdi iş planları.

Kompleks məşqin təşkili zamanı işlənib hazırlanan sənədlərin siyahısı, vəziyyətdən asılı olaraq, məşq rəhbərinin göstərişi üzrə genişləndirilə bilər [1].

Birlik (birləşmə) komandirinin təşkilati göstərişi kompleks məşqin hazırlanması və keçirilməsi üçün birinci sənəddir. Təşkilati göstəriş kompleks məşqdən ən azı 3 həftə əvvəl verilir.

Təşkilati göstərişdə təyin edilir:

- kompleks məşqin mövzusu, keçirilmə vaxtı və müddəti;
- rəhbərliyin və cəlb olunan heyətin kompleks məşqə hazırlanması üzrə tədbirlər;
- məşqdə iştirak edənlərin gözlənilən fəaliyyəti;
- qoşunların gizli idarə edilməsi tələblərinə riayət olunması üzrə tədbirlər;
- kompleks məşqdə iştirak edən birlik, birləşmə və hissələrin təlim üzrə şərti adları;
- kompleks məşqin maddi-texniki təminatı üzrə tədbirlər;
- kompleks məşqin keçiriləcəyi rayonlarda konkret şəraitdən asılı olaraq digər məsələlər.

Təşkilati göstəriş kompleks məşqin rəhbərliyinə, rəhbərlik qərargahına, vasitəçilərə, kompleks məşqdə iştirak edənlərə, habelə kompleks məşqə cəlb olunanlara aidiyyəti üzrə çatdırılır [1].

Kompleks məşqin hazırlanmasının təqvim planı təşkilati göstərişə əlavə edilir və rəhbərlik qərargahının (rəhbərin) işçi sənədidir. Orada kompleks məşqin hazırlanması üzrə əsas tədbirlər, onların yerinə yetirilmə ardıcılığı və müddətləri, həmçinin məsul icraçılar göstərilir.

Təqvim planında kompleks məşqin hazırlanması üzrə keçiriləcək tədbirlər və sənədlər (icraçıları və müddətləri açıqlanmaqla) göstərilir:

- hazırlıq üzrə təşkilati tədbirlər;
- məşqə hazırlıq sənədləri və təlim üzrə döyüş sənədləri;
- rəhbərliyin, qərargahın, vasitəçilərin, məşqdə iştirak edənlərin məşqə hazırlaşma qaydası və müddəti;
- idarəetmə məntəqələrinin, rabitə sisteminin məşqə hazırlanma qaydası və müddəti;
- kompleks məşqin maddi-texniki təminatı üzrə tədbirlər;
- kompleks məşqin hazırlanmasının gedişinə nəzarət tədbirləri [1].

Kompleks məşqin keçirilməsi planı rəhbərlik qərargahı (rəhbər) tərəfindən hazırlanan və kompleks məşqin gedişində istifadə olunan əsas sənəddir.

Kompleks məşqin keçirilməsi planında göstərilir:

- kompleks məşqin mövzusu və məqsədləri;
- məşqin keçirilmə vaxtı və yeri;
- məşqdə iştirak edənlərin tərkibi;
- məşqin təlim sualları və onlara ayrılan vaxt;
- məşqin keçirilməsi üçün yaradılmış döyüş fəaliyyətlərinin ümumi xarakteri;
- rəhbərliyinin təşkili (kompleks məşqin rəhbəri, onun müavinləri və köməkçiləri, rəhbərliyin qərargah rəisinin köməkçiləri, vasitəçilər);
- kompleks məşqin keçirilməsinin təqvim planı (təlim suallarının işlənməsi üzrə kompleks məşq rəhbərinin və məşqə cəlb olunanların fəaliyyəti);
- kompleks məşqin təhlilinin keçirilmə yeri və vaxtı.

Kompleks məşqin keçirilmə planı rəhbərliyin qərargah rəisi tərəfindən imzalanır və kompleks məşqin rəhbəri tərəfindən təsdiq edilir [1].

Planının niyyət xəritəsi kompleks məşqin keçirilməsi planına əlavə edilir və kompleks məşqin keçirilməsi üçün yaradılmış döyüş fəaliyyətlərini qrafiki olaraq əks etdirir. Niyyət xəritəsinin hazırlanması üçün briqada və taborda 1:50000, bölükdə və taqımda 1:25000 miqyaslı xəritə istifadə olunur və xəritə kodlaşdırılır (məşq üçün hazırlanmış qoşunların gizli idarə edilməsi üzrə sərəncama əsasən).

Niyyət xəritəsində göstərilir:

- ilkin vəziyyəti əks etdirən ümumi döyüş şəraiti;
- məşq rəhbərliyinin və məşqdə iştirak edənlərin idarəetmə məntəqələri;
- yuxarı rəhbərliyin əməliyyata niyyəti və tabelikdə olanların döyüş tapşırıqları;

– məşqin gedişində yaradılan əməliyyat şəraiti (taktiki epizodlar) - məşqin gedişində düşmənin fəaliyyət xarakteri (müdaxilələr), öz qoşunlarımızın gözlənilən qərarları və fəaliyyətləri;

– təlim suallarının oynanılma rayonları [1].

Fərdi iş planları kompleks məşq rəhbərinin müavinləri (köməkçiləri), rəhbərliyin qərargah rəisinin köməkçiləri və vasitəçilər tərəfindən hazırlanır.

Kompleks məşq rəhbərinin müavinlərinin (köməkçilərinin) və vasitəçilərin fərdi iş planları rəhbərliyin qərargah rəisi ilə razılaşıdırılır və kompleks məşq rəhbəri tərəfindən təsdiq olunur. Rəhbərliyin qərargah rəisinin köməkçilərinin fərdi iş planları oxşar qaydada, əlavə zəruri məlumatlar daxil edilməklə hazırlanır və rəhbərliyin qərargah rəisi tərəfindən təsdiq olunur.

Döyüş növbətçiliyi aparılan radioşəbəkə və radioistiqamətlərdə, habelə onlara aid radiogöstəricilərdən istifadə etməklə kompleks məşq planlaşdırmaq və keçirmək qəti qadağandır [1].

Kompleks məşqin taktiki tapşırığı – kompleks məşqdə iştirak edənlərin məşqə bilavasitə hazırlaşması və təlim üzrə yaradılan əməliyyat şəraitinin öyrənilməsi üçün ilkin sənəddir. Onda ümumi və xüsusi vəziyyət, sorğu məlumatları və kompleks məşqdə iştirak edənlərin məşqə hazırlaşması üçün lazımi göstərişlər əks etdirilir [2].

Kompleks məşqin taktiki tapşırığına ilkin vəziyyətin xəritəsi və xüsusi vəziyyət (döyüşün oynanılması) xəritələri əlavə edilir. Taktiki tapşırıq və ilkin vəziyyət xəritəsi məşq iştirakçılarına məşq ərzində çatdırılır.

Kompleks məşqlərdə qərargah tərəfindən hazırlanmış təlim üzrə danışıq cədvəlindən istifadə olunur. Real döyüşün idarə edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş danışıq cədvəllərindən istifadə etmək qəti qadağandır [1].

Kompleks məşq rəhbərliyinin və vasitəçilərin məşqə hazırlaşması planlı şəkildə həyata keçirilir.

Rəhbərliyin məşqə hazırlaşması məqsədləri aşağıdakılardır:

– rəhbərlik tərəfindən direktiv və normativ sənədlərin dərinədən öyrənilməsi;

– kompleks məşqin keçirilməsinə vahid baxışların formalaşması, məşqin məqsədlərinin, niyyətinin və tapşırıqlarının düzgün başa düşülməsi;

– təlim metodikası sahəsində vərdişlərin təkmilləşdirilməsi.

Rəhbərlik və vasitəçilər həm müstəqil surətdə hazırlaşır, həm də xüsusi keçirilən məşğələlərdə və təlimatlarda bilik və bacarıqlarını təkmilləşdirirlər.

Kompleks məşq rəhbəri öz müavinlərinin, köməkçilərinin, rəhbərlik qərargahının və vasitəçilərin məşqə hazırlığını yoxlayır, onların fəaliyyətinə dair metodiki göstərişlər verir, praktiki tədbirlərin keçirilməsi, habelə təhlükəsizlik qaydalarına ciddi riayət olunması üzrə tələblərini çatdırır.

Kompleks məşqlər növündən, öyrənilən mövzudan və tədris məşğələlərindən asılı olaraq daimi dislokasiya məntəqələrində və bölmələrin məşq rayonlarına çıxarılmasından sonra keçirilə bilər.

Çöl və qarnizonlararası məşqlərin başlanmasını rəhbər, texniki rabitə vasitələri ilə təyin edilmiş siqnalla elan edir. Belə məşqlər özünün şərti paroluna malik ola bilər. Qovşaq tərkibində kompleks məşqin başlanması rəhbər tərəfindən şəxsən və ya öz köməkçiləri vasitəsilə elan edilir.

Böyük komandirlərin (rəislərin) keçirdikləri kompleks məşqlər ehtiyac olarsa, hissə və bölmələrin “Toplanış” siqnalı ilə qaldırılması və məşq rayonuna marş keçirilməsi ilə başlanıla bilər.

Kompleks məşqlərin keçirilməsi zamanı rəhbərin köməkçiləri sualların öyrənilmə keyfiyyətinə, vaxt normativlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət edirlər. Nəzarətin nəticələri rəhbərə təqdim edilir [3].

İdarəetmə məntəqələrinin, rabitə sisteminin və təqlid vasitələrinin hazırlanması

Kompleks məşqə hazırlıq zamanı, ilk növbədə idarəetmənin hansı radiovasitələrlə həyata keçiriləcəyi təyin edilməli və həmin vasitələr işə hazırlanmalıdır. Məşqin gedişində rabitə sistemi dayanıqlı, fasiləsiz və tələb olunan gizliliyə malik olmalıdır. Bunun üçün o, kompleks məşq başlayana qədər tam açılır və yoxlanılır. Məşqdə iştirak edən komandirlərin və qərargahların hazırladıqları məlumatları rəhbərlik qərargahına ləngimədən ötürə bilməsi məqsədilə zəruri hallarda rabitə radioistiqamətlər üzrə təşkil edilir.

Kompleks məşqin gedişində real döyüş vəziyyətinin imitasiyası məqsədilə müxtəlif təqlid vasitələrindən istifadə edilir. Xüsusilə də düşmənin radioelektron susdurma vasitələrinin işini təqlid edən vasitələr geniş tətbiq olunmalıdır [1].

Kompleks məşqin maddi-texniki təminatı

Kompleks məşqə hazırlıq və onun keçirilməsi dövründə maddi-texniki təminat aşağıdakılardan ibarətdir:

- kompleks məşq rəhbərliyinin və məşqdə iştirak edənlərin lazımı texnika, avtomobil nəqliyyatı, əmlak və digər maddi vəsaitlərlə təmin edilməsi;
- rəhbərlik, rəhbərlik qərargahı və məşqdə iştirak edənlər üçün iş yerlərinin (bunkerlərin, qazmaların, çadırların, otaqların) hazırlanması;
- məşqdə iştirak edənlərin lazımı sənədlərlə və iş üçün bütün ləvazimatlarla təmin edilməsi, habelə qidalanmanın təşkili;
- kompleks məşqə cəlb edilmiş avtomobil nəqliyyatına və digər texnikaya texniki qulluq.

Kompleks məşqin maddi-texniki təminatı kompleks məşq rəhbərinin göstərişi üzrə müvafiq xidmətlərin vəzifəli şəxsləri və maddi-texniki təminat bölmələri tərəfindən həyata keçirilir.

Maddi-texniki təminatın əsas tədbirləri kompleks məşqin hazırlanması və keçirilməsi haqqında təşkilati göstərişdə müəyyən edilməlidir [1].

Kompleks məşqin hazırlanmasına nəzarət

Kompleks məşqə hazırlığın yoxlanması və məşqdə iştirak edənlərə lazımı köməyin göstərilməsi üçün hazırlıq prosesinə nəzarət həyata keçirilir.

Buraya daxildir:

- kompleks məşqdə iştirak edənlərin məşqə hazırlığının yoxlanması;
- məşq rəhbərinin hazırlıq üzrə göstərişlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət;
- kompleks məşqə hazırlığın təqvim planında nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsinə nəzarət.

Məşqin rəhbəri kompleks məşqin keçirilməsinə hazırlıq dərəcəsini müəyyən edərkən rəhbərliyin özünün, rəhbərlik qərargahının, vasitəçilərin, təqlid vasitələrinin, maddi-tədris bazasının, idarəetmə və rabitə sistemlərinin hazırlığını da nəzərə alır [1].

Kompleks məşqin təhlilinin hazırlanması və keçirilməsi

Kompleks məşqin təhlilinin keçirilməsi məqsədləri bunlardır:

- məşqin məqsədlərinə nə dərəcədə nail olunmasının müəyyənləşdirilməsi;
- məşqdə iştirak edənlərin fəaliyyətinin təhlili əsasında məşqə yekun vurulması;
- aşkar edilmiş çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün lazımı tədbirlərin müəyyən edilməsi və tapşırıqların verilməsi.

Təhlilin hazırlanması kompleks məşqdən öncə başlayır və bütün məşq boyunca davam edir. Təhlil rəhbərlik qərargahı tərəfindən kompleks məşq rəhbərinin müavinlərinin, köməkçilərinin və vasitəçilərin iştirakı ilə hazırlanır. Kompleks məşqin təhlilinin hazırlanmasını rəhbərliyin qərargah rəisi təşkil edir.

Kompleks məşq başlayana qədər onun keçirilməsi planına əsasən təhlilin ümumi hissəsi hazırlanır. Buna daxildir: mövzu, ümumi məqsədlər, təlim sualları, ümumi və xüsusi vəziyyətlər; kompleks məşqdə iştirak edənlərin fəaliyyətindən asılı olmayan digər vacib məlumatlar. Eyni zamanda nümayiş və arayış-materialları (xəritələr, sxemlər, cədvəllər və s.) hazırlanır.

Təhlil kompleks məşqdə iştirak etmiş vəzifəli şəxslərin cəlb olunması ilə keçirilir. Təhlil zamanı məşq rəhbərinin müavinlərinin, köməkçilərinin, vasitəçilərin qısa məruzələri, nəticələri, qiymətləndir-

mə və təklifləri rəhbər tərəfindən dinlənilir. Kompleks məşqə hazırlıq dövründə keçirilmiş yoxlamaların nəticələri də nəzərə alınır. Bu dinləmələr kompleks məşqdə iştirak etmiş komandirlərin və qərargahların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün həlledici rol oynayır.

Keçirilmiş kompleks məşqin yekunlarına görə kompleks məşq rəhbərinin təmsil etdiyi hərbi hissə üzrə əmr verilir. Kompleks məşqin keçirilməsi haqqında hesabat sənədi (məruzə) yuxarı qərargaha göndərilir [1].

Nəticə

Комплекс məşqin keçirilməsi idarəetmə orqanları və bölmələrinin real döyüş tapşırıqlarının icrası üzrə fəaliyyətlərinin məşq etdirilməsində, döyüş fəaliyyətləri planlarının, o cümlədən əməliyyat-taktiki hesablamaların bir daha dəqiqləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Müxtəlif döyüş ssenarilərin oynanılması yolu ilə bütün səviyyələrdə olan komandir və qərargah zabitlərinin radiovasitələrlə məlumatı ötürmə və qəbul etmə bacarıqlarının, habelə qoşunların gizli idarə edilməsi sənədlərindən istifadə etməklə ötürülən və qəbul edilən məlumatların kodlaşdırma və kodunu açma vərdişlərinin təkmilləşdirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa, kompleks məşqlərin gedişində radiovasitələrlə alınan əməliyyat (döyüş) şəraiti barədə məlumatların, döyüş tapşırıqlarının xəritəyə cəld işlənməsi və qısa müddətdə qərar qəbul edilməsi komandir və qərargahların vaxtında və düzgün qərar qəbul etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat

1. “Комплекс məşqlərin keçirilməsi üzrə metodiki tövsiyələr”. Bakı, 2017, 26 s.
2. Azərbaycan Respublikası Müdafiə nazirinin “02” noyabr 2015-ci il tarixli 47 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Quru Qoşunların Döyüş Hazırlığının təşkili üzrə Təlimat”. Bakı, 2015, 162 s.
3. Azərbaycan Respublikası Müdafiə nazirinin “02” noyabr 2015-ci il tarixli 48 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Döyüş Hazırlığının metodikası üzrə Təlimat”. Bakı, 2015, 108 s.

Аннотация

Проведения комплексных занятий

Пунхан Мамедов

В статье даны сведения о содержании составляемых документов, а также цели и суть проведенных комплексных занятий с мотострелковой бригадой. Раскрываются свойства проведения и подготовки разборов проведенных занятий, проверки комплексных занятий, организации материально-технического обеспечения, средств маскировки, систем связи и пунктов управления.

Ключевые слова: комплексные занятия, свойство проведения, пунктов управления, учение.

Abstract

Characteristics of implementing complex drill

Punhan Mammadov

The paper deals with the information about the essence, purpose and content of the compiled documents on complex drill preparation in the infantry brigade. The characteristics of the management points, communication system, logistics, control of complex drill, after action review of the drill are analyzed in the paper.

Keywords: complex drill, implementation methods, management tools, training.

UOT 355/359

HÜCUM ƏMƏLIYYATLARINDA TƏTBİQ OLUNAN DÜŞMƏNİ ALDATMANIN FORMA VƏ ÜSULLARI

mayor Hikmət Hacıyev

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Xülasə. Məqalədə hücum əməliyyatlarında (döyüşündə) tətbiq olunan düşməni aldatma üsulları, onların tətbiqi və icrası zamanı bölmələrin, komandir və qərargahların fəaliyyəti, o cümlədən aldatmanın əhəmiyyəti öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: strateji aldatma, taktiki aldatma, aldadıcı hücum, hərbi hiylələr, nümayişkaranə hərəkətlər, təqlidlər.

Aldatma – aldadan tərəfin maraqlarını təmin etməklə bir fəaliyyəti yerinə yetirmək üçün düşmənin səhv yola sövq edilməsidir. Düşməni hərbi hiyləgərliklə aldatma – Silahlı Qüvvələrin (birlik, birləşmə, hissə və bölmələrin) fəaliyyətləri ilə, siyasi aldatma – diplomatik yol və ya beynəlxalq əlaqələrdə tətbiq olunan aldatma siyasəti ilə həyata keçirilir. Müasir dövrdə siyasi, strateji və əməliyyat-taktiki aldatma üsulundan istifadə olunur.

Strateji aldatma – hərbi əməliyyatların planlı tətbiq olunmasıyla yanaşı, siyasi aldatmaya qədər də uzana bilər və bu yoldakı hədəflərin əldə edilməsinə kömək etmək üçün uzunmüddətli, davamlı və irimiqyaslı dezinformasiya, xəbər və kütləvi informasiya vasitələrini də əhatə edən geniş fəaliyyətlərdir. Hədəflər hər nə qədər hərbi əhəmiyyət daşısa da, strateji aldatma, hərbi doktrina və siyasəti dəstəkləməli və bu fəaliyyət imkanlarının uğurlu olması üçün silahlı qüvvələrlə əlaqəsi olmayan cəmiyyətlər və təşkilatlar tərəfindən də dəstəklənməlidir [2, s.3].

Əməliyyat-taktiki aldatma – döyüş sahəsində basqın şərtlərini təmin edən bir ərazidə, planlaşdırılmış bir fəaliyyətdir və bu fəaliyyət strateji bir marağı dəstəkləyə bilər. Əməliyyat-taktiki və strateji aldatma arasında bağlılığa baxmayaraq, bu mövzuda açıqlanan taktiki aldatma, döyüş sahəsindəki birlik və birləşmələrin qısa və davamlı fəaliyyətlərini ifadə edir. Əməliyyat-taktiki aldatma, aldadıcı taktiki fəaliyyətlərlə düşməni səhv yola sövq etmək və onu öz tapşırığına zidd qərarlar verməyə məcbur etmək üçün birlik və birləşmə səviyyəsində icra olunan fəaliyyətlərdir. Eyni zamanda, hərbi hiylə tətbiq etməklə, həqiqətləri təkzib etmək (pozmağı), o cümlədən həqiqi planın və ya fəaliyyətlərin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə bu fəaliyyətlərin həqiqiliyini aşkar edəcək əlamətlərin səhv (saxta) şəkildə əks etdirilməsini ehtiva edir.

Əməliyyatların (taktiki fəaliyyətlərin) planlaşdırılması və keçirilməsi zamanı aldatma tədbirlərinin idarə və nəzarət edilməsi əməliyyat-taktiki səviyyədəki qərargahlar tərəfindən həyata keçirilir. Bununla yanaşı, hər bir tabelikdə olan komandir ümumi aldatma planı çərçivəsində üzərinə düşən aldatma fəaliyyətlərinin icrasında məsuliyyət daşıyır. O, fəaliyyətlərinin tətbiq olunmasına qərar verdiyində təbəliyində olan bölmələr tərəfindən bu fəaliyyətləri icra edə biləcək şəkildə idarə etməlidir.

Hücum əməliyyatlarının hazırlanması və aparılması zamanı aldatma fəaliyyətlərinin tətbiqi üçün dörd əsas üsuldan istifadə etmək olar:

- aldadıcı hücum (digər zərbə istiqamətində);
- nümayişkaranə hücum;
- hərbi hiylələr;
- nümayiş fəaliyyətləri.

Aldadıcı hücum. Ən çox tətbiq edilən aldatma üsulu aldadıcı hücum fəaliyyətləridir. Bu üsul həqiqi hücum görünüşü təmin etmək məqsədilə düşmənlə təmas vəziyyətində olmağı tələb edir. İcrası baxımından taktiki fəaliyyətlərə hazırlıq dövründən digər və əsas hücum istiqamətində fəaliyyətlərin icrasına qədər dəyişən məhdud hədəfli hücum tapşırıqlarıdır. Bu fəaliyyətlər düşməni aldatmaqla yanaşı, ümumi tapşırığın yerinə yetirilməsində kömək edir.

Düşməyə əsas hücum istiqaməti kimi göstərilən fəaliyyətlər, eyni zamanda bir aldatma hücumudur. Aldadıcı hücum normal olaraq həqiqi hücum fəaliyyətləri kimi icra edilir. Digər hücum istiqamətində icra ediləcək tədbirlər aldatma əfsanəsinin bir hissəsi kimi tətbiq oluna bilər.

Birləşmə, hissə və bölmələrə qoyulmuş digər (aldadıcı) istiqamətdə hücum tapşırığı düşmənin öncədən ehtimal edilə bilən bir reaksiyasına səbəb olacaq şəkildə əsl hücum fəaliyyəti kimi icra edilə bilər. Aldadıcı hücum fəaliyyətlərinin müvəffəqiyyətlə icrası ümumi hücum əməliyyatının (döyüşünün) məqsədinə çatmağa əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bu fəaliyyətlər düşməni aşağıda göstərilən yanlış fəaliyyətlərin icrasına məcbur edə bilər [2, s.11]:

a) ehtiyatların vaxtından əvvəl və bizim üçün əlverişli istiqamətdə tətbiqi; köməkçi (aldadıcı) hücum istiqamətində fəaliyyət göstərən bölmələr düşmənin ehtiyatlarını öz üzərinə çəkməklə, onların əsas zərbə istiqamətində müdaxilələrinin qarşısını ala bilər;

b) dəstək atəşlərinin əsas istiqamətdən digər istiqamətə köçürülməsi; düşmənin dəstək atəşlərinin digər istiqamətə köçürülməsi, onun əsas hücum istiqamətində atəşlə zərərvermə vasitələrinin atəşlərinin zəifləməsinə səbəb olacaq və öz qüvvələrimizin irəliləməsi üçün əlverişli şərait yaranacaqdır;

c) düşmənin atəşlə zərərvermə vasitələri mövqelərinin aşkar edilməsi; digər (aldadıcı) hücum istiqamətində fəaliyyətlər düşməni atəş dəstək silahlarını vaxtından əvvəl tətbiq etməyə məcbur edərək onların atəş və start mövqelərinin yerlərini üzə çıxara bilər. Bu fəaliyyətlər əsas hücumdan əvvəl və ya onunla birlikdə tətbiq oluna bilər [2, s.12].

Digər istiqamətdə aldadıcı hücumla yanaşı, bir çox aldatma forma və üsullarından istifadə etmək mümkündür. Məsələn, hücumdan öncə qısa və məhdud hədəfli əks-həmlələr, təxribat, basqın və tez-tez bölmələrin dəyişilməsi fəaliyyətləri ilə düşməni adaptasiya etmək və diqqətini zəiflətmək. Düşməni belə fəaliyyətlərə alışdırdıqdan sonra əsl hücum edildikdə o, bunu da əvvəlki fəaliyyətlər kimi zənn edər, onun gecikmə ilə hərəkətə keçməsinə və ya ümumiyyətlə hərəkətə keçə bilməməsinə səbəb olar [3, s.36].

Təbii olaraq aldadıcı hücum aldatma əfsanəsinə uyğun olmalı və aldatma fəaliyyətləri icra ediləcək ərazinin xüsusiyyətləri onun müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsini təmin etməlidir. Komandir və qərargahı aldatmaya cəlb edilən qüvvələrin açılmasını və düşməyə fəaliyyətlərinin inandırıcı nümayişini təmin etmək üçün ərazinin aşağıdakı xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır:

– aldadıcı hücumun tətbiq edildiyi ərazi düşmənin diqqətini çəkməlidir. Əgər bu ərazi (sahə) düşmənin üçün az əhəmiyyət daşıyırsa, onda düşmənin gözlənilən şəkildə reaksiya göstərməyə bilər;

– əgər aldadıcı hücumun tətbiq olunacağı ərazi düşmənin atəşlə zərərvermə vasitələrinin atış mənzilindən uzaqdırsa, o zaman, düşmənin qüvvələrini meydana çıxarmaya bilər;

– aldadıcı hücumun tətbiqi üçün seçilmiş ərazi (sahə), həqiqi fəaliyyətə mane olmayacaq qədər uzaqda seçilməlidir.

Əsl hücum fəaliyyətləri üçün planlaşdırılan və sonradan hər hansı bir səbəblərlə tərk edilən ərazi bir çox hallarda aldatma hücumu üçün əlverişli ola bilər.

Aldadıcı hücum fəaliyyətlərinin tətbiqi əsl hücumdan əvvəl və ya əsl hücum əsnasında mümkündür. Planlaşdırılan aldadıcı hücumun əsl hücumdan nə qədər əvvəl icra olunacağı diqqətli bir şəkildə müəyyən olunmalıdır. Burada məqsəd düşmənin diqqətini əsas hücum istiqamətindən yayındırmaq, ehtiyatlarını əsas hücum istiqamətindən başqa yerə yönəltmək, onun atəşlə zərərvermə vasitələrinin atəşlərinin üzərinə çəkərək onların atəş mövqelərinin yerlərini aşkar etməkdir. Aldatma hücumunun icra olunacağı tarix komandirin niyyətinə görə dəyişə bilər. Məsələn, düşmənin ehtiyatların yerdəyişməsi (atəşlərin köçürülməsindən daha çox vaxt tələb edir) istənilirsə, aldadıcı hücumu əsl hücumdan kifayət qədər öncədən başlamalıdır. Əsas zərbə istiqamətində hücum ilə digər (aldadıcı) zərbə istiqamətində hücumun eyni vaxtda başlaması düşmənin diqqətinin əsas istiqamətdən yayılmasına, qüvvəsinin parçalanmasına, ehtiyatını vaxtından əvvəl tətbiq etməsinə və dəstəkləyən atəşlə zərərvermə vasitələrinin təsirinə zəifləməsinə səbəb ola bilər.

Əsas zərbə istiqamətində hücumun başlamasından sonra icra edilən aldadıcı hücum fəaliyyətləri ilə düşmənin istifadə etməmiş ümumqoşun ehtiyatı rayonlarının aşkarlanması mümkün ola bilər və yəni bir təhlükə ilə qarşılaşan düşmənin əsas hücumun istiqaməti haqqında şübhəyə düşər.

Komandir və qərargah əvvəlcədən icra olunacaq fəaliyyəti təhlil etməli və nəzərə almalıdır ki, adətən, hücum edən tərəf səhər saatlarından etibarən hücumu keçir və buna görə də aldadıcı hücumun bu saatlarda başlaması uyğun olar [2, s.12].

Nümayişkaranə hücum. Digər bir aldatma üsulu da nümayişkaranə hücumdur. Bu üsul əsas hücum fəaliyyətləri aparılacaq rayonun xaricində icra edilən hücum xarakterli bir qüvvə nümayişidir. Digər zərbə istiqamətindəki hücumundan fərqli olaraq bu üsulda düşmənlə təmas şəraitinin saxlanılmasından qaçılır. Nümayişkaranə hücumun üstünlüklərinə baxmayaraq, inandırıcı olmaya bilər [2, s.13].

Nümayişkaranə hücum ilə aldatma hücumu arasındakı fərq və oxşarlıqlar bunlardır:

1. Fərq: düşmənlə təmas yoxdur;
2. Oxşarlıq :
 - ərazi (sahə) aldatma əfsanəsinə görə seçilir;
 - aldatma əfsanəsinə və hədəfə görə vaxtla nizamlanır;
 - əsas istiqamətə tətbiq ediləcək bölmələr kimi təqlid edilir.

Nümayiş hücumunun üstünlükləri:

- düşmənlə bilavasitə təmas şəraitinin olmaması, nümayiş hücumu üçün ayrılmış bölmələrin digər bir istiqamətdə tətbiq edilməsinə (istifadə edilməsinə) imkan yaradır;
- düşmənlə bilavasitə təmas şəraitinin olmaması nümayiş hücumu üçün ayrılmış bölmələrin tam şəkildə istifadə edilməsinə ehtiyac yaranmır;
- bu fəaliyyətlərdə mövcud təqlid vasitələrinin istifadəsi mümkündür. Bu zaman düşmənin müşahidə və kəşfiyyat vasitələrini aldatmaq məqsədilə həqiqi vasitələrin əvəzinə təqlid vasitələrinə yer verilir.

Nümayiş hücumunun zəif cəhətləri:

- düşmənlə bilavasitə təmas şəraitində olmadan düşməni aldatma əfsanəsinə inandırmaq və bu əfsanəni canlandırmaq çox çətinidir;
- nümayişkaranə hücum fəaliyyətlərinin niyyəti, aldadıcı hücumun niyyətindən fərqli olaraq düşmən tərəfindən daha tez müəyyən edilir. Düşmənlə bilavasitə təmas şəraitinin olmaması, düşmənin kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin əsas söylərinin nümayiş fəaliyyətlərinə cəlb olunmuş bölmələrimizin tapşırığını başa düşülməsi üçün yönəlməsinə səbəb ola bilər [2, s.14].

Hərbi hiylələr:

Hərbi hiylələr, diqqətlə seçilmiş səhv (yanlış) məlumatların bilərəkdən düşmənin əlinə keçməsinə təmin etməklə xarakterizə edilir. Sırası əsgərlərin icra etdiyi sadə taktiki hiylələrdən dövlət səviyyəsində istifadə edilən strateji fəaliyyətlərə qədər dəyişik forma və üsulları vardır. Ən aşağı bölmə tərəfindən icra edilən taktiki hiylələr düşmənlə təmas şəraitində istənilən döyüş şərtlərində tətbiq oluna bilər.

Nümayiş fəaliyyətləri:

Xüsusi seçilmiş bölmə, qüvvə və vasitələrin fəaliyyəti ilə məqsədli şəkildə düşməne yalnız (ikincidərəcəli) istiqamətlərdə (rayonlarda) bölmələrin fəaliyyətini göstərməkdən, bölmələrin (atəş vasitələrinin) açılmasını, onların yerləşmə rayonlarının (yerlərinin) təchiz olunmasını, yerdəyişməsinə nümayiş etdirməkdən; gizlətmə tədbirlərinin məqsədyönlü qaydada pozulması ilə məşğələlərin və məşqlərin keçirilməsindən ibarətdir [1, s.248].

Aldatma hekayəsinin tətbiqi üçün təyin olunmuş bölməyə (hissə, birləşmə) manevr və nümayiş fəaliyyətləri icra etmək tapşırığı verilir. Manevr və nümayiş fəaliyyətlərini yerinə yetirən bölmə (hissə, birləşmə) təqlid vasitələrindən istifadə edə, görünüş şəklini dəyişdirə və ya bunların birləşmələrini istifadə edə bilər. Hərtərəfli hazırlanmış bir aldatma planı bir neçə aldatma tapşırığını özündə birləşdirir. Bu tapşırıqlar planlanan aldatma əfsanəsinə tamamlayan tapşırıqlardır.

Nümayiş fəaliyyətlərdə aşağıdakılar yerinə yetirilir:

- təqlidlər;
- şəkil dəyişdirmələr.

Təqlidlər:

– reallıqda döyüş sahəsində olmayan silah və texnikalar təqlid (saxta) vasitələri ilə göstərilir. Bu təqlid vasitələrinin inandırıcılığı düşmən müşahidəsinin nə qədər yaxınlığında olması, onun istifadə etdiyi kəşfiyyat vasitələrinin və maskalanma tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır;

– ərazidə yerləşən müvəqqəti MTT anbarları, zirehli texnika və avtomobil parkları, HHM vasitələri, artilleriya vasitələrinin atəş mövqeləri, raket vasitələri, körpülər və səhra qurğuları müvəffəqiyyətlə təqlid edilə bilər;

– təqlid (saxta) vasitələri düşmənin müşahidəsini və atəşlə zərərvurma vasitələrinin atəşlərini üzərinə çəkməkdə faydalıdır. Bu məqsədlə düşmənin atəş açması və ya hücum etməsi üçün edilən təqlid, maskalanmanın bir və ya daha çox prinsipinə uyğun gəlməyə bilər;

– saxta silah və texnika mövqeləri hazırlana və qəsdən düşməyə göstərilə bilər. Bu mövqələrin saxta olduğu düşmən tərəfindən aşkar olunduqdan sonra gerçək (həqiqi) mövqe olaraq tutula (istifadə edilə) bilər [3, s.22].

Şəkildəyişdirmə:

– şəkildəyişdirmə, bir cismin şəklinin başqa bir cisim kimi görünməsi üçün edilən dəyişiklikdir. Hərbi obyektlərin tamamilə gizlənməsi çox çətin olduğundan onların görünüşünü dəyişdirmək daha asan ola bilər;

– şəkildəyişdirmə, xüsusi əhəmiyyətli obyektlərin əhəmiyyətsiz və ya başqa təyinatlı obyekt kimi də göstərilməsidir. Məsələn, zirehli texnikalar, tanklar, toplar, mərmilər, sursat daşıyıcıları və maye yanacaq tankerlərinin görünüşü dəyişdirilərək böyük yük maşınları kimi göstərilə bilər. Dəmir yolu tanker vaqonlarının görünüşü dəyişdirilərək boş yük və ya kömür vaqonu kimi göstərilə bilər.

Yuxarıda sadalanan aldadıcı fəaliyyətlər böyük ölçüdə, komandirin döyüş sahəsini canlandırma və həqiqi fəaliyyətin əlamətlərini təsvir edə bilmə qabiliyyətinə bağlıdır [2, s.15].

Aldatma, düşməyə yanlış əlamətlərin göstərilməsini tələb edir. Əgər bir yalançı (saxta) hücum, düşməyə əsl hücum kimi göstəriləcəksə, aldatma hücumunu icra edəcək olan hücum qrupu (bölməsi) bu hücumu tətbiq edərkən düşməyə əsl hücumun əlamətlərini göstərməlidir.

Döyüş kəşfiyyatı, döyüş sahəsindəki bölmələrimizə və düşməyə görünən, eşidilən və s. bu kimi vasitələrdən alınan məlumatlarla aparılır. Buna görə də aldatma tədbirləri, aşağıda göstərilən üsullarla təşkil edilə bilər:

1. Görmə (göz aldatması);
2. Eşitmə (səslə bağlı aldatma).

Gözlə aldatma tədbirləri:

Düşmən kəşfiyyatı yerdən müşahidə aparma və ya texniki kəşfiyyat vasitələri ilə havadan çəkilmiş şəkillər və görüntülərlə aparılır. Buna görə də aldatma əfsanəsinin icrasında göz aldatması çox əhəmiyyətlidir. Yalnız düşmənin görüntü ilə əldə etdiyi məlumatlar qərar verməsinə kifayət etmir. Bu səbəbdən də tabor səviyyəsində icra edilən aldatma fəaliyyətlərinə eşitməyə istinadən aldatma üsulları da daxil edilməlidir.

Göz aldatmasında daha çox təqlid və saxta fəaliyyətlər istifadə edilir. Təqlid, döyüş sahəsində lazım olan həqiqi bir vasitənin yerinə saxtasının qoyulmasıdır. Saxta fəaliyyətlər düşmənin diqqətini əhəmiyyətli bir bölgədən digər bir bölgəyə çəkmək üçün istifadə edilir.

Göz aldatması üçün xüsusi olaraq hazırlanmış təchizata ehtiyac yoxdur. Saxta cisimlər, material və ya ərazidə istifadə edilən əlaltı vasitələrdən ola bilər. Böyük ölçüdə zərər görmüş zədəli və ya döyüşlərdə sıradan çıxmış döyüş texnikaları saxta cisim kimi istifadə edilə bilər. Düşmənin yerdən və havadan apardığı müşahidə məsafəsi saxta vasitələrin (maketlərin) və fəaliyyətlərin reallığa uyğunluq dərəcəsinə təsir göstərir. Aldatma uzunmüddətli aparıldıqda, reallığı təmin etmək və düşmənin şübhəsini yox etmək məqsədilə saxta vasitələrin həqiqi olanlarla dəyişdirilməsi planlaşdırılaraq həyata keçirilməlidir [3, s.28].

Düşmən müxtəlif vaxtlarda çəkdiyi görüntüləri təhlil edərək uyğunsuzluqları müəyyən edir. Bunun üçün, təqlid vasitələri və ya saxta fəaliyyətlərlə, o cümlədən maket və müqəvvalardan məntiqli istifadə edilməli, imkan daxilində isə bəzi əraziləri ələ keçirmə əlamətləri göstərilməlidir. Aldatma fəaliyyəti ilə şəxsi heyət və texnikanın hərəkətləri nümayiş olunmalıdır.

Aldatma fəaliyyətində maskalanma çox vacib amillərdən biridir. Normal olaraq tüstü və duman yaradan fəaliyyətləri təqlid etmək üçün saxta maket və fəaliyyətlərlə birlikdə tüstü vasitələrindən də istifadə edilə bilər. Qoşunların və obyektlərin vəziyyətini gizlətmək üçün, xüsusən də düşmən aviasiyasından, tüstü örtüklərindən istifadə effektiv vasitə sayılır. Düşmənin atəş vasitələrinin görmə qabiliyyəti

tini məhdudlaşdırmaq və ayrı-ayrı qrupların hərəkətlərini təmin etmək üçün tüstü örtüklərindən istifadə olunur [3, s.29].

Səslə bağlı aldatma tədbirləri:

Səslə bağlı aldatma tədbirləri, döyüş sahəsində səs-küy və gurultu yaratmaq məqsədilə aparılan səslərin təqlididir. Səslər düşmənin səsölçmə qurğularına və ya eşitmə orqanlarına yönəldilir. Səslə bağlı tədbirlər aldatma əfsanəsinə görə müəyyən fəaliyyətlərin tanınan səslərini düşməyə çatdırmaq üçün istifadə edilir. Düşmənin mövcud vasitələrlə gördüklərini təsdiq etməyə çalışacağını bildiyimizdən, səslə bağlı tədbirlər çox zaman gözə xitabən aldatma tədbirləri ilə birlikdə tətbiq edilməlidir. Əgər bir aldatma bölməsi (hissə, birləşmə) diqqət çəkmək üçün düşmənin müşahidə etməsinə şərait yaradırsa, çıxarılması lazım olan təchizat gurultularının və texnika səslərinin bu bölməyə (hissə, birləşmə) aid olduğuna dair inandırıcı üsullar aparılmalı, həmçinin bu səslər düşmənin məntiqi olaraq qəbul edə biləcəyi bir yerdən yayılmalıdır [2, s.19].

Səslə bağlı aldatma fəaliyyətləri texnika hərəkətləri, tikinti işləri, körpü təmiri, yol tikintisi, döyüş sahəsindəki istehkam işləri və s. fəaliyyətlərə tətbiq edilə bilər. Gurultunun (səsin) mənbəyinin həqiqi və ya təqlid (imitasiya) olmasının əhəmiyyəti yoxdur. Burada əsas məqsəd müəyyən bir fəaliyyət və ya silah-texnikanın səsini düşməyə əks etdirməkdir.

Düşmənin qəbul edəcəyi səs-küyü (gurultunu) təmin etmək üçün tank, traktor və digər bu kimi həqiqi texnikalar və səs təqlid vasitələri istifadə edilir.

Döyüş meydanında bir səsgücləndiricidən yayılan saxta səs nadir hallarda uğurlu ola bilər. Saxta səslər həqiqi səslərlə birlikdə istifadə edilməlidir. Məsələn, elektron cihazlarla silah səsləri çıxarılsa, eyni vaxtda həqiqi atışlarda aparılmalıdır. Əks halda, güllə yollarını bildirən güllə səslərinin olmaması bunun aldatma fəaliyyəti olduğunu aşkar edə bilər.

Düşmənin gözlə apardığı müşahidə kəşfiyyatı nə qədər təsirsiz vəziyyətə gətirilərsə, səslə bağlı aldatma tədbirlərinin tətbiq edilməsi bir o qədər effektiv olacaqdır. Buna görə də bu tədbirlərin icrası gecə, məhdudgörmə şəraitində və ya süni tüstü örtüklərindən istifadə olunmaqla təşkil edilməlidir [2, s.20].

Səs işarələrinin gedəcəyi məsafə iqlim, bitki örtüyü, ərazi maneələri, temperatur, rütubət və s. şərtlərə bağlıdır. Belə ki, sərin, rütubətli, sakit hava və su səthi səsin ən yaxşı şəkildə yayılmasına zəmin yaradır. Səsgücləndirmə qurğularının istifadə ediləcəyi ərazi əvvəlcədən qiymətləndirilməli, səslə bağlı tədbirlər aldatma rayonunun şərtlərinə uyğun olan yerlərdə sınaqdan keçirilməlidir.

Nəticə

Müasir dövrdə texniki kəşfiyyat vasitələrinin, döyüş texnikası və silah sistemlərinin effektivliyinin artırılması səbəbindən, əməliyyatların planlanması və keçirilməsi zamanı düşməni aldatma tədbirləri olduqca əhəmiyyətlidir. Ən çətin şəraitdə düşməni aldatma bacarığı qarşıya qoyulmuş döyüş tapşırığının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsinin zəmanəti, komandirin isə öz məharətini ən yüksək səviyyədə göstərməsidir. Düşməni aldatma forma və üsullarının geniş seçiminə malik olmaq döyüşdə uğur qazanmaqla yanaşı, düşmən tərəfindən aldadılma ehtimalını da əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salır, onun aldatma fəndlərini əvvəlcədən hiss etmək ehtimalını da asanlaşdırır. Nəticədə, tabelikdə olan birlik, birləşmə və hissələrin döyüş qabiliyyəti və döyüş imkanları, komandirlərin peşəkar hazırlığı səviyyəsində özünü müsbət şəkildə göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Quru Qoşunlarının taktiki fəaliyyətləri üzrə döyüş təlimatı. II hissə. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin doktrinal nəşri, 2015, 475 s.
2. K.K.K. :ST 20-1 Taktiki aldatma.1983, 122 s.
3. FM 90-2 Tactical deception. 1988,161 p.

Аннотация**Формы и методы по обману противника
в ходе подготовки и ведения наступательной операции
Хикмат Гаджиев**

В этой статье рассмотрены формы и методы по обману противника в ходе подготовки и ведения наступательных операций (боев), а также действия командиров, штабов и подразделений во время планирования и применения обмана, и ее значимость.

Ключевые слова: стратегический обман, тактический обман, лживая атака, военная хитрость, демонстративные действия, имитация.

Abstract**Forms and methods of deceiving the enemy in offensive operations
Hikmat Hajiyev**

This article outlines methods for deceiving the enemy in the offensive operations, the activities of units, commanders and headquarters during the application and implementation of deception and also highlights the importance of deception.

Keywords: strategic deception, tactical deception, deceitful attack, military plot, demonstrators' movements, imitation.

UOT 355/359

ZABİT HEYƏTİ İLƏ MÜHAZİRƏLƏRİN, SEMİNARLARIN HAZIRLANMASI VƏ KEÇİRİLMƏSİ

mayor Ehtiram Məmmədov
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Xülasə. Hazırkı dövrdə zabitlərin bilik səviyyəsinin artırılmasında mühazirələrin, seminarların hazırlanması və keçirilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Məqalədə zabit heyəti ilə mühazirələrin, seminarların və hərbi-elmi konfransların hazırlanması və keçirilməsi nəzəri cəhətdən açıqlanır.

Açar sözlər: hazırlıq, mühazirə, seminar, zabit, keçirilmə.

Giriş

Zabitlərin peşəkar bilik və bacarıq səviyyəsinin artırılması yeni silah və texnikadan məharətlə istifadə edilməsində olduqca əhəmiyyətlidir. Onların bilik və bacarıq səviyyəsinin vacib göstəricilərindən biri, xüsusilə komandir hazırlıqlarında keçirilən mühazirə və seminarların təşkilidir. Keçirilən mühazirə və seminarların əsas təyinatı, zabitlərə birləşmə, hissə və bölmələr ilə döyüş fəaliyyətlərinin hazırlanması, aparılmasının nəzəri əsaslarının və daha mürəkkəb yeni suallarının öyrənilməsi üzrə, onların sonrakı sərbəst işlərində köməklik göstərməkdən ibarətdir.

Zabit heyəti ilə mühazirələrin hazırlanması və keçirilməsi

Mühazirə - tədris materialının, hər hansı sualın, mövzunun, bölmənin sistemativ və ardıcıl şərhidir. Mühazirədə qısa vaxt ərzində auditoriyaya informasiyanın əhəmiyyətli miqdarını çatdırmaq, mürəkkəb və çətin anlayışları açmaq olar. Mühazirə hərbi-elmi sahəsində və qoşunların praktiki fəaliyyətlərində ən son nailiyyətləri operativ şəkildə öyrənmələrə çatdırmağa imkan yaradır.

Komandir hazırlığı sistemində məşğələlər, əsasən, mühazirə, seminar və qrup çalışması (fövri çalışma) formasında keçirilir. Mühazirədə əsas metodun izah edilməsi əyani vəsaitlərin (sxemlərin, çertyojların, plakatların), diafilmlərin, kinofilmlərin, telefilmlərin göstərilməsi ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Mühazirənin mövzusu üzrə materialların həcmi, adətən, iki tədris saati üçün hesablanır, həmin saatlarda iki-üç əlaqəli suallar şərh edilir.

Mühazirənin hazırlanmasına daxildir:

- ilkin məlumatların müəyyən edilməsi (dəqiqləşdirilməsi);
- mühazirə mətninin və illüstrasiya materialının işlənilib hazırlanması;
- mühazirəçinin mühazirə oxumağa hazırlanması.

Mühazirə hazırlamaq üçün ilkin məlumatlar bunlardır:

- mövzu;
- tədris məqsədləri;
- tədris sualları;
- öyrədilənlərin tərkibi;
- mühazirənin davamlılığı;
- mühazirənin təsdiq edilməyə təqdim etmə vaxtı;
- mühazirənin maddi-texniki təminatı.

Bütün bunlar müvafiq proqramlara, planlara və ya yuxarı komandirin (rəisin) göstərişlərinə uyğun olaraq müəyyən edilir. Çatışmayan məlumatları isə mühazirəçi özü müəyyənləşdirir.

Mühazirənin məqsədi – müvafiq baxışların şərh edilməsi, döyüşün müəyyən növündə motoatıcı, raket qoşunları və artilleriyanın döyüş fəaliyyətlərinin hazırlanması və aparılmasının əsasları üzrə döyüş nizamnamələrinin bu və ya digər müddələrinin açıqlanmasıdır.

Mühazirənin tədris sualları onun məzmununu konkretləşdirir. Onlar mühazirənin plan-konspəktinin əsasını əhatə edir və bir-biri ilə bağlı alt suallara bölünə bilər. Plan-konspəktə uyğun olaraq mühazirənin mətni, əyani vəsaitlər və illüstrasiyalar işlənib hazırlanır.

Mühazirə strukturuna görə giriş, əsas məzmun (iki-üç tədris sualından) və yekun hissələrindən ibarətdir. Giriş hissədə mövzunun aktuallığı və açıqlanan sualların əhəmiyyəti əsaslandırılır, verilmiş mövzunun əvvəl öyrənilənlərlə və yaxud öyrəniləcək mövzularla əlaqəsi qurulur, həmçinin tədris məqsədləri və mühazirənin oxunması planı göstərilir. Əsas mətnə tədris suallarının məzmununu illüstrasiya materialına müraciət edərək ardıcıl açıqlanır, keçmiş müharibə və təlimlərin təcrübəsindən misallar gətirilir. Yekun hissədə mühazirənin məzmunundan çıxan ümumi nəticələr, ədəbiyyatın siyahısı və onun öyrənilməsi üzrə tövsiyələr verilir.

Mühazirənin giriş hissəsi yekun hissə kimi, öz həcminə görə bir-iki makina mətni səhifəsindən çox olmamalıdır. Təcrübə göstərir ki, mühazirənin əsas məzmununu təxminən 20 səhifə olmalıdır. İllüstrasiya materialının həcmi mühazirənin məzmunundan asılıdır. Bir saat ərzində iki-üç sxemdən (çertyojlardan, plakatlardan) çox olmayaraq və ya bir dayaq (əsas) sxemi və beş-altı diafilm kadrından istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Mühazirə mətninin işlənib hazırlanması və təsdiq edilməsindən sonra mühazirəçinin işinin daha məsuliyyətli mərhələsi mühazirənin oxunmasına hazırlaşmaqdır. Auditoriyanın hazırlıq səviyyəsini nəzərə almaqla mühazirəçinin dərinə hazırlanması mühazirənin düzgün oxunma metodikasının işlənilməsinə imkan verir.

Mühazirəçi mühazirənin məzmununu bilməlidir. Bu məqsədlə o, mətni bir neçə dəfə oxuyur, sonra isə onu ucadan təkrar edir. Materialı qənaətbəxş dərəcədə mənimsədikdən sonra mühazirəçi illüstrasiya materialından və vaxt xronometrajından istifadə edərək mühazirənin keçiriləcəyi auditoriyada mühazirənin oxunmasını məşq etməlidir [1, s.2-3].

Auditoriya qarşısında mühazirə oxumaq mühazirəçinin işinin ən məsuliyyətli və çətin hissəsidir.

Mühazirə oxumaq üsulları:

- mətn üzrə oxumaq;
- mühazirənin məzmununun konspektsiz əzbərdən nəql edilməsi;
- mühazirənin konspekti (mətni) əsasında materialın sərbəst şərh edilməsi.

Ən yaxşı üsul axırıncıdır, bu zaman ən vacib müddəaların və mətn üzrə təriflərin oxunmasına yol verilir.

Mühazirənin keyfiyyətinin başlıca göstəricilərindən biri, onun ideoloji-elmi səviyyəsidir. Bunun mənası odur ki, mühazirənin bütün sualları materialist mövqedən, dialektik metodun tətbiqi ilə isbat edici, əsaslandırıcı şəkildə, mövcud olan baxışlara və elmi əsaslara müvafiq şərh edilməlidir. Mühazirə, ilk öncə auditoriyanın düşünmə qabiliyyətinin inkişafına yönəldilməlidir. Mətnin məzmununun şərh edilməsində tətbiq edilən fəndlər və üsullar isə bu məqsədə nail olmağa imkan yaratmalıdır. Düşünmə qabiliyyətini aktivləşdirən effektiv üsullardan biri tədris materialının elə şərh edilməsidir ki, mühazirəçinin nitqini dinləmək, yadda saxlamaq və konspektləşdirmək imkanı olsun. Bu zaman dinləyicilər problemlərin, tapşırıq və sualların həllində, baxılan hadisələrin mahiyyətinin aydınlaşdırılmasında iştirak edirlər. Qeyd edilən metodiki fəndin müvəffəqiyyətlə tətbiqi üçün, mühazirəçidən bir neçə nüansa diqqət yetirmək tələb olunur. Bunlar tədris problemlərinin, tapşırıq və suallarının qoyulmasını dərinləndirən düşünmək, onların həllinə ardıcıl yanaşmaq, auditoriyanın hazırlıq səviyyəsini və düşünmə xüsusiyyətlərini nəzərə almaqdır.

Mühazirə zamanı vacib tələblərdən biri emosionallıqdır. Mühazirəçinin çıxışının səmimiyyəti və daxilindən gəlməsi, səsindəki intonasiya, hərəkətlərindəki jestlər önəmlidir. Auditoriyada maraq yaratmaq üçün gətirilən ibrətamiz misallar inandırıcı, müqayisələr isə dolğun olmalıdır. Mətnə bağlılıq və şərhin monotonluğu mühazirənin maraqsız olmasına və pis mənimsənilməsinə səbəb olur. Mühazirəçi geniş görmə qabiliyyətinə, tək taktika sahəsində deyil, həm də bir neçə əlaqəli fənlərdən böyük bilik ehtiyatına malik olmalıdır. Auditoriya şərtsiz hiss etməlidir ki, mühazirəçi bildiyi geniş materialın, yalnız bir hissəsini açıqlayır.

Xüsusən improvizə edilmiş nitq dinləyicilərə əhəmiyyətli təsir edir. Bu zaman mühazirəçi mətn və ya tezislərdən uzaqlaşaraq, auditoriyanın qarşısında sərbəst fikri inkişaf etdirməli, arqumentlər gətirməli və bunu isbat etməli, mübahisə etməli, dərin əminlik və inam yaratmalı, işin mahiyyətini bilmə, nümunəvi natiqlik ustalığı göstərməlidir. Çünki insanlar, əsasən, sözə, jestə və mimikaya nəzər yetirirlər. Sadalananların qarşılığında əsas mükafat auditoriyanın diqqətidir.

Öyrətmənin aktivləşdirmə imkanları əsasında mühazirələr aşağıdakı növdə ola bilər:

– mühazirə-söhbət – auditoriyanın tədris prosesinə cəlb edilməsinin ən sadə formasıdır.

Aktivləşdirmə fəndləri: auditoriyaya həm elementar, həm də problem xarakterli suallar.

Vacibdir ki, onlardan heç biri cavabsız qalmasın;

– “beyin həmləsi” – prosesin, hadisənin, tələblər kompleksinin auditoriyanın təcrübəsi və bilikləri əsasında qrup şəklində analizi.

Mühazirəçi tərəfindən öyrədilənlərin dəqiqləşdirilmiş və əlavələr edilmiş təklifləri son birgə nəticəni, tezisi təşkil edir.

Mühazirə-diskussiya – şərh olunan tədris materialının müxtəlif əlaqəli sualları üzrə sərbəst fikir mübadiləsidir. Bu zaman mühazirəçi diskussiyaya bacarıqla istiqamətləndirməli, tək-tək səhv göstəriciləri və fikir bildirməni isbat etməklə ləğv etməlidir.

Əks-rabitə qurğularının tətbiqi ilə mühazirə, qoyulmuş suala qrupun reaksiyası barədə məlumatların mühazirəçi tərəfindən operativ alınması məqsədilə proqramlaşdırılmış öyrətmənin xüsusi quraşdırılmış auditoriyalarında keçirilir.

Konspekt-sxemlərin və mühazirə-dayaq konspektlərinin tətbiqi ilə, mühazirənin mövzusu üzrə zəruri qısa informasiyadan ibarətdir. Öyrədilənlərin mühazirənin gedişində tamamladıqları bilərəkdən tək-tək elementlərdən yan keçilməsinə yol verilir [2, s.7-8].

Materialın şərh edilməsi zamanı üç sürətdən istifadə oluna bilər: imla (asta-asta dəqiqədə 25 söz), konspektləşdirmə (normal-dəqiqədə 60-70 söz) və illüstrativ (tez-adi danışmaq). Mühazirədə hər üç sürətdən istifadə edilir. Materialın əsas hissəsi konspektləşdirmə sürəti ilə şərh edilməlidir. İllüstrativ sürətə o zaman keçilir ki, misalların şərh zamanı, illüstrasiyaları izah edərkən və yaxud mövzudan kənara çıxarkən qeydlər etmək tələb olunmur. İmla sürəti az, adətən, hər hansı bir formulirovkanı və ya tələb olunursa tərif qeydə almaq üçün tətbiq edilir.

Mühazirənin məzmununu şərhindən sonra qısa yekun (ümumi nəticələr) etmək və öyrədilənlərin növbəti işi üçün ədəbiyyat siyahısını göstərmək tələb olunur. Mühazirəçi suallara cavab vermək üçün 3-5 dəqiqə saxlamalıdır. Auditoriyanın sualları yaranmadığı halda mühazirəçi təyin olunmuş vaxtda mühazirəni bitirmək üçün hazır olan zəruri materiala malik olmalıdır [1, s.3-4].

Zabit heyəti ilə seminarların hazırlanması və keçirilməsi

Seminar – öyrətmənin əsas növlərindən biridir. Onun məğzi qoyulmuş sualların təhsil alanlar tərəfindən müzakirəsindən ibarətdir. Zabitlərlə taktiki, taktiki-xüsusi, atəş və texniki hazırlıq, hərbi pedaqogika və psixologiya, həmçinin zabitlərin ayrı-ayrı mövzular üzrə biliklərinin genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi üçün lazım olan digər tədris fənləri üzrə seminarlar keçirilir.

Seminarın məqsədi, mühazirələrdə alınmış və müstəqil hazırlıq nəticəsində əldə edilmiş nəzəri biliklərin dərinləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsidir. Seminarın əsas keçirilmə metodu söhbətdir, lakin bununla yanaşı izah etmə və göstərmə (nümayiş) metodları da tətbiq edilə bilər. Metodiki cəhətdən seminar, daha çox yaradıcı diskussiya xüsusiyyətini özündə əks etdirməlidir.

Seminar yaradıcı müzakirə, diskussiya, məşğələ rəhbərinin hər müzakirə olunan sual üzrə nəticə çıxarması ilə öyrədilənlərin qarşılıqlı fikir mübadiləsidir. Məqsədlərindən, öyrənilən materialın xüsusiyyətindən, öyrədilənlərin tərkibindən və onların hazırlıq səviyyəsindən asılı olaraq seminarlar bu şəkildə keçirilə bilər:

– seminar planı ilə əvvəlcədən müəyyən olunmuş suallar əsasında söhbət;

– öyrədilənlərdən biri tərəfindən yazılmış, sonra isə müzakirə olunan referatın dinlənilməsi;

– seminar mövzusunun suallarından biri üzrə referatın dinlənməsi, referat suallarının müzakirə edilməsi və seminar planı ilə müəyyən olunmuş sualların müzakirəsi.

Bəzən çıxış prosesində praktiki hazırlığın vacib mövzuları və ya taktikanın xüsusi problemləri üzrə təhqiqat istiqaməti, hətta bir mövzunun daha əsaslı şəkildə işlənilməsinə ehtiyac yarana bilər. Təcrübə göstərir ki, bu halda, yazılı referatların müzakirəsi müsbət nəticə verir, müzakirə metodu dialoq ola bilər. Bu metodun mahiyyəti problem (dayaq) suallarının olması zamanı fikirlərin müqayisəsi və qarşı-qarşıya qoyulması yolu ilə həqiqətin axtarılmasından ibarətdir. Bunun üçün öyrədilənləri bir neçə qruplarda birləşdirmək, problemlə sualın sərhədlərini müəyyən etmək və dialoqun müəyyən növünü seçmək məqsədəuyğundur. Mübahisə (diskussiya) və müzakirə (debatlar, disputlar) dialoqun daha çox qəbul edilən növləri sayılır.

Rus dilinin sinonimlər lüğətinə əsasən «mübahisə» feli geniş mənaya malikdir. Bu söz işlədilərək kiminsə baxışlarına, müddəalara qarşı çıxmaq, onunla razılaşmamaq nəzərdə tutulur. Mübahisə müxtəlif formalarda keçirilir:

- diskussiyalar – mübahisəli sualın aşkar müzakirəsi;
- disput – hər hansısa suala həsr edilmiş aşkar müzakirədə iştirak etmək;
- debat – hər hansı sual üzrə mübahisələr;
- polemikalar – kiminsə baxışları, fikirləri, fikirlərini bildirməsinə qarşı və öz nəzər nöqtəsini, fikirlərini müdafiə etməklə aşkar çıxış.

Beləliklə, diskussiya – müxtəlif fikirləri müqayisə etmək yolu ilə həqiqəti əldə etmək üçün nümayişən mübahisədir; polemika – öz nəzər nöqtəsini müdafiə etmək və rəqibin fikrini ləğv etmək məqsədilə aparılan aşkar mübahisədir. Öyrədilənlərlə elmi mübahisəni elə aparmaq lazımdır ki, o birgə yaradıcılıq fəaliyyəti formasına çevrilsin.

Seminara hazırlıq ibarətdir:

- məşğələnin keçirilməsi üçün ilkin məlumatların müəyyən edilməsi (dəqiqləşdirilməsi);
- seminara tapşırığın (seminar planının) işlənilib hazırlanması;
- rəhbərin, öyrədilənlərin və məşğələnin maddi-texniki təminatının hazırlanması.

Seminar üçün ilkin məlumatlar mühazirədə olduğu kimidir.

Dörd saatlıq seminara, adətən, üç-dörd, altı saatlıq seminara isə beş-altı əlaqəli suallar müzakirəyə çıxarılır, onlar isə, öz növbəsində daha kiçik suallardan ibarət ola bilər.

Seminara tapşırıq (bəzən onu seminar planı adlandırırlar), rəhbərin və öyrədilənlərin məşğələyə hazırlıq zamanı işçi sənəddir. O ibarətdir: seminarın mövzusu, davamlılığı, tədris məqsədləri, əsas sualları; referatın mövzusu, əgər o seminara çıxarılsa; vacib olan və əlavə ədəbiyyatın siyahısı; öyrədilənlərin seminarın başlanmasına qədər görməli olduqları işin həcmi (seminara hazırlıq üzrə metodiki göstərişlər). Əgər tapşırıqda referat nəzərdə tutulubsa, onda rəhbərə qabaqcadan məruzəçini müəyyənləşdirmək (təyin etmək və ya istəyi olanlardan ayırmaq), onunla hazırlığı təşkil etmək və referatla çıxış etmə metodikasını üzrə söhbət aparmaq lazımdır.

Öyrənən, rəhbərin başçılığı, nəzarəti və məsləhəti ilə (tələb olunursa) referatla çıxışa hazırlıq üzrə bütün işi sərbəst yerinə yetirir. Seminarın tapşırığı məşğələnin başlanmasına 10-15 gün qalmış öyrədilənlərə təqdim edilir.

Seminarın keçirilməsi planı məşğələ rəhbərinin əsas sənədidir. Burada əks etdirilir: seminarın mövzusu və tədris məqsədləri; çıxış sözünün tezləri; onların mahiyyətinin qısa şərhilə tədris suallarının adı; daha vacib müddələrin qısa məzmunu; sitatlar, mənbələrə müraciət; vaxtın təxmini bölüşdürülməsi; məşğələnin gedişində rəhbərin keçirdiyi metodik xarakterli tədbirlər (seminarın keçirilmə qaydası) [3, s.88-94].

Seminarın keçirilməsi planında tədris məqsədləri və tədris sualları seminarın tapşırığında olduğu kimi, eyni məzmununda qeydə alınır. Seminarın keçirilməsi qaydasının şərh edilməsini giriş sözü ilə başlamaq məqsədəuyğundur, burada tezlər şəklində əks etdirilir: mövzunun aktuallığı, tədris məqsədləri, seminarın sualları, onun keçirilməsinin ümumi qaydası. Hər tədris sualı üçün göstərilir ki, neçə adam sorğu-sual edilməlidir, bu zaman hansı metodiki fəndləri tətbiq etmək, hansı əlavə suallar vermək, verilmiş sual üzrə xüsusi təhlildə nəyə diqqət yetirmək lazımdır. Lazım olduqda məlumat materialı göstə-

rilə bilər (əsas müddəalar, onların əsaslandırılmaları, hesablamalar, nümunələr, illüstrasiya materialının istifadə qaydası). Yekun hissənin tezislərində suallar sadalanır, ümumi təhlildə onların üzərində dayanmaq lazımdır.

Seminar rəhbərin qısa giriş sözü (5-6 dəq) və ya auditoriya tərəfindən tapşırığın yerinə yetirilməsinin yoxlanılması ilə başlaya bilər. Seminarın ümumi keçirilmə qaydasını göstərərək rəhbər öyrədilənlərin çıxış müddətini müəyyən etməlidir (birinci çıxış edənə verilmiş sual üzrə 10-15 dəq., növbəti çıxış edənlərə 5-6 dəq. ayrılır).

Hər sual bütün qrup qarşısında qoyulur. Rəhbər çıxışları diqqətlə izləməli, təhlil üçün zəruri qeydlər etməli və müzakirənin gedişini seminarın keçirilməsi planına müvafiq olaraq istiqamətləndirməlidir. Əgər çıxış edən cavabvermənin gedişində bəzi qeyri-dəqiqliklərə yol verirsə, onun sözünü kəsmək lazım deyil. Yaxşı olar ki, onlar xüsusi təhlildə göstərsin. Cavab verən sualın məzmununu kifayət etməyəcək qədər dərinə və sistemləşdirilməmiş şərh etdiyi, səhvlər buraxdığı hallarda rəhbər əlavə suallar vermək yolu ilə onun çıxışını lazımi istiqamətə yönəldə bilər. Əgər öyrədilən sualın aidiyyəti üzrə danışmırsa və ya əvvəl deyilmiş sözü təkrar edirsə, onda onu dayandırmaq, cavabın çatışmazlıqlarını göstərmək və məruzəni davam etməyə imkan vermək və ya başqa öyrədiləndən soruşmaq lazımdır.

Seminarın gedişində öyrədilənlərdə aktivliyi yüksəltmək və maraq oyatmaq məqsədilə onların diqqətini müzakirəsi hər kəsdə fikir bildirmək arzusu oyada bilən prinsipial və kəskin suallara cəmləşdirmək lazımdır. Bunun üçün rəhbər hələ seminara hazırlıq vaxtı belə suallar fikirləşməli və hazırlamalıdır. Seminarın canlandırılmasının, onda yaradıcı diskussiya üçün atmosferin yaradılmasının çox effektivli fəndi, müzakirəyə iki müxtəlif nöqtəyi-nəzəri çıxarılmasıdır, həmçinin müzakirə edilən sualların qoşunlarda onların həlli praktikasını ilə əlaqələndirilməsidir.

Seminarın suallarından hər birinin müzakirəsindən sonra rəhbər xüsusi təhlil edir, burada yekunlar vurur, ayrı-ayrı kifayət qədər tam və ya düzgün açılmamış müddəaları tamamlayır və dəqiqləşdirir, o məqsədlə ki, öyrədilənlər araşdırılan sualın mahiyyətini tam başa düşsünlər.

İştirakçılar seminarın gedişində nizam-intizama riayət etməyə borcludurlar. Belə ki, onlar çıxış edənin sözünü kəsməməli, bir-biri ilə danışmamalı, səsi ucaltmamalı; emosiyalarını saxlamalı; müxtəlif nöqtəyi-nəzəri müdafiə edərkən bir-birinə qarşı nəzakətli olmalı, yalnız rəhbərin icazəsindən sonra suallar verməlidirlər. Rəhbər qoyulmuş qaydaya əməl etməyənlərə xəbərdarlıq etməlidir.

Məşğələnin sonunda rəhbər 10-15 dəqiqə ərzində ümumi təhlil edir, təhlilin əsas məzmununu əvvəlcədən hazırlanır. Burada rəhbər seminara çıxarılan sualların dərəcəsini və baxılma dərinliyini göstərir; əsas nəzəri müddəaların mahiyyətini izah edir, müxtəlif nöqtəyi-nəzərlər bildirilən sualların izah edilməsinə aydınlıq gətirir, prinsipial əhəmiyyəti olan çıxış səhvlərini göstərir, onların analizi və aradan qaldırılması üzrə tövsiyələr verir. Təhlilin yekununda öyrədilənlərin işinə qiymət vermək lazımdır [1, s.4-6].

Nəticə

Zabit heyəti ilə keçiriləcək mühazirələrin, seminarların mükəmməl hazırlanması zabidlərin bilik səviyyəsini artıracaq və qarşıya qoyulmuş tapşırıqların mütəşəkkil yerinə yetirilməsini təmin edəcəkdir. Onların mürəkkəb şəraitdə bölmələrini idarə etməsini, yeni silah və hərbi texnikadan istifadə bacarıqlarını artıracaqdır. Bu isə gələcək döyüş fəaliyyətlərində bölmələrin uğur qazanmasının əsasını təşkil edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Artilleriya bölmələrinin döyüş hazırlığının metodikası. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi, 2005, 54 s.
2. Qrup çalışmalarının və fəvriyələrin hazırlanması və keçirilməsi metodikası. Döyüş hazırlığı idarəsi, 2014, 46 s.
3. Методика тактической подготовки офицеров штабов и войск. Военное издательство Баку, 1997, 397 s.

Аннотация**Подготовка и проведение лекций, семинаров с офицерами
Эхтирам Мамедов**

В настоящий период, в повышении уровня знаний офицеров, важное значение имеет подготовка и проведение лекций и семинаров. В связи с этим в данной статье раскрыта теория подготовки и проведения лекций и семинаров с офицерским составом.

Ключевые слова: подготовка, лекция, семинар, офицер, поведение.

Abstract**The preparation and conduct of lectures, seminars with officers
Ehtiram Mammadov**

Nowadays the preparation and conduct of lectures, seminars with officers have utmost importance. For this reason in the article, preparation and conduct of lectures, seminars are explained through theoretical point of view.

Keywords: preparation, lecture, seminar, officers, conduct.

UOT 355/359

GERİÇƏKİLMƏ FƏALİYYƏTİNDƏ BRIQADA BÖLMƏLƏRİNİN TƏTBİQİ QAYDALARI

kapitan Ağabala Manafov

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Xülasə. Məqalədə xüsusi fəaliyyət növlərinin izahı verilməklə, geriçəkilmə fəaliyyətinin planlaşdırılması, məqsədi, döyüşdən çıxma və geriçəkilmə zamanı briqada bölmələrinin yerinə yetirdiyi taktiki fəaliyyətlər, aryerqarda təyin olunmuş tabor taktiki qrupun döyüş tapşırığı, qarşılıqlı əlaqənin, hərə-tərəfli təminatın və idarəetmənin təşkili üzrə suallar açıqlanmışdır.

Açar sözlər: ləngitmə döyüşü, döyüşü tərketmə, geriçəkilmə, səfər mühafizəsi, (aryerqard, səfər, zastavaları), əsas qüvvələrin kolonu.

Geriçəkilmə fəaliyyətləri düşmənin təzyiqi altında və ya düşmən təzyiqi olmadan icra edilə bilər. Geriçəkilmənin əsas məqsədi taktiki vəziyyəti inkişaf etdirmək və ya yarana biləcək ağır vəziyyətin qarşısını almaqdan ibarət ola bilər. Briqadanın bölmələri geri çəkilmələrdə aşağıdakı tapşırıqların yerinə yetirilməsində iştirak edə bilər:

- düşməni yorma, əldən salmaq (zəiflətmək), itki verdirmək, ləngitmək və müqavimət göstərmək;
- düşməni onun üçün əlverişsiz bir vəziyyətə salmaq;
- əlverişli olmayan şəraitdə döyüşdən çıxmaq;
- vaxt qazanmaq və uzunmüddətli döyüşdən çəkinmək;
- bölmələri yenidən yerləşdirmək və ya qorumaq;
- tabelikdə olan bölmələrin tam və ya bir hissəsinin başqa istiqamətdə istifadə olunmasına şərait yaratmaq;

- düşməni onun üçün əlverişsiz olan mövqeyə çəkilməyə məcbur etmək;

- digər qonşu bölmələrin fəaliyyətləri ilə uyğunlaşmaq;

- təxliyə və təminat yollarını məhdudlaşdırmaq.

Geriçəkilmə fəaliyyətləri - ləngitmə döyüşü, döyüşü tərketmə və geriçəkilmə olmaqla üç cürdür:

- ləngitmə döyüşü - minimum ərazi itkisi ilə (kiçik bir ərazini tərk etməklə) uzunmüddətli döyüşə girmədən öz bölmələrimizə maksimum vaxt qazandırmaq;

- döyüşü tərketmə və geriçəkilmə - yeni bir tapşırığı icra etmək üçün düşmənlə bilavasitə təmas vəziyyətindən bölmələri geri çəkməkdən ibarətdir.

Bütün geriçəkilmələr çətin və risklidir. Geriçəkilmə, öhdəsindən gəlmək üçün müvafiq qaydada təşkil olunmalı və icra edilməlidir. Geriçəkilmə zamanı tabelikdəki bölmə və komandirlər geriçəkilmənin məqsədi və verilmiş tapşırıq barədə lazımı şəkildə məlumatlandırılmalı və şəxsi heyət tərəfindən məğlubiyyət və ya düşmən tərəfindən təcridəlmə kimi başa düşülməməlidir. Sakarya döyüşlərindən əvvəl türk ordusunun Sakaryanın şərqinə çəkilməsi, geriçəkilmənin məqsədini izah edən ən uyğun nümunələrdən biridir. 18 iyul 1932-ci ildə qərb cəbhəsi komandanlığının qərargahına, İsmət Paşanın yanına gələn Mustafa Kamal aşağıdakı təlimatı vermişdir:

“Qoşunları Əskişəhərin şimal və cənubunda topladıqdan sonra, düşmən bölmələri ilə araya mümkün olduğu qədər böyük bir məsafə qoymaq lazımdır ki, öz bölmələrimizin gücləndirilməsi və hazırlanması mümkün olsun. Bunun üçün Sakaryanın şərqinə çəkilmək məqsəduyğundur. Düşmən bizim bölmələri dayanmadan təqib edərsə, təminat mənbələrindən uzaqlaşacaq və yenidən döyüş düzülüşü qurmaq məcburiyyətində qalacaq və gözləmədiyi bir çox çətinliklərlə qarşılaşacaq, buna qarşı ordumuz cəmləşmiş şəkildə daha uyğun şəraitə malik olacaqdır.

Briqadanın geri çəkilməsinin aşağıdakı məqsədləri var:

- düşmənin üstün qüvvələrinin zərbələri altından bölmələrin çıxarılması;

- sonrakı fəaliyyətlər üçün daha da əlverişli mövqeyin tutulması;

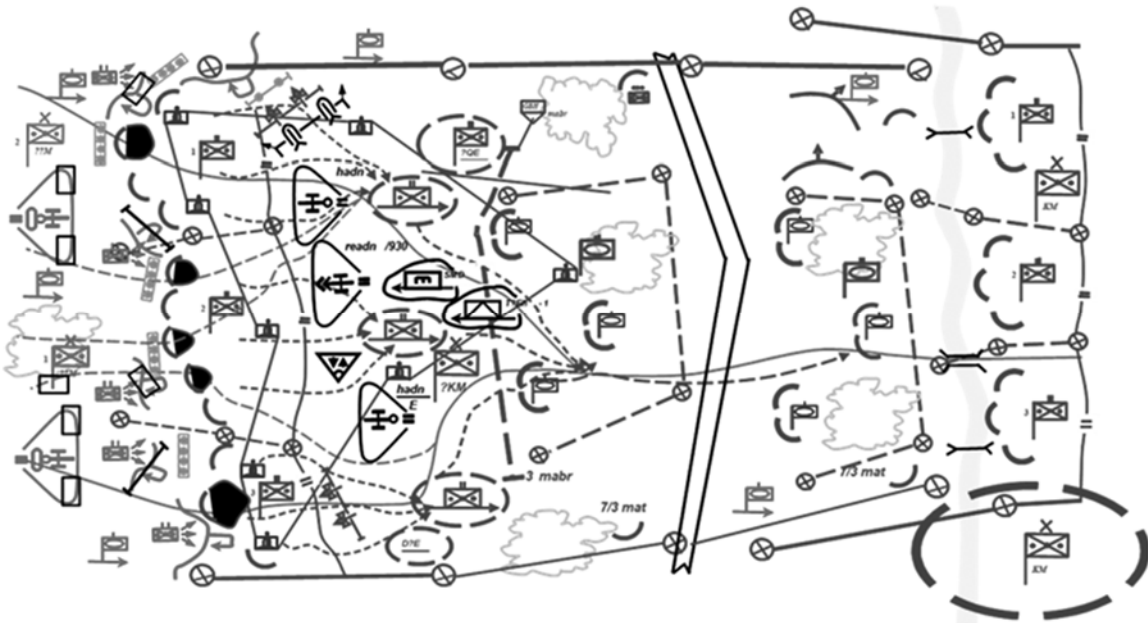
- digər istiqamətlərdə istifadə etmək üçün qüvvələrin azad edilməsi (qüvvə ehtiyatının yaradılması).

Geriçəkilmə məcburi və ya bilərəkdən ola bilər.

Məcburi geriçəkilmə, adətən, mövcud olan qüvvələrlə tutulmuş müdafiə zolağını əldə saxlamaq mümkün olmadıqda, əməliyyatların davam etdirilməsi isə müdafiə olunan briqadanın açıq-aşkar dar-madağın edilməsi halında tətbiq olunur.

Bilərəkdən geriçəkilmə gələcək fəaliyyətlər üçün əlverişli şəraitlərin yaradılması məqsədilə təşkil olunur və adətən, cəbhənin qonşu sahələrində və ya arxa cəbhədə şəraitin çətinləşməsi ilə əlaqədardır. Briqadanın tutduğu mövqelərdən geri çəkilməsi elə təşkil olunub hazırlanmalıdır ki, bizim qoşunların və əsasən də qonşuların vəziyyətini çətinləşdirməsin.

Geriçəkilmə, yalnız yuxarı rəisin əmri və ya göstərişi ilə yerinə yetirilə bilər. O, mükəmməl hazırlanmalı, mütəşəkkil və gizli olaraq briqadanın təyin olunmuş rayona döyüş qabiliyyətini saxlamaqla çıxması və ya təyin olunmuş cavabdehlik zonasında (müdafiə zolağında) müdafiə tutması ilə həyata keçirilməlidir (Şək. 1.).



Şək. 1. Briqadanın geri çəkilməsi

Düşmənlə bilavasitə təmas vəziyyətində geriçəkilmədən əvvəl bölmələrin döyüşdən çıxarılması icra olunur. O, briqadanın əsas qüvvələrinin arxa dəriniyə çəkilməsindən ibarətdir. Bu halda, onların düşməndən uzaqlaşması və sonradan geriçəkilməsi məqsədilə səfər kolonlarına və ya döyüş qabağı düzülüşlərə yığılmasına yol verilir. Döyüşdən çıxma aryerqard tərəfindən göstərilmiş cavabdehlik rayonu tutulması ilə başlayır və əsas qüvvələrin geri çəkilməsi üçün çıxış hüdudunu keçməsi ilə sona çatır.

Döyüşdən çıxma və sonradan əsas qüvvələrin geriçəkilməsi, adətən, mürəkkəb və tez dəyişən şəraitlərdə həyata keçirilir. Geriçəkilməni aşkar edən düşmən onu aviasiyanın, döyüş vertolyotlarının zərbələri ilə, qoşunların aktiv fəaliyyəti və məsafədən minalama keçirərək pozmağa çalışacaqdır. Geriçəkilən zaman bölmələrin arxa cəbhəsinə desant endir ilə, həmçinin yüksək hərəkət qabiliyyətinə malik yandan keçən qruplaşmaları fəaliyyət göstərə bilər.

Briqadanın əsas qüvvələri döyüşdən, bir qayda olaraq, gecə və digər məhdudgörmə şəraitlərində çıxırlar. Belə şəraitlər, adətən, düşmənin kəşfiyyat aparmasını, aviasiyasını və aeromobil qruplarını tətbiq etmək, həmçinin desant endirmək imkanlarını azaldır. Amma şərait qoşunları gündüz geriçəkilməyə məcbur edə bilər. Gündüz geri çəkilən zaman hava hücumundan müdafiəyə, düşmənin tankları ilə mübarizəyə xüsusi diqqət yetirilir.

Briqadanın geri çəkilməsi üçün **geriçəkilmə zolağı** və ya **istiqlaləti, cavabdehlik zonası (müdafiə zolağı)** və ya **cəmləşmə rayonu təyin olunur**. Bununla yanaşı, bölmələr qəflətən ortaya çıxmış tapşırıqları yerinə yetirməyə hazır olmalıdırlar.

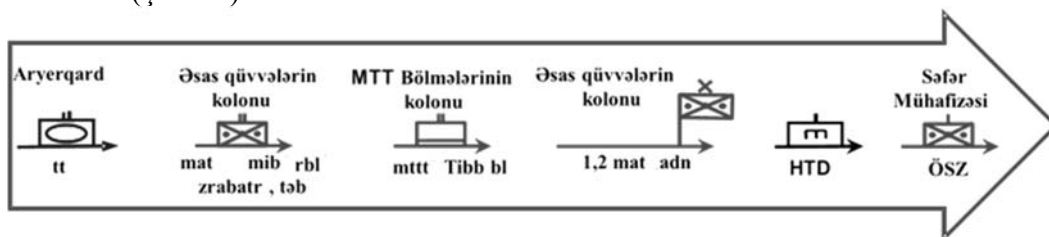
Briqadanın əsas qüvvələrinin istifadə edilməsinin xarakterindən asılı olaraq geriçəkilmənin iki üsulu müəyyən olunur - **əsas qüvvələrin aralıq hüdudlarda ləngimədən geriçəkilməsi** və **bu hüdudlarda açılmaqla**.

Aralıq hüdudlarda ləngimədən geri çəkilmədən briqadanın əsas qüvvələri döyüşdən çıxaraq dayanmadan sonuncu hüduda geri çəkilir. Bu halda məqsəd öz qüvvələrini maksimum dərəcədə saxlamaq, təyin olunmuş mövqeyə mütəşəkkil şəkildə, vaxtında və yeni döyüş tapşırığını yerinə yetirməyə hazır olmaqdır. Əsas qüvvələrin açılmasına istisna hallarda icazə verilir, məsələn, geriçəkilmə yollarına çıxan düşməni məhv etmək üçün. Bu zaman **geriçəkilmə tempi təqib edən düşmənin tempindən** çox olmalıdır.

Bu şəkildə geriçəkilmə, adətən, səfər düzülüşündə yerinə yetirilir. Səfər düzülüşünün quruluşu:

- səfər mühafizəsi (aryerqard, səfər zastavaları);
- əsas qüvvələrin kolonu;
- maddi-texniki təminat bölmələrinin kolonu.

Geriçəkilmə zamanı briqadanın səfər düzülüşünə əlavə olaraq himayəedici və aryerqard bölmələri daxil edir (Şək. 2.).



Şək. 2. Geri çəkilən briqadanın səfər düzülüşü

Geriçəkilmə zamanı düşməne atəşlə zərərvermə adı qaydada olduğu kimi: ümumi – ayrı atəş zərbəsi və kəşfiyyat-atəş fəaliyyətləri, bilavasitə – arakəsmə və müşayiət atəşi fəaliyyətləri aparılır.

Himayəedici bölmələr əsas qüvvələrin döyüşdən çıxmasını təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Himayəedici bölmələr qismində hər bir tabordan bir bölük və ya hər bir bölükdən bir təqim olmaqla gücləndirilmiş tank və motoatıcı bölmələr olur [3, s.188].

Geriçəkilmə zamanı düşməne atəşlə zərərvermə həm müdafiə, həm də hücum döyüşündə keçirilən atəşlə zərərvermənin tapşırıqlarını əhatə edir. Geriçəkilmə zamanı briqadanın səfər düzülüşünə əlavə olaraq örtmə və aryerqard bölmələri (arxa səfər zastavası) daxil edilir. Örtmə bölmələri əsas qüvvələrin döyüşdən çıxmasını təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Örtmə bölmələri qismində gücləndirilmiş motoatıcı və tank bölmələri - hər tabordan bir bölük və ya hər bölükdən bir təqim təyin edilir. Aryerqard əsas qüvvələrin düşmənlə təması kəsməsini və onların mütəşəkkil şəkildə geriçəkilməsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulub. Briqada da o, adətən, gücləndirilmiş tabor tərkibində yaradılır. Aryerqard, bir qayda olaraq, artilleriya, mühəndis və odsaçan bölmələr ilə gücləndirilir, onun fəaliyyətləri aviasiya tərəfindən dəstəklənir. Əgər briqada iki marşrut üzrə geri çəkilirsə, aryerqard yaradılmır, onun yerinə hər bir marşrut üzrə arxa səfər zastavası təyin olunur (ayrılır).

Aryerqard - hücum edən (cəbhədən təqib edən) düşməni ləngitmək, briqadanın əsas qüvvələrinin uzaqlaşması üçün vaxt qazanmaq və əsas qüvvələrin maneəsiz geri çəkilməsini təmin etmək üçün təyin olunur.

Aryerqard qoyulmuş tapşırıqları sərbəst yerinə yetirməyə qadir və bir örtmə mövqeyindən digərinə cəld manevr etmə imkanına malik olmalıdır. Buna görə də onların tərkibinə artilleriya və mühəndis bölmələri ilə gücləndirilmiş tank və ya piyadaların döyüş maşınları üzərində olan motoatıcı bölmələr təyin olunurlar [3, s.189].

Düşmən tərəfindən briqadanın əsas qüvvələrinin əhatəyə almasının, yandan keçməsinin və qəfil hücumuna məruz qalmasının qarşısını almaq üçün təhlükəli cinahlara yan səfər zastavaları göndərilir ki, düşmənin ehtimal yollarını tutsun və əsas qüvvələr keçənə qədər düşməni ləngitsin.

Geriçəkilmə yollarında olan aşırımların, dar keçidlərin, körpülərin, su keçidlərinin, yol qovşaqlarının, həmçinin digər vacib obyektlərin düşmən tərəfindən ələ keçirilməsinin qarşısını almaq üçün bu obyektlər qabaqcadan əsas qüvvələrin tərkibindən göndərilən bölmələr tərəfindən tutulur və əsas qüvvələr keçənə, aryerqard yaxınlaşana qədər əldə saxlanılır.

Briqadanın geriçəkilməsi mümkün qədər çox sayda yollardan istifadə edilərək səfər düzülüşlərində həyata keçirilir. Bütün bunlar kolonun ümumi dərinliyini və geriçəkilmə vaxtını qısaldır.

Əgər aryerqarda tank taborları verilməyibsə, əsas qüvvələr əsas istiqamətdə kolonun sonunda, aryerqardın döyüşünü dəstəkləmək məqsədilə hərəkət edir. Düşmənin geriçəkilmə yollarına çıxışı gözlə-

nilirsə, tank taboru təhlükəli istiqamətlərdə, kolonun baş hissəsinə də hərəkət edir. Briqadaya verilmiş artilleriya briqada ilə birlikdə geriçəkilir [1, s.168].

Tank əleyhinə ehtiyat və səyyar maneəqurma dəstəsi təhlükəli istiqamətlərdə, aryerqardın və əsas qüvvələrin arasında, əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş hüdudlarda açılmağa və aryerqardın döyüşünü dəstəkləməyə hazır vəziyyətdə hərəkət edirlər.

Briqadanın hava hücumundan müdafiə bölmələri əsas qüvvələrin və aryerqardın kolonlarında fəaliyyət göstərərək onların geri çəkilməsini himayə edirlər. Bölmələr aşırımları, dar keçidləri, körpüləri, su keçidlərini, yol qovşaqlarını keçərkən HHM bölmələri açılı və start (atəş mövqeyini) mövqeyini tuta bilirlər.

Əsas qüvvələr aralıq hüdudlarda açılmaqla geri çəkilərkən, briqadanın qüvvələri əhəmiyyətli və əlverişli hüdudlarda döyüş üçün ardıcıl olaraq açılır və ləngitmə döyüşləri ilə düşməne itkilər verir, onu əldən salır, vaxt qazanır və sonradan yaxınlaşan ehtiyatla birgə onu məhv etmək üçün əlverişli şərait yaradır.

Geri çəkilərkən aralıq hüdudların sayı və onların hər birində müdafiənin müddəti ərazinin xüsusiyyətindən, mövcud qüvvə və vasitələrdən, yuxarı komandanlığın sonrakı fəaliyyətlərə niyyətindən və düşməni hansı vaxta qədər ləngitməkdən asılıdır. Hüdudlar biri-birindən elə məsafədə təyin olunur ki, düşmən onlardan birini ələ keçirdikdə, növbəti hüdudu ələ keçirmək üçün artilleriyanın atəş mövqelərini dəyişməyə və hücumu yenidən təşkil etməyə məcbur olsun.

Aralıq hüdudları mümkün qədər təbii maneələrin arxasından keçməli, mühəndis maneələri ilə örtülməli və geri çəkilmək üçün gizli yolları olmalıdır.

Briqada, adətən, bir hüdudda açılır. Bu üsulla geri çəkilərkən, adətən, aryerqard təyin olunmur.

Artilleriya hər bir hüdud uğrunda aparılan döyüşdə düşməne zərər vermək üçün ardıcıl olaraq atəş mövqelərini dəyişir. Aralıq mövqələrdə bölmələri himayə etmək üçün HHM bölmələri, adətən, hər bir hüdudda açılır və start (atəş mövqeyini) mövqeyini tuturlar [2, s.202].

Geriçəkilmənin hazırlığına, adi suallardan başqa bölmələrin hərəkət marşrutunun, aryerqard fəaliyyət rayonlarının seçilməsi və hazırlıq daxildir.

Geriçəkilməni təşkil edərkən briqada komandirinin iş ardıcılığı əsas olaraq düşmənin fəaliyyət xarakteri və aktivliyindən, öz qoşunlarımızın yeri və vəziyyətindən, alınmış tapşırıqlardan və vaxtdan asılıdır. Geriçəkilmə bilərəkdən geriçəkilərkən və kifayət qədər vaxt olduqda ardıcıl iş metodu ilə təşkil oluna bilər. Məcburi geriçəkilmə vaxtı paralel iş metodu daha münasibdir.

Geriçəkilməyə döyüş sərəncamı (döyüş tapşırığı) aldıqda briqada komandiri qarşıdakı geriçəkilmənin məqsədini, istiqaməti və dərinliyini, yuxarı komandirin niyyətini, briqadanın tapşırığını, onun yuxarı birliyin yerinə yetirdiyi tapşırıqda yerini və rolunu, döyüşdən çıxma vaxtını aydınlaşdırır.

Düşməni qiymətləndirərkən briqada komandiri düşmənin tərkibini, yerini və ehtimal olunan fəaliyyət istiqamətlərini, xüsusən bizim qoşunların cinahlarını yandankeçmə (dövrələmə) istiqamətlərini, düşmənin eyni vaxtda təqib etmə və geriçəkilmə yollarına desantendirmə imkanlarını müəyyən edir.

Bunlara əsasən briqada komandiri əlavə kəşfiyyat məlumatları toplamaq, onun dövrələmə və yandankeçmə fəaliyyətlərinə əks-təsir etmək üçün tədbirlər düşünür, döyüşdən çıxma vaxtının başlanğıcını və üsullarını, himayə edən bölmələrin, aryerqardın (lazım olduqda) tərkibini müəyyən edir, döyüşdən çıxarkən və geri çəkilərkən təhlükəsizlik tədbirlərini nəzərdə tutur [1, s.169].

Öz qoşunlarını qiymətləndirərkən briqada komandiri yerini, vəziyyətini, təmin olunma səviyyəsini, döyüş imkanlarını aydınlaşdırır və bölmələri tutduğu hüduddan geri çəkmək qaydalarını dəqiqləşdirir, əsas qüvvələrin döyüşdən çıxmasını himayə etmək üçün hansı bölmənin məqsədyönlü olmasını, tutduğu mövqeni hansı vaxta qədər saxlamaq lazım olduğunu, əks-həmlələr üçün istifadə olunacaq bölmələri, briqadanın səfər və ya döyüş düzülüşünü, maddi-texniki təminat bölmələrinin geriçəkilmə vaxtını və yaralıların təxliyəsini aydınlaşdırır.

Ərazinin qiymətləndirilməsi, adətən, düşmənin və öz qoşunlarının qiymətləndirilməsi ilə eyni vaxtda keçirilir. Bu zaman briqada komandiri düşmənin ehtimal olunan fəaliyyət göstərəcəyi əlverişli rayonlara diqqət yetirir. Briqada komandiri ərazinin qiymətləndirilməsində əlverişli taktiki hüdudlar, bu hüdudlarda əsas qüvvələrin və aryerqardın açılma imkanlarını, geriçəkilmə üçün istifadə olunan yolların vəziyyətini, dar keçidlərin və su keçidlərinin mövcudluğunu, onların xüsusiyyətlərini və yandankeçmə imkanlarını öyrənir.

Döyüş əmrini və ya döyüş sərəncamını alarkən briqada komandiri qısa müddətdə qərarın qəbul edilməsini başa çatdırır, öz müavinləri, qərargah, qoşun növü və xidmət rəisləri vasitəsilə döyüş tapşırıqları verir.

Qərarda briqada komandiri fəaliyyətin niyyətini (döyüş üçün əlverişli olan aralıq və son hüdudlar, onların tutulma vaxtı və əldə saxlanma müddəti, geriçəkilmənin himayəsi üçün qüvvə və vasitələr, döyüşdənçıxma qaydası və geriçəkilmə üsulu, geriçəkilmə marşrutları, aralıq və son hüdudlara hərəkət qaydaları, hava hücumundan müdafiənin təşkili, maddi-texniki təminat bölmələrinin geriçəkilməsi və yaralıların təxliyəsi), bölmələrə tapşırıqları, qarşılıqlı fəaliyyətlərin və hərtərəfli təminatın əsas suallarını və idarəetmənin təşkilini müəyyənləşdirir.

Briqada komandiri çəkilməyə qərar verərkən niyyətdə əlavə olaraq, bölmələrin döyüşdən çıxarkən tərkibi və fəaliyyət düzülüşünü, hüdudlar - çıxış, tənzimləmə və onların keçilmə vaxtını, göstərilmiş cavabdehlik zonasının (müdafiə zolağının) tutulma və saxlanılma qaydasını, səfər düzülüşünü müəyyən edir.

Briqada komandiri döyüş tapşırığı verərkən göstərir:

– *əsas qüvvələrin bölmələrinə* – tapşırıqlar, geriçəkilmə istiqaməti (marşrutları), geriçəkilmə hüdudları (ilkin, tənzimlənmə), cavabdehlik (müdafiə) və ya cəmləşmə rayonu, onların keçilməsi (tutulması) vaxtı və hansı fəaliyyətlərə hazır olmaq, taborların toplanma rayonlarını və onlardan çıxma vaxtı;

– *himayə bölmələrinə* – tərkibi və tapşırıqları, hansı vaxta qədər onlar tutduqları mövqeləri saxlamalıdır;

– *aryerqarda* – tərkibi, tapşırıqları və təyin olunmuş rayonlarda müdafiənin aparılması müddətləri;

– *bilavasitə tabelikdə olan artilleriya bölmələrinə* – düşmənə atəşlə zərərvermə tapşırıqları, səfər kolonları tərkibində yeri, atəş mövqeləri rayonları və onların tutulma vaxtları;

– *hava hücumundan müdafiə bölmələrinə* – havadan düşmən zərbələrindən qorunma üzrə tapşırıqlar və geriçəkilmə qaydası.

Komandir qarşılıqlı əlaqəni təşkil edərkən əlavə olaraq himayə edən bölmələrin, aryerqardın döyüşdən çıxarkən briqadanın əsas qüvvələri ilə fəaliyyətlərini, aviasiya, artilleriya, REM bölmələrinin aralıq hüdudların saxlanılmasında aryerqardın fəaliyyətlərini razılaşdırır.

Bundan başqa, briqada komandiri aviasiya zərbələri üçün obyektləri, mühəndis maneələrinin qurulması hüdudlarını və qaydasını, vacib obyektlərin saxlanılma və dağıdılması üzrə tədbirləri, maddi-texniki təminat bölmələrinin geriçəkilmə qaydasını, yaralı və xəstələrin təxliyəsini göstərir.

Qarşılıqlı fəaliyyətlərin əsas suallarını müəyyənləşdirərkən və onu təşkil edərkən briqada komandiri belə nəticəyə gəlir ki, qarşılıqlı fəaliyyət düşmənin ehtimal fəaliyyət istiqamətləri nəzərə alınmaqla geriçəkilmənin bütün dərinliyinə hüdudlara və vaxta görə, döyüşdənçıxma və aryerqardın döyüş apardığı müddətə isə daha təfsilatlı təşkil olunur. Bölmələrin fəaliyyətlərini uyğunlaşdırmaq məqsədilə döyüşdənçıxma qaydaları, bölmələrin toplanma rayonları və hərəkət marşrutları, həmçinin döyüş düzülüşündəki yerləri təyin edilir.

Geri çəkilməyərkən briqada komandiri tabelikdə olan bölmələri, adətən, qoşunların döyüş düzülüşünə yaxınlaşdırılan və əsas qüvvələrin bölmələri ilə hərəkət edən komanda məntəqəsindən idarə edir. Himayə edən bölmələrin idarə olunması briqada komandirinin müavini tərəfindən yardımçı idarəetmə məntəqəsindən həyata keçirilir.

Briqadanın bütün bölmələri geriçəkilmə üçün nəzərdə tutulmuş rayonlarda fəaliyyət göstərən qoşunlarla əlaqə saxlamaq üçün radioməlumatlarla təmin olunurlar.

Kəşfiyyatı təşkil edərkən komandirlər və qərargahlar nəzərə alırlar ki, döyüşdənçıxma və geriçəkilmə vaxtı kəşfiyyat – düşmənin əsas qruplaşmasının qüvvəsini, tərkibini, fəaliyyət xarakterini və istiqamətini, onun ehtiyatlarının, xüsusən də tank ehtiyatlarının yerini, hava desantının qüvvəsini, tərkibini və fəaliyyət xarakterini aşkar etməlidir.

Bundan başqa, ərazinin keçilmə xüsusiyyətini və yolların vəziyyətini müəyyən etməlidir.

Kəşfiyyatın aparılması üçün geri çəkilən bölmələrin önündə və arxasında - ayrıca kəşfiyyat dozorunun, yanlarda kəşfiyyat aparmaq üçün - kəşfiyyat dozoru və kəşfiyyat dəstələri, düşmən arxasında kəşfiyyat üçün – kəşfiyyat dəstələrinin ayrılması nəzərdə tutulur.

Maskalanmanın məqsədinə göstərilən tədbirlərin icra edilməsinə döyüşdənçıxmanı və geriçəkilməni gecə və ya digər məhdudgörmə şəraitlərində yerinə yetirməklə, tüstülərdən (aerozol maskalanma) ge-

niş istifadə etməklə, döyüşdən çıxarkən tərk edilən hüduzlarda əvvəlki fəaliyyəti davam etdirməklə, kəşfiyyat və axtarış fəaliyyətlərini gücləndirməklə qoşunların əks-həmləyə və uzunmüddətli müdafiəyə hazırlığı barədə düşməndə yanlış təəssürat yaratmaqla, tutulan mövqelərdə mühəndis işlərinin gücləndirilməsi ilə, düşmənin hava və yerüstü müşahidəsinə qarşı təbii örtüklərdən maksimum dərəcədə istifadə etməklə və radiomaskalanmaya ciddi riayət etməklə nail olunur [1, s.170].

Mühəndis təminatını təşkil edərkən briqada komandiri və qərargahı geriçəkilmə yollarının hazırlanması, təchiz edilməsi, saxlanması və su maneəsi üzərindən keçidlərin tez zamanda yığışdırılmasını, geriçəkilmə üçün aralıq və son hüduzların təchiz edilməsini, mühəndis maneələrinin qurulmasını, xüsusən yolların, körpülərin və digər obyektlərin cinahlarda dağıdılmasını nəzərdə tutur.

Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, mühəndis maneələrinin qurulması, yolların dağıdılması düşmənin hücumunu maksimum dərəcədə ləngidəcək və əsas qüvvələrin geriçəkilməsi üçün vaxt qazandıracaqdır.

Maddi-texniki təminatı təşkil edərkən briqada komandiri və qərargahı döyüşün bilavasitə təminatı üçün lazım olmayan əmlakın qabaqcadan təyin olunmuş rayona daşınmasını, bütün xəstə və yaralıların, nasaz döyüş və digər texnikanın, silahlarının briqada döyüşdən çıxana qədər təxliyə edilməsini, bölmələrdə və briqadada ehtiyac olduğu qədər döyüş sursatı, yanacaq və digər maddi varlıqların ehtiyatlarının, təmir, təxliyə və tibb vasitələrinin bir qismini saxlanılmasını nəzərdə tutur.

Döyüşdən çıxış qaydası, düşmən fəaliyyətlərinin xüsusiyyətlərilə müəyyən olunur. Döyüşdən çıxışın başlanmasından öncə aryerqard ona göstərilmiş cavabdehlik rayonunu tutur. Təyin olunmuş vaxtda düşmənin ən vacib obyektlərinə yuxarı komandanlığın güc və vasitələri ilə tək atəş zərbələri endirilir. Düşmənin aldadılması üzrə tədbirlər keçirilir. Döyüşdən çıxmanın başlanması ilə, zəruri olduqda, məhdud məqsədli əks-həmlələr keçirilə bilər. Birinci eşelonun bölmələri təyin edilmiş örtmə bölmələrinin himayəsi altında bütün cəbhəboyu eyni vaxtda, əvvəlcə bölüklərin, sonra isə taborların toplanma rayonlarına geri çıxarılırlar [2, s.202].

Əks-həmlələr briqadanın ehtiyatlarla və ya ikinci eşelonla artilleriya atəşinin və aviasiya zərbələrinin dəstəyi ilə, düşməni dayandırmaq və əsas qüvvələrə döyüşdən çıxma imkanı yaratmaq məqsədilə keçirilir. Əgər şərait imkan verirsə, əks-həmlələr, əsas qüvvələrin düşməndən uzaqlaşması və təyin olunmuş rayona geri çəkilməsi üçün günün sonunda keçirilir. Briqadanın əsas qüvvələrinin geri çəkilməsi və döyüşdən çıxması, adətən, məhdudgörünmə şəraitində həyata keçirilir. Geri çəkilən taborlardan bələdçilər ayrılır. Bələdçilər öz yerlərini işarə etmək üçün təyin olunmuş siqnallardan istifadə edirlər. Örtmə bölmələri göstərilmiş müddət ərzində tutduqları mövqelərdə qalaraq düşməni yanıltmaq məqsədilə əvvəlki fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Onların dəstəklənməsi üçün ayrılmış artilleriya bölmələri də atəşi əvvəlki rejimdə aparırlar. Əsas qüvvələrin kolonları geriçəkilmə üçün təyin olunmuş başlanğıc həddi keçdikdən sonra örtmə bölmələri tutduqları mövqelərdən geri çəkilərək əsas qüvvələrin tərkibindəki öz bölmələrinə birləşir və ya aryerqardın gücləndirilməsi üçün istifadə olunurlar.

Briqadanın əsas qüvvələri aryerqardın himayəsi altında geri çəkilirlər. Aryerqard qabaqcadan təyin olunmuş rayonu tutur və təyin olunmuş vaxt ərzində onu saxlayır. O, hər bir şəraitdə əsas qüvvələrin düşməndən uzaqlaşmasını və mütəşəkkil formada onların geriçəkilməsini təmin etməlidir.

Aryerqard öz tapşırıqlarını geriçəkilmə zolağında (istişamətində) manevr müdafiəsi apararaq, cavabdehlik rayonlarının ardıcıl tutulması və müdafiəsi ilə, sonradan aralıq cavabdehlik rayonlarında ardıcıl açılmaqla, geriçəkilmə zolağında (istişamətdə) və cinahlarda atəş pusqularından, mühəndis maneələrindən və dağıntılardan geniş istifadə etməklə öz tapşırığını yerinə yetirir. Hər bir rayonda aryerqardın fəaliyyətləri aktiv olmalı, əsas qüvvələrin və qoşunların fəaliyyətləri ilə razılaşdırılmalıdır. Aryerqard briqada komandirinin icazəsi ilə bir rayondan digər rayona çəkilir [2, s.204].

Geriçəkilmə zamanı bölmələrin döyüş qabiliyyətinin saxlanması və onların hərəkət sərbəstliyinin təmin edilməsi məqsədilə əsas qüvvələrin döyüşdən çıxması və düşmənlə təması kəsməsi bütün hallarda cəld və gizli şəkildə yerinə yetirilməlidir.

Briqadanın əsas qüvvələri aryerqardın tutduğu cavabdehlik rayonunu keçdikdən sonra, onun himayəsi altında səfər kolonlarına yığılır və hərəkət marşrutlarına səfər mühafizəsi göndərərək təyin olunmuş rayona geri çəkilirlər. Aryerqard istənilən şəraitdə əsas qüvvələrin düşmənlə təması kəsməsini və mütəşəkkil şəkildə geri çəkilməsini təmin etməlidir.

Əsas qüvvələrin tərkibində geri çəkilən artilleriya öncədən qeyd olunmuş rayonlarda açılır, arakəsmə və müşayiət atəş fəaliyyətləri ilə aryerqarda, ehtiyac olduqda isə əsas qüvvələrə dəstək verir, ərazinin məsafədən minalanmasını həyata keçirir.

Briqadanın əsas qüvvələri düşmənlə təması kəsməyə müvəffəq olmadıqda onlar manevr müdafiəsinin aparılmasına başlayırlar.

Bütün hallarda əsas qüvvələrin döyüşdən çıxması və düşməndən uzaqlaşması cəld və gizli, bölmələrin döyüş qabiliyyətinin saxlanılması və növbəti geriçəkilmənin sərbəstliyini təmin etmək məqsədilə həyata keçirilir [1, s.171].

Nəticə

Döyüşdənçıxma və geriçəkilmənin məqsədinə daha uyğun şəraitlər daxilində düşmənin üstün qüvvələrinin zərbələri altında aparılan döyüşlərdə məcburiyyət qarşısında böyük miqyasda ola biləcək itkiləri minimum dərəcəyə çatdırmaq, itirilən vəziyyət üstünlüyünü yenidən əldə etmək, bölmələrdə ümumi olaraq baş verəcək çəşqinliyin mənfi təsirlərini aradan qaldırmaq və bölmələrin döyüş qabiliyyətini qoruyub saxlamaqla yanaşı, gələcək döyüş əməliyyatlarında istifadəsinə zəmin yaratmaq.

Əvvəlcədən düşünülərək sonrakı fəaliyyətlər üçün əlverişli mövqeyin tutulması, digər istiqamətlərdə istifadə etmək üçün qüvvələrin azad edilməsi (qüvvə ehtiyatının yaradılması) məqsədlə icra edilən geriçəkilmə fəaliyyətləri düşmənin yarada biləcək mühasirə təhlükəsindən yayınmaq, ümumi cəbhəmizin bir hissəsini genişləndirmək və ya daraltmaq, düşməni aldadaraq onu öz mühasirəmiz əhatəsinə salmaq və ya düşmənin güclü və hazırlıqlı bir hücumunu boşa çıxarmaqdan ibarət olacaqdır.

Məqalənin ümumi nəticələrini tam mənimsəmək, taktiki səviyyədə olan zabitlərin bölmələrin idarə edilməsində və döyüş fəaliyyətlərinin aparıldığı şəraitlərdə əsaslı qərar qəbul etməsini təmin edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. QQT-100-15.Ordu və korpus əməliyyatı (Böyük hərbi birləşmələr), Bakı. 2005, 214 s.
2. QQT-194-2. Piyada briqadası, Bakı. 2005, 239 s.
3. Mexanikləşdirilmiş və tank bölmələrinin tətbiqi, Bakı. 2005, 250 s.

Аннотация

Порядок действия подразделений бригады при отходе

Агабала Манафов

В статье, излагая действие в особых условиях, раскрыты вопросы планирования отхода, тактические действия подразделений бригады при выходе из боя и отходе, боевая задача батальонной тактической группы, назначенной в арьергард, всестороннего обеспечения и управления подразделениями бригады при отходе и выходе из боя.

Ключевые слова: отсроченные сражения, не покидать поле боя, отступление, охрана (войска прикрытия), колонна основных сил.

Abstract

Implementation of brigade on retrograde operations

Aghabala Manafov

This article explains specifications of special operations such as planning and purpose of the retrograde operations, activity of brigade subunits while conducting withdrawal and retirement, tasks of the battalion task force assigned as a rear-guard, as well as mutual coordination, comprehensive supply and command/control issues.

Keywords: delayed battle, leave the battle, withdrawal, safeguard, column of main forces.

UOT 355/359

HÜCUMUN ARTİLLERİYA HAZIRLIĞININ VAXTININ HESABLANMA ÜSULU

Mayor Nicat Məhərrəmov
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Xülasə. Məqalədə hücumun artilleriya hazırlığının müddətinin, hədəflərin susdurulmasına və məhv edilməsinə tələb olunan atəş vasitələrinin hesablanması və artilleriya hazırlığı müddətində məhv edilməsi nəzərdə tutulan hədəflər haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: atəşlə zərərvurma, atəş hazırlığı, atəş dəstəyi, zərərvurma səviyyəsi.

Müasir döyüş fəaliyyətlərinin aparılmasının müxtəlifliyi düşməne atəşlə zərərvurma sisteminin əsas prinsiplərinə yeni dəyişikliklərin edilməsini şərtləndirir və döyüş fəaliyyətlərinin perspektivlərini nəzərə almaqla atəş təsirləri üzrə yeni tövsiyələrin hazırlanmasını meydana çıxarır. Müasir müharibələrdə yüksək dəqiqlikli silahların geniş tətbiq edilməsi və nüvə silahlarının öz aktuallığını qoruyub saxlaması böyük dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu da, öz növbəsində artilleriyanın silah, sursat və cihazlarının inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsini şərtləndirir. Artilleriya birləşmə, hissə və bölmələri düşmən hədəfləri müxtəlif növ atəşə tutma üsullarından istifadə edərək qısa müddətdə hədəf üzərində güclü atəş sıxlığı yaradaraq zərər vura bilir. Raket və artilleriya birləşmə, hissə və bölmələri, adətən, qruplaşdırılaraq və yaxud müstəqil olaraq tətbiq edilir.

Raket və artilleriya qoşunları hücumda

Raket və artilleriya qoşunlarının döyüş tətbiqinə hazırlanması əməliyyata hazırlığın əsasını təşkil edir. Bu, raket və artilleriya qoşunlarının əməliyyatda alınmış tapşırığı yerinə yetirməyə vaxtında hazır olması üçün komandir, qərargah və qoşunlar tərəfindən keçirilən, bir-biri ilə əlaqəli kompleks tədbirləri əhatə edir. Hücumda raket və artilleriya qoşunları ilə düşməne atəşlə zərərvurma digər zərərvurma vasitələri ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə, müdafiə hədəfləri yarılan və ələ keçirilən zaman, su maneələrini keçdikdə, düşmənin əks-həmlələrini dəf etdikdə, ikinci eşelonu və ya ümumqoşun ehtiyatını döyüşə yeritdikdə həyata keçirilir [1, s.75].

Bilavasitə atəşlə zərərvurma zamanı düşməne atəşlə zərərvurma keçirilir:

- hücumun artilleriya hazırlığı;
- hücum edən qoşunlara artilleriya dəstəyi;
- sistematik atəş fəaliyyəti.

Hücumun artilleriya hazırlığı- qoşunların irəliləməsi və açılmasının artilleriya təminatını və həmlənin artilleriya hazırlığını əhatə edir.

Hücumun artilleriya hazırlığının məqsədi- düşmən qruplaşmasına təyin olunmuş (tələb olunan) səviyyədə atəşlə zərər vurmaq, başlanğıcda olan qüvvə və vasitələr nisbətini qoşunlarımızın hücum edə biləcəyi səviyyəyə endirmək, yəni bizim qoşunların qüvvə və vasitələr nisbətində üstünlüyünü atəşlə zərərvurma nəticəsinə əldə etməkdir ki, verilmiş döyüş tapşırığını yerinə yetirə bilsin. O, təyin olan vaxtda ümumqoşun komandirinin komandası ilə başlanır və hücum edən qoşunların həmləyə keçmə həddinə çatması ilə başa çatır.

Sistematik atəş fəaliyyətinin məqsədi - əgər yuxarıda göstərilən dövrlərə uyğun atəşlə zərərvurmanın təşkil olunub keçirilməsinə ehtiyac yoxdursa, o zaman sistematik atəş fəaliyyəti təşkil olunub keçirilir [1, s.77].

Hücumun artilleriya hazırlığı zamanı raket və artilleriya qoşunlarının zərərvurma obyektləri hesab olunur:

- raketlərin buraxma qurğuları, yaylım atəşli reaktiv sistemi batareyaları (taqımları), bütün dövrlərdə aşkarlanması ilə dərhal zərər vurulan artilleriya və minaatan batareyaları (taqımları);

- ön aerodromlarda və enmə meydançalarında aviasiya və vertolyotlar;
- qoşunları və silahları, kəşfiyyat və radioelektron mübarizə vasitələrinin idarəetmə məntəqələri;
- tank əleyhinə vasitələr, atəş vasitələri və canlı qüvvələr, eləcə də müdafiə mövqelərində istehkam tikililəri, cəmləşmə rayonunda atəş vasitələri və canlı qüvvə;
- öz aviasiyamızın uçuş koridorunda və onun fəaliyyət rayonunda düşmənin hava hücumundan müdafiə vasitələri;
- hava desantının çıxarıldığı rayonun və arxa cəbhənin mühüm obyektləri [1,s.77].

Hücumun artilleriya hazırlığı dövrünün vaxtı iki üsulla hesablanır:

1. Qoşunların irəliləməsi və açılmasına tələb olunan vaxta görə;
2. Düşmən qruplaşmasının tərkibində olan obyekt və hədəflərin atəşlə zərərvurmaya tələb olunan vaxta görə (atəş tapşırıqlarının həcminə və ya atəşlə zərərvurmada iştirak edən vasitələrin üzərinə düşən atəş tapşırıqlarının payının yerinə yetirilməsinə tələb olunan vaxta görə).

Aşağıdakı misal üzərində hücumun artilleriya hazırlığı dövrünün hesablanması 1-ci üsuluna baxaq. Məsələn, ərazi orta qırıqlı, orta hərəkət sürəti 12 km/saat və qoşunların tabor kolonuna açılma həddi düşmənin ön xəttindən 8 km məsafədə təyin edilib. Hücumun atəş (artilleriya) hazırlığının müddətini hesablayaq:

$$T = 60 \times 7.4 : 12 = 37 \text{ dəqiqə}$$

Burada: T - həmlənin atəş hazırlığının müddəti;

60 - km/dəqiqə yəni bir dəqiqədə neçə km qət edilir;

7.4 - tabor kolonuna açılma həddindən (ön xəttə 600 m qalanadək) həmləyə keçmə həddinə qədər olan real məsafə;

12 - kolonların orta hərəkət sürətidir;

37 dəqiqə - həmlənin atəş hazırlığı zamanı atəş tapşırıqlarının icrasına ayrılan vaxt.

Nəzərə alsaq ki, öz mərmilərimizin partlayışlarından təhlükəsizlik məsafəsi piyadalar üçün - 400 m, ZDM üçün - 300 m, tanklar üçün isə 200 m məsafə təşkil edir, qoşunlar düşməyə ZDM və tankların atəş dəstəyi ilə piyada həmlə edən zaman əlavə 2 dəqiqə də atəş aparılmalıdır ki, həmlə edən şəxsi heyət silahının effektiv atəş məsafəsinə qədər (400 m) düşməyə yaxınlaşa bilsin. Həmin 2 dəqiqə vaxt ərzində aparılan atəşə örtmə atəşi deyilir, çünki həmlənin atəş hazırlığı başa çatır, lakin atəş dəstəyi hələ başlanmayıb. Atəş dəstəyi isə düşmənin ön səngərləri həmlə edən şəxsi heyət tərəfindən ələ keçirildikdən sonra başlayır.

Digər misal üzərində hücumun artilleriya hazırlığı dövrünün vaxtının 2-ci üsulunun hesablanmasına baxaq. Məsələn, düzənlik ərazidə motoatıcı briqadanın yarma sahəsində (və yaxud dağlıq ərazidə hücum istiqamətində) kəşfiyyatın imkanları ilə müəyyən edilib:

TDM- 9 ədəd;

Taborun komanda müşahidə məntəqəsi - 3 ədəd;

Tək hədəf - 20 ədəd.

Sual olunur, nəyə görə yalnız bu hədəf qrupuna bilavasitə atəşlə zərərvurma nəzərdə tutulur? Düşməyə ümumi atəşlə zərərvurma zamanı digər hədəflərə onların vaciblik dərəcəsinə görə (artilleriya, mınaatan batareyası, vertolyotlar, reaktiv artilleriya və s.) zərər vurulub, daha sonra təhlükə yarada bilənlər isə müvəqqəti olaraq döyüş qabiliyyətini itirdiyindən onlar itkilərin tamlanması və döyüş qabiliyyətinin bərpa olunması ilə məşğuldur. Cəmləşmə rayonlarında yerləşən tank və motoatıcı bölmələr (ehtiyatlar) qoşunlara təsir göstərə bilmir və sistemə atəş təsirləri davam etdirilir. Ancaq onlar tətbiq edilən zaman təkrar atəş zərbələri endirilir.

Hazırda bu hədəflərə atəşlə zərər vurmaq üçün VHM ilə nə qədər mərmə, VHS ilə **cədvəl 1-dən** (açıqda və örtüdə yerləşən hədəflərə zərər vurmaq üçün artilleriyanın orta cəlb olunma norması) neçə ədəd top, hədəfə zərər vurmaq üçün tələb olunan mərmənin atılmasına mövcud silah növlərinin hər birinə nə qədər vaxt tələb olunduğunu hesablayaq:

TDM - 9 ədəd x 6 ha = 54 ha x 120 = 6480 mərmə

Taburun komanda müşahidə məntəqəsi - 3 ədəd x 2.5 ha = 7.5 ha x 40 = 300 mərmə;

Tək hədəf - 20 ədəd x 120 = 2400 mərmə.

Beləliklə, artilleriya hazırlığı dövründə düşmənin itki verməsi üçün $6480 + 300 + 2400 = 9180$ VHM tələb olunur.

Digər bir məsələ isə bu hədəflərin susdurulması və məhv edilməsinə cədvəldə tələb olunan silahların müəyyənləşdirilməsidir:

Cədvəl

Açıqda və örtüdə yerləşən hədəflərə zərər vurmaq üçün artilleriyanın orta cəlb olunma norması [2, s.66].

Hədəfin xarakteri və tələb olunan nəticə	Cəlb olunan toplar
Atəş vasitələri ilə birlikdə piyadaların dayaq məntəqələrində və cəmləşmə rayonlarında susdurulması	Hədəfin sahəsinin hər 0,5 h-na 1 top = 1 adn
Batareyaların susdurulması (artilleriya, zenit, minaatan)	Hər batareyaya 9 top = 2 batareya
Minaatan taqımlarının susdurulması	Hər taqıma 4-6 top = 1 batareya
RLS və tək «dəqiq» hədəflərin susdurulması	Hər hədəfə 3-6 top = 1 batareya
KM-in susdurulması	Məntəqə sahəsinin hər 0,5 h-na 1 top = 1 batr
Cəmləşmə rayonunda tankların susdurulması	Hədəfin sahəsinin hər 0,25 h-na 1 top = 2-3 batr
Həmlənin atəş valı ilə dəstəyi	Atəş valının hər 25 m-nə 1 top
Atəş valı sistemində cəmləşdirilmiş atəş	1 km cəbhə eninə 6 top
Həmlənin ardıcıl cəmləşdirilən atəşlə dəstəyi	Həmlə cəbhəsinin hər kilometrinə 12 top
Tək səngərin və düzünə atışla zirehli hədəflərin məhv edilməsi	Hər bir hədəfə 1-2 top

Bir taqım dayaq məntəqəsinin susdurulmasına ən azı 9 ədəd top cəlb olunur.

$TDM \approx 9 \text{ top} \times 9 \text{ TDM} = 81 \text{ ədəd};$

Tabur KMM $\approx 6 \text{ top} \times 3 \text{ tabur} = 18 \text{ ədəd};$

Tək hədəf $\approx 1-3 \text{ top} \times 20 = 20-60 \text{ ədəd}.$

Cəmi 110-150 vasitə təşkil edir.

Deməli, bu hədəflərə eyni anda atəşlə zərər vurmaq üçün 110 -150 ədəd VHS tələb olunur. Nəzərə alsaq ki, motoatıcı briqada yarma sahəsində hücum edir, onun dörd D-30 haubitsa divizionu mövcuddur və bir 152 mm D-20 divizionu əmrinə verilməklə gücləndirilib.

Briqadada mövcud olan vasitələri VHS çevirək:

82 mm minaatan $36 \text{ ədəd} \times 0.45 = 16.2$ (152 mm VHS);

120 mm minaatan $8 \text{ ədəd} \times 0.7 = 5.6$ (152 mm VHS);

120 mm minaatan (ehtiyat mabr minaatan batareyası yerindən cəlb olunmaqla) $8 \text{ ədəd} \times 0.7 = 5.6$ (152 mm VHS);

85 mm D-44 topu $12 \text{ ədəd} \times 0.55 = 6.6$ (152 mm VHS);

107 mm YARSLançer $6 \text{ ədəd} \times 0.5 = 3 \text{ ədəd}$ (152 mm VHS);

122 mm D-30 haubitsa $78 \times 0.6 = 47$ (152 mm VHS);

Ehtiyat mabr adn yerindən cəlb olunmaqla 122 mm D-30 haubitsa $18 \text{ əd} \times 0.6 = 11$ (152 mm VHS);
152 mm D-20 top $18 \text{ əd} \times 1.0 = 18$ (152 mm VHS);

Cəmi 113 (152 mm VHS) təşkil edir. Mövcud silahlar düşmən obyektlərinin eyni zamanda atəş altına alınmasına imkan vermir. Bəs bu vəziyyətdən çıxış yolu nədir?

Tək hədəflərin məhv edilməsinə briqada da mövcud 22 ədəd tank əleyhinə vasitə (9P135 “FAQOT” və DTQ-9) cəlb edilir. Tək hədəflərin məhv edilməsi digər silahlarla da yerinə yetirildiyindən onların mərmiləri ümumi saydan çıxılır:

$$N = 9180 - 2400 = 6780 \text{ VHM}$$

Həmlənin artilleriya hazırlığına tələb olunan mərmini briqada da mövcud VHS bölüb sonra isə hər bir silahın öz çapına çevirək:

$$N = 6780 : 113 = 60 \text{ VHM}$$

Cəlb olunan hər bir silah növünün öz əmsalına görə payına düşən mərmii miqdarını hesablayaq:

- 82 mm minaatan $60 \text{ VHM} : 0.2 = 300$ ədəd mina;
- 120 mm minaatanı $60 \text{ VHM} : 0.55 = 109$ ədəd mina;
- 85 mm D-44 topu $60 \text{ VHM} : 0.4 = 150$ ədəd mərmii;
- 107 mm YARS Lançer $60 \text{ VHM} : 0.6 = 100$ ədəd reaktiv mərmii ;
- 122 mm D-30 haubitsa $60 \text{ VHM} : 0.5 = 120$ ədəd mərmii;
- 152 mm D-20 topu $60 \text{ VHM} \times 1.0 = 60$ ədəd mərmii.

Hər bir silahın mərmisinin atmasına tələb olunan vaxtı atəş rejimi cədvəlindən (atış və atəşin idarəetmə qaydaları kitabı) götürüb toplayır, nəticəni isə zərərverməyə cəlb edilən silahların sayına bölüb həmlənin artilleriya hazırlığına tələb olunan vaxtı müəyyən edirik:

- 82 mm minaatan üçün 300 ədəd mina $T = 85$ dəqiqə;
- 120 mm minaatan üçün 109 ədəd mina $T = 120$ dəqiqə;
- 85 mm D-44 topu üçün 150 ədəd mərmii $T = 50$ dəqiqə;
- 107 mm YARS Lançer üçün ədəd 100 reaktiv mərmii vaxt nəzərə alınmır;
- 122 mm D-30 haubitsası üçün 120 mərmii $T = 45$ dəqiqə;
- 152 mm D-20 topu üçün 60 mərmii $T = 25$ dəqiqə.

$$T = 85 + 120 + 50 + 45 + 25 = 325 \text{ dəqiqə}$$

Ümumi vaxt silah növünün sayına bölünür və həmlənin atəş hazırlığının müddəti müəyyən edilir ($T = 325 : 5 = 65$ dəqiqə). Həmlənin atəş hazırlığının müddətini 65 dəqiqəni atəş basqınlarının vaxtlarını atış və atəşin idarəetmə qaydaları kitabının 196-cı maddəsinin tələblərinə uyğun müəyyən etməlidir. Hər bir atəş basqını istənilən hədəfə 15 dəqiqədən çox olmamalıdır, əks halda atəş müşahidəsi təyin olunur. Beləliklə, 65 dəqiqəni 15 dəqiqəyə bölür və nəticədə 4.3 alırıq, yəni 4 və ya 5 atəş basqını. Belə olan halda, sonuncu atəş basqını ön xətt taqım dayaq məntəqələrinə aparmaqla 5 atəş basqını təyin etmək olar.

Nəticə

Son illərin müxtəlif miqyaslı lokal müharibələri, aparılan döyüş fəaliyyətləri və əməliyyatların təhlili göstərir ki, keçirdiyimiz bütün döyüş fəaliyyətlərində əldə edilən uğurlu nəticə ancaq düşməne raket və artilleriya qoşunlarının atəşləri ilə zərərvermə nəticəsində mümkün olmuşdur. Artilleriya bölmələri manevr bölmələrinin fəaliyyətini atəşlə təmin etməklə yanaşı, döyüş fəaliyyətlərinin müəyyən bir mərhələsində bir neçə xüsusi tapşırığı da icra edə bilər. Müasir müharibələrdə quru qoşunlarının apardığı bütün döyüş və əməliyyatlardan məlum olur ki, hücumun artilleriya hazırlığı və artilleriya

dəstəyi olmadan müsbət nəticə əldə etmək mümkün deyil. Belə ki, aparılan bütün hücum döyüşlərində qəti nəticə əldə etmək üçün ümumi atəşlə zərərvermədən sonra bilavasitə atəşlə zərərvermə zamanı yalnız hücumun atəş hazırlığının və atəş dəstəyinin düzgün planlaşdırılması və keçirilməsi bundan əlavə və sistematik atəş fəaliyyəti də düşməyə atəşlə zərərvermə effektivliyini kifayət qədər artırır. Ona görə də hücumun atəş hazırlığının vaxtının düzgün müəyyən edilməsi və artilleriyanın tapşırıqlarını düzgün və vaxtında yerinə yetirilməsi çox vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Raket və Artilleriya qoşunlarının taktiki fəaliyyətləri üzrə döyüş Təlimatı. I hissə (briqada), 2016-cı il.
2. Ракетные войска и артиллерия в общевойсковом бою и армейских операциях, 1985.

Аннотация

Способы расчета времени артиллерийской подготовки в наступлении

Ниджат Маггеррамов

В статье указаны сведения о расчете времени на артиллерийскую подготовку наступления, расчете необходимого количества огневых средств на подавление и поражение целей и о целях, уничтожение которых предусмотрено во время артиллерийской подготовки.

Ключевые слова: огневое поражение, огневая подготовка, огневая поддержка, степень поражения.

Abstract

The method of calculating offensive artillery preparation time

Nijat Maharramov

In the paper there has been given information about the artillery means required to neutralize and destroy the targets, calculation of offensive artillery preparation time, the targets that are considered to be destroyed during artillery preparation period.

Keywords: fire damage, fire preparation, fire support, damage level.

UOT 355/359

HAVA DƏSTƏK FƏALİYYƏTLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ**mayor Emin Qubadov***Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası*

Xülasə. Məqalədə ümumqoşun fəaliyyətlərində bölmələrə hava dəstəyi araşdırılır. Hava dəstək fəaliyyətinin tətbiq edilməsi zamanı aviasiyanın digər qoşun bölmələri ilə qarşılıqlı fəaliyyəti, koordinasiya və inteqrasiya sualları təhlil edilir.

Açar sözlər: aviayönəldici, hava dəstəyi, koordinasiya, idarəetmə, aviasiya silahları.

Giriş

Hərbi aviasiya yaranandan bəri, hava dəstəyi (HD) döyüş fəaliyyətlərinin əvəz edilməz atəş növlərindən birinə çevrilmişdir. İlk olaraq hava balonlarından, 1903-cü ildə təyyarənin icad edilməsi ilə düşmən mövqələrinə təyyarələrlə havadan hücumlar həyata keçirilməyə başlanmışdır. Əvvəllər bu hücumlarda əl qumbaraları, kiçik partlayıcılar, artilleriya mərmiləri və pulemyotlar kimi silahlardan istifadə edilsə də, sonralar daha ağır və dağıdıcı aviasiya sursatlarının tətbiqinə başlandı. Beləliklə, aviasiyanın düşmən mövqələrinə dəqiq yönləndirilməsi və bu zərbələrin yanlışlıqla qüvvələrimizin mövqələrinə qarşı endirilməsinin qarşısını almaq zərurəti yaranmışdır. Hərbi Hava Qüvvələrinin (HHQ) mürəkkəb və intensiv koordinasiya tələb edən fəaliyyətlərindən biri də HD-dir. Müasir ordularda düşmən mövqələrinə aviazərbələr zamanı uçan aparatların (UA) yönəldilməsi, tələb edilməsi, qoşun növləri ilə koordinasiyası və idarə edilməsində birbaşa iştirak edən şəxslər və ya dəstələr aviayönəldiricilərdir (AY). AY-lər döyüş sahəsindəki düşməyə qarşı deyil, eyni zamanda yaşayış məntəqələrində, böyük şəhərlərin küçələrində düşmən qüvvələrinə, terroristlərə və xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir çox hədəflərə qarşı HD-ni yönəldirlər. AY-lər UA-ı yerdən və ya havadan yönəldə bilər [1].

HD-hücum və müdafiə fəaliyyətlərində düşmən qüvvələrini ləngitmək, dayandırmaq, işini pozmaq, susdurmaq, təsirsiz hala gətirmək, məhv və ya darmadağın etmək üçün havadan təmin edilən atəş dəstəyidir. İcra edilən HD-nin effektivliyini maksimallaşdırmaq və yanlışlıqla qüvvələrimizə aviazərbələrin təhlükəsini minimallaşdırmaq üçün hər bir HD tapşırığı yerüstü qüvvələrin atəş və manevr fəaliyyətləri ilə “təfərrüatlı bir şəkildə koordinasiya” edilməlidir. “Təfərrüatlı bir şəkildə koordinasiya”nın məqsədi, HD zamanı UA-layerüstü qüvvələri bir-birinin atəşindən qorumaqdır. HD müxtəlif qoşun növlərindən ibarət bircə atəş dəstəyinin bir elementidir və tətbiqi baxımından sadə görünsə də, effektiv və təhlükəsiz icra edilməsi üçün təfərrüatlı planlaşdırılması, koordinasiyası və hərbi oyunu təlimlərində məşq etdirilməsi çox vacibdir. Ümumqoşun bölmələrinin komandirləri səlahiyyətləri daxilində HD zamanı tabelikdə olan hissə və bölmələrin qarşılıqlı fəaliyyətlərinə cavabdehdir. UA-nın, xüsusilə döyüş təyyarələrinin atəş gücü, sürət və manevr fəaliyyətlərə birbaşa və dərhal təsir göstərə bilər. HD-nin atəş gücünü müəyyən zaman, məkan daxilində və lazımı nöqtədə cəmləyərək döyüş üstünlüyü əldə etmək və ya komandirlərə fərsətlərdən faydalanmaq imkanı vermək mümkündür [2]. HD tapşırıqlarını icra edə bilmək üçün əlaqədar şəxsi heyət planlaşdırma, koordinasiya, idarəetmə, hədəf işarələmə, müəyyənətmə və nəhayət uyğun aviasiya sursatlarını tətbiq etmə bacarığına malik olmalıdır.

Planlaşdırma və koordinasiya. HD əməliyyatlarının effektivliyi aviasiya dəstəyinin yerüstü fəaliyyətlərlə hərtərəfli və əlaqəli planlaşdırılması və koordinasiyasından asılıdır. Bircə atəş dəstəyini lazımı yerdə cəmləşdirmə, və komandanlığın qoyduğu məqsədlərə nail olmaq üçün dəstək atəşlərini təmin etmə, ancaq yerüstü qüvvələrlə təfərrüatlı bir şəkildə koordinasiya ilə mümkündür.

İdarəetmə. Mütəmadi yenilənmiş kəşfiyyat məlumatlarından istifadə edərək HD qüvvələrinin hədəf rayonuna yönəldilməsində digər qoşun növləri ilə koordinasiya edilmiş idarəetmə sisteminin olması çox vacibdir. İdarəetmə uçuş heyəti, idarəetmə orqanları, AY-lər, dəstək təmin edilən komandirlər və atəş dəstəyində iştirak edən bölmələr arasında etibarlı və dayanıqlı rabitə tələb edir. HD tapşırıqlarını icra edəcək UA-ın düzgün planlaşdırılması və idarə edilməsi aviasiyanın yerüstü qüvvələrlə bircə fəaliyyəti üçün əsasdır.

Hədəfləri işarələmə və müəyyənətmə. Hədəflərin vaxtı-vaxtında və dəqiq işarələnməsi onları ardıcılıqla müəyyən etməyə, aviazərbələri dəqiq planlaşdırmağa, UA-ları dəqiq yönəltməyə, idarəetməyə və HD-nin effektivliyini ciddi dərəcədə artırmağa imkan verir. Əgər komandirlər HD zamanı hədəflərin işarələnməsində çətinliklərin yaranacağını əvvəlcədən təxmin edirlərsə, bu planlaşdırmada mütləq nəzərə alınmalıdır.

Uyğun aviasiya sursatları. Tələb olunan nəticəni almaq üçün AY-lər və uçuş heyəti HD-də istifadə olunacaq aviasiya sursatlarını hədəfə uyğun olaraq seçməlidirlər. Nəticə etibarilə dəstək təmin edilən komandir istifadə edilən sursatın tələb olunan nəticəni yaradıb-yaratmayacağı və dəstəklənən qüvvələrin cari və sonrakı fəaliyyətlərinə mənfi təsir göstərib-göstərməyəcəyini bilməlidir.

Qoşunların bir-birinə atəş xəsarəti (QAX). Aviazərbə zamanı QAX yanlışlıqla qüvvələrin birinin digərinə atəş açaraq xəsarət verməsidir. Bu, müharibədə ən arzuolunmaz haldır. Belə hadisələr bir çox halda ölüm, yaralanma və digər ciddi xəsarətlərlə nəticələnir. Məsələnin ciddiyyətini anlamaq üçün müasir dövrdə baş vermiş iki nümunəyə diqqət yetirək. Birinci nümunə yanlışlıqla öz qüvvələrinin mövqeyinə aviazərbənin endirilməsi ilə əlaqədardır. 9 iyun 2014-cü il tarixdə Əfqanıstanın Zabul vilayətinin Arqandab rayonunda döyüşən koalisiya qüvvələrinə hava dəstəyini təmin etmək üçün B-1B bombardmançı təyyarəsi göndərilmiş və atılan iki ədəd aviabomba dost qüvvələrin mövqeyinə düşmüş və nəticədə beş ABŞ və bir Əfqan əsgəri həyatını itirmişdir. İkinci nümunə də Əfqanıstanda baş vermiş və bu dəfə "Sərhədsiz Həkimlər"ə aid xəstəxanaya yanlışlıqla aviazərbə endirilmişdi. 3 oktyabr 2015-ci il tarixdə Əfqanıstanın Gündüz şəhərini Taliban döyüşçülərindən gerialma əməliyyatlarında AC-130U təyyarəsi yanlışlıqla xəstəxanaya aviazərbə endirmiş, nəticədə 30 nəfər xəstə və həkim həlak olmuşdur. Hər iki nümunədən də göründüyü kimi, hava dəstəyi zamanı yanlışlıqla endirilən aviazərbələrin çox ağır mənəvi, psixoloji, maddi və fiziki nəticələri olmuşdur. Nadir hallarda QAX-ın səbəbi nasaz silah sistemləri olsa da, əksərən döyüş səhnəsindəki qarışıqlıq, anlaşılmazlıq, qeyri-dəqiq idarəetmə olur. QAX-ın əsas səbəbləri hədəflərin düzgün seçilməməsi, yerlərinin dəqiq bilinməməsi, ötürülən məlumatların ekipaj tərəfindən qeyri-dəqiq qəbul edilməsi və AY-lərin, HD tələb edən komandirlərin mövcud vəziyyət barədə kifayət qədər məlumatla sahib olmamasıdır [3].

Hava dəstəyinin Taktiki İdarəetmə (Tİ) növləri

Tİ növləri komandirlərə tapşırıqları yerinə yetirərkən QAX ehtimalını minimal səviyyəyə endirmək üçün böyük imkanlar yaradır. Yaranmış vəziyyətdən asılı olaraq HD-nin 3 əsas Tİ növü və onların hər birinin konkret şərtləri və məqsədləri vardır. Ekipajlara hədəfə hücum barədə brifinq verildikən hansı Tİ növünün tətbiq olunacağı çatdırılır. UA-larda və aviasiya silah sistemlərində əldə edilən texniki nailiyyətlər hədəflərə daha effektiv aviazərbələr endirmə imkanları verir və AY-lərin idarəetməsini asanlaşdırır. HD-nin təmin və idarə edilməsində istifadə olunan müasir avadanlıqlar GPS ilə təchiz edilmiş UA-lar, silah sistemləri, lazer məsafə ölçənlər, lazer hədəf işarələyiciləri (LHI) və digər rəqəmsal texniki vasitələrdir.

Tİ növü - riski minimal səviyyəyə endirmək üçün AY-nin hansı tədbirləri görmək və HD hücumunu necə idarə etmək istəyinin ifadəsidir.

1-ci Tİ növü. Əgər yaranmış taktiki vəziyyətdə QAX riskini minimal səviyyəyə endirmək və ya tamamilə aradan qaldırmaq üçün AY-dən həm UA-nı, həm də hədəfi vizual olaraq aşkarlayaraq hər bir hücumu (aviazərbəni) ayrı-ayrılıqda idarə etmək tələb edilərsə, o zaman 1-ci Tİ növü tətbiq olunur. Onun məqsədi sursatın buraxıldığı andan etibarən partlayana qədər uçduğu trayektoriyasını təxmin etmək üçün AY-yə UA-nın hücum istiqamətini qiymətləndirmə imkanını verməkdir. Əgər bu Tİ ilə idarə olunan UA-ların AY tərəfindən vizual aşkarlanması çətinləşərsə və ya mümkün olmazsa, o zaman UA-ları aşkarlamaq üçün uçuş marşrutları dəyişdirilə bilər. AY-lər arzuolunmaz nəticələrin qarşısını almaq üçün bəzi aviasiya sursatlarının tətbiqinə məhdudiyətlər də qoya bilər. Buna atıldıqdan sonra müəyyən səbəblərdən (məsələn küləkli hava şəraiti) hərəkət istiqamətini dəyişmə ehtimalı olan idarə edilməyən aviasiya silahlarını misal göstərmək olar. Bəzi UA-lar öz uçuş kursundan kənardakı hədəfləri vurma qabiliyyətinə malikdir. Bu baxımdan GPS və ya inersial naviqasiya sistemləri ilə tuşlanan aviasiya silahlarını daşıyan UA-lar 1-ci Tİ növü ilə idarə olunmamalıdır. Belə sursatların tətbiqi zamanı, AY-lər

uçuş marşrutlarını və sursatların uçuş trayektoriyasını hesablama imkanına malik olmur. Çünki GPS (inersial) sistemlə tuşlanan aviasiya sursatları daxil edilmiş koordinatla hərəkət edir. Sursatı buraxan UA-ın uçuş kursu hədəf istiqamətində olmasa da, raket (bomba) atıldıqdan sonra hədəfə doğru yönələcəkdir. Bu növ idarəetmədə hədəfin əlaqələndirməsinə (doğru hədəf olub-olmaması), hədəf yaxınlığında oriyentirlərin və qüvvələrimizin olub-olmamasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Ümumqoşun əməliyyatlarında UA-nın idarə edilməsi zamanı ortaya çıxan termin fərqliliyi, əlverişsiz hava şəraitlərində ekipajların emosional gərginliyi və s. AY-lərin həm hədəfi, həm də zərbə endirən UA-nı vizual olaraq müşahidə etməsini zəruri edir.

1-ci Tİ növü ilə idarə edərkən aşağıdakılar tətbiq edilməlidir:

- AY hədəfi vizual olaraq aşkarlamalı;
- AY hücum planını və 9 maddəli HD brifinqini ekipaja ötürməli;
- HD təmin edən ekipaj brifinqi aldıqdan sonra əldə olan bütün imkanlardan istifadə edərək hədəfin doğruluğunu və yerini müqayisə edərək dəqiqləşdirməli;
- HD təmin edən ekipaj AY tərəfindən ötürülən 9 maddəli brifinqin 4-cü, 6-cı maddələrini və qoyulan məhdudiyyətləri efiəndə təkrarlamalı;
- AY yaranmış vəziyyətə görə ehtiyac olarsa, tapşırığı xatırlatmalı;
- tələb edildiyində ekipaj “hədəf rayonuna giriş” nöqtəsi üzərində məruzə etməli;
- ekipaj silahın tətbiqindən əvvəl hədəfə zərbə endirmək üçün son manevr zamanı “hədəfə giriş” məruzəsi etməlidir;
- AY UA-ı vizual olaraq müşahidə etməli (silahın tətbiqindən dərhal əvvəl başlayaraq sursat partlayana qədər);
- AY tapşırığın müvəffəqiyyətini təmin etmək və QAX ehtimalını azaltmaq üçün aviazərbə endirən UA-ın marşrutunu müqayisə etməlidir.

Yuxarıda göstərilən bəndlər yerinə yetirildikdən sonra AY ekipaja “Atəş sərbəst”, “Keçid” (atəş etmədən hədəf üzərindən keçmək) və “Tapşırığı dayandır” komandaları verə bilər.

2-ci Tİ növü. Bu Tİ növündə AY şəxsən vizual olaraq hədəfi aşkarlamalı və ya hədəfi dəqiq göstərmək üçün hədəfgöstərmə vasitələrindən istifadə etməlidir. 2-ci Tİ-də hər bir hücum (aviazərbə) ayrı-ayrılıqda idarə edilməli, şərait olduqda AY vizual olaraq UA-nı aşkarlamağa çalışmalı, təhlükəsizlik tədbirləri görməli və ehtiyac olarsa, tapşırığı dayandırmalıdır. Düşmənlə təmas vəziyyətində gecə fəaliyyətlərində, əlverişsiz hava şəraitində, yüksək hündürlükdən və ya uzaq məsafələrdən yerinə yetirilən HD 2-ci Tİ növü ilə idarə olunmalıdır.

2-ci Tİ növü ilə idarə edərkən aşağıdakılar tətbiq edilməlidir:

- AY hədəfi vizual olaraq aşkarlamalı və ya dəqiq bir şəkildə hədəfi göstərmək üçün cari zamanda hədəfgöstərmə vasitələrindən istifadə etməli;
- AY hücum planını və HD brifinqini ekipaja ötürməli;
- HD təmin edən ekipaj brifinqi aldıqdan sonra əldə olan bütün imkanlardan istifadə edərək hədəfin doğruluğunu və yerini müqayisə edərək dəqiqləşdirməli;
- ekipaj AY tərəfindən ötürülən 9 maddəli HD brifinqinin 4-cü, 6-cı maddələrini və qoyulan məhdudiyyətləri efiəndə təkrarlamalı;
- AY yaranmış vəziyyətə görə ehtiyac olarsa, tapşırığı əlaqələndirməli;
- tələb edildikdə ekipaj “hədəf rayonuna giriş” nöqtəsi üzərində məruzə etməli;
- silahın tətbiqindən əvvəl son manevr üçün “hədəfə giriş” məruzəsini etməli.

Ekipaj bu məruzəni elə uyğun zamanda etməlidir ki, AY-dən “atəş sərbəst” komandasını ala bilsin. Əgər HD brifinqinin xüsusiyyət və məhdudiyyətlər bölməsində AY tərəfindən yaxınlaşma istiqaməti və ya uçuş kursu məhdudiyyəti qoyularsa, o zaman ekipaj “hədəfə giriş” məruzəsində bu məhdudiyyəti təkrarlamalıdır. Məsələn, “hədəfə giriş cənubdan” və ya “hədəfə giriş kursu 360°”. Yuxarıda göstərilən bəndlər yerinə yetirildikdən sonra AY, ekipaja “Atəş sərbəst”, “Keçid” (atəş etmədən hədəf üzərindən keçmək) və “Tapşırığı dayandır” komandaları verə bilər. Əgər UA-lar manqa şəklində tapşırıq yerinə yetirilsə, o zaman yaranmış taktiki vəziyyətdən asılı olaraq zərbə endirmək üçün AY bütün manqaya bir və yaxud manqanın üzvlərinə ayrı-ayrı komanda ilə icazə verir.

3-cü Tİ növü. Bu Tİ növündə müəyyən məhdudiyyətlər daxilində AY ekipaja bir dəfəlik icazə ilə çox saylı həmlələr (aviazərbə) etməsinə icazə verir. Burada AY hədəfi vizual olaraq aşkarlamalı və ya dəqiq bir şəkildə hədəfi göstərmək üçün hədəfgöstərmə vasitələrindən istifadə etməlidir. Əgər şərait imkan verirsə, AY UA-nın marşrutunu izləmək üçün onu vizual olaraq aşkarlamağa çalışmalıdır, əlavə təhlükəsizlik tədbirləri görməlidir və ehtiyac olarsa, tapşırığı dayandırılmalıdır. AY ekipajı hədəflə bağlı bütün məhdudiyyətlər barədə (vaxt, müddəti, coğrafi sərhədlər, yekun döyüş kursu, hədəf və s.) məlumatlandırılmalıdır. Ekipaj məhdudiyyətləri təkrarladıqdan sonra AY ekipaja silahı tətbiq etmək üçün “Tapşırıq üzrə sərbəst” və ya “Keçid” komandası verir. Tapşırığın idarəetməsinin davamlılığı üçün AY efirdə aparılan danışıqlara nəzarət və diqqət etməlidir. AY tapşırığı istənilən anda dayandırmaq səlahiyyətinə sahibdir.

3-cü Tİ növü ilə idarə edərkən aşağıdakılar tətbiq edilməlidir:

- AY hədəfi vizual müşahidə etməli və ya hədəfi dəqiq göstərmək üçün hədəfgöstərmə vasitələrindən istifadə etməli;
- AY ekipaja hücum planını və 9 maddəli HD brifinqini ötürməli;
- ekipaj brifinqi aldıqdan sonra əldə olan bütün imkanlardan istifadə edərək hədəfin doğruluğunu və yerini müqayisə edərək dəqiqləşdirməli;
- ekipaj AY tərəfindən ötürülən 9 maddəli tapşırıq brifinqinin 4, 6-cı maddə və məhdudiyyətləri efirdə təkrarlamalı;
- AY yaranmış vəziyyətə görə ehtiyac olarsa, tapşırığı əlaqələndirməli;
- UA-nın uyğun hədəflə əlaqələndirilməsindən əmin olduqdan sonra AY, ekipaja “Tapşırıq üzrə sərbəst” və ya “Keçid” komandası verməli;
- ekipaj silahı tətbiq etməzdən əvvəl “Tapşırığa başlayıram” məruzəsini etməli (eyni tapşırıq daxilində digər həmlələr üçün məruzə etməyə ehtiyac yoxdur);
- AY əldə olan bütün imkanlardan (vizual, səsli, rəqəmsal və s.) istifadə edərək tapşırığı müşahidə etməli. Bu növ idarəetmədə silahların tətbiqinə başladıqdan sonra AY komanda verilmədikcə əlavə rabitə əlaqəsinə ehtiyac yoxdur;
- tapşırığı bitdikdən sonra ekipaj AY-yə “Tapşırığın sonu” məruzəsini etməli.

Bütün Tİ-nin növləri üçün əlavə xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. 2 və 3-cü Tİ növlərində AY UA-nı vizual olaraq aşkarlamaq məcburiyyəti olmadığından HD hücumlarının koordinasiyasında hədəfləri müəyyən etmək məqsədilə digər hədəf müşahidə vasitələrindən istifadə edə bilər. Bu müşahidə vasitələri kəşfiyyatçı, dəqiq silahtuşlama komandası, atəş dəstək komandası, PUA-lar, birgə atəş müşahidəçisi, xüsusi təyinatlı qruplar, HD ekipajı və ya cari zamanda hədəfgöstərmə imkanına malik digər vasitələr ola bilər. Belə hallarda AY-lər hücumların idarəetməsini öz nəzarətində saxlayırlar. Onlar digər müşahidəçi və ya hədəfgöstərmə vasitələrindən istifadə edərək tapşırığın icrasına və ya dayandırılmasına qərar verə bilər. AY uzaqdan hədəf müşahidə vasitələrindən istifadə edərsə, o zaman həmin vasitələrin vaxt və yer dəqiqliklərini nəzərə almalıdır. Əgər hədəf bir müşahidə vasitəsindən izlənilirsə, o zaman bu məlumatı yuxarı komandanlıqla dəqiqləşdirməlidir.

2. AY idarəetmə və hücum növünü ekipaja çatdırmalıdır və eyni zamanda ayrı-ayrı uçuşları fərqli idarəetmə növləri ilə idarə edə bilər. Məsələn, AT vizual görüş xaricində olan vertolyotları 2-ci Tİ növü ilə idarə edərkən, eyni zamanda alçaq və ya orta hündürlüklərdə hücum tapşırıqları yerinə yetirən təyyarələri 1-ci və ya 3-cü Tİ növü ilə idarə edə bilər. AY komandanlıq tərəfindən qoyulan tapşırıqlar daxilində istədiyi zaman Tİ növünü dəyişmək səlahiyyətinə sahibdir və yeni idarəetmə növü digər atəş dəstək qurumları ilə koordinasiya edilməlidir. Tapşırığın icrası zamanı Tİ növündə dəyişiklik baş verərsə, AY bu barədə vaxtında ekipajlara məlumat verməli və əmin olmalıdır ki, həm ekipaj, həm də UA-ların idarə edilməsində iştirak edən digər şəxs və orqanlar vəziyyət barədə xəbərdardırlar. Yuxarı komandanlıq Tİ növlərinin aşağı komandanlığın dəyişmə səlahiyyətinə müəyyən məhdudiyyətlər qoya bilər. Bu zaman yuxarı komandanlıq dəstək təmin edilən ən aşağı komandanlığa mövcud vəziyyətə əsaslanaraq qərar vermələri üçün göstərişlər verməlidir. Uzaqməsafəli aviasiya sursatı tətbiq edildiyi zaman mərminin uçuş müddətini nəzərə alaraq hərəkət edən hədəflərin və qüvvələrimizin növbəti yerlərini bilmək vacibdir.

3. UA-ların marşrutlarını və nişangah (sensor) vasitələrinin görüntülərini ötürə bilən rəqəmsal sistemlər vəziyyət barədə xəbərdarlığı və Tİ-nin effektivliyini artırmağa bilər.

4. Texnoloji nailiyyətlər HD tapşırıqlarının keyfiyyətinə müsbət təsir göstərsə də, həm komandirlər, həm də operatorlar (istifadəçilər) istifadə etdikləri sistemlərin imkan və məhdudiyyətlərini tam olaraq bilməlidirlər. Müasir texnoloji vasitələr tapşırıqların icrasını hər nə qədər asanlaşdırsa da, mövcud riskləri azaldaraq arzu edilən nəticəni əldə etməyin ən effektiv yolu AY ilə ekipaj arasında birbaşa dialoqun olmasıdır. Risk səviyyəsini minimal həddə endirərək arzu edilən nəticəni əldə etmək üçün HD-də iştirak edən bütün tərəflərin standartlaşdırılmış terminologiya və prosedurlardan istifadə etməsi çox vacibdir.

5. Ekipaj düşmənin HHM təhlükəsinə məruz qaldıqda qaçma (müdafiə) manevrləri yerinə yetirərək təhlükəli zonadan uzaqlaşmalıdır. Belə hallarda hansı qaçma manevrlərinin tətbiq edilməsi təhlükənin növündən asılıdır:

a. Zenit-raket sistemləri.

UA-lara qarşı zenit-raket atıldığı zaman təyyarəçi raketi aldatmaq üçün böyük krenli kəskin dönmə manevrləri yerinə yetirərək təhlükənin tuşlama prinsipindən asılı olaraq dipol əksətdiriciləri, istilik aldadıcıları və ya aktiv uçan aldadıcı maneələr tətbiq edə bilər. Bu manevrlərin əsas məqsədi raketi daha uzun bir uçuş marşrutu izləməyə məcbur edərək onun enerjisini bitirib öz hədəfindən uzaqlaşmasını təmin etməkdir.

b. Zenit-artilleriya sistemləri.

UA-lara qarşı zenit-artilleriyasından atəş açıldığı zaman təyyarəçi eyni anda kurs, hündürlük və uzaqlıq parametrlərini dəyişəcək manevrlər yerinə yetirməlidir. Beləliklə, zenit-artilleriyasının operatoru eyni anda müxtəlif manevr parametrlərini (hündürlük, kurs, uzaqlıq, və s.) dəqiq hesablamaq məcburiyyətində qalır ki, bu da zenit-artilleriyasının atəş dəqiqliyini ciddi dərəcədə azaldır. Əgər zenit-artilleriya sistemi radar vasitəsilə tuşlanırsa, həmin radarı aldatmaq üçün dipol əksətdiricilərin tətbiq edilməsi çox faydalı ola bilər.

c. AY və ekipaj arasında qarşılıqlı dəstək.

Müharibə zamanı əgər UA düşmən tərəfindən vurulursa, bu, adətən, ekipajların təhlükələrdən xəbərsiz olmasından baş verir. HD zamanı AY UA-lara təhlükələrin (zenit sistemləri və ya HHM məqsədilə istifadə olunan hər hansı bir təhlükə) susdurulmasına köməklik göstərə bilər (atəş dəstəyini təhlükə istiqamətinə yönəldərək), ekipajları bu təhlükələr barədə xəbərdar edə və hədəflərinə hücumlar zamanı həmin təhlükələrin fəaliyyətlərini nəzarətdə saxlaya bilər. Tapşırıqların icrası zamanı AY həm UA-ları, həm də hədəf rayonunu maksimal dərəcədə nəzarətdə saxlamalıdır. Hədəf rayonunda HHM təhlükəsinin dərəcəsi asılı olaraq UA öncə zenit-artilleriya və zenit-raket sistemlərinə zərbə endirib sonra isə HD tapşırıqlarına yönələ bilər. Adətən, UA-lar ilk olaraq təhlükələrdən qaçmağa çalışır, sonra HD hücumlarını icra edərkən hədəf rayonunda HHM-ni susdurur və əgər ehtiyac varsa, tamamı ilə məhv edir. Tapşırıqların icrası zamanı AY ekipajlara HHM təhlükələrinin fəaliyyəti barədə məlumatlar verir. Əgər UA-lara qarşı zenit-raketindən atəş açılsa və AY atəşi aşkarlayarsa, dərhal bu barədə ekipaja xəbər verir. Məsələn: Şahin 525 (ekipajın çağırış adı) zenit-raket atəşi, hədəfin şimal-şərq istiqamətindən. Bu halda, atəş açılan yer aviazərbə endiriləcək hədəfə nəzərən bildirilir və raket çox böyük uçuş sürətinə (bəzi hallarda sadəcə bir neçə saniyə kifayətdir ki raket hədəfə çatsın) sahib olduğu üçün məlumat ekipaja dərhal çatdırılmalıdır, əks təqdirdə çox gec ola bilər. Əgər hədəf yaxınlığında və ya rayonunda zenit-artilleriyasının atəşi aşkarlanarsa, bu halda da AY ekipajı dərhal məlumatlandırmalı və atış yerini hədəfə nəzərən çatdırmalıdır. Sutkanın qaranlıq vaxtlarında tapşırıqlar icra edərkən AY-nin zenit-raket və artilleriya atəşlərini aşkarlaması daha asandır. Beləliklə, asanlıqla aşkarlanmaq və aviazərbələrdən yayınmaq üçün düşmən öz HHM vasitələrini hədəf rayonundan uzaqda yerləşdirmək məcburiyyətində qalır.

9 maddəli hava dəstək brifinqi

AY-lər məlumatları ekipajlara sürətli bir şəkildə çatdırmaq üçün standartlaşdırılmış “9 maddəli hava dəstək brifinqi”nin maddələrindən istifadə edirlər. Standartlaşdırılmış brifinq formatı 9 maddədən, xüsusiyyətlər və məhdudiyyətlərdən ibarətdir. Adı “9 maddəli HD brifinqi” olan bu standartlaşdırılmış prosedur həm təyyarələr, həm də vertolyotlar üçün istifadə olunur. Bu brifinq ekipajın tapşırığı

icra etməsi üçün lazımi məlumatlara sahib olub-olmadığını anlamağa kömək edir.

Brifinqin maddələri aşağıdakılardan ibarətdir:

Maddə-1. Döyüşə giriş nöqtəsi (DGN).

Bu, UA-ın hədəf rayonuna girməsi üçün AY tərəfindən əvvəlcədən müəyyən edilmiş bir nöqtədir. AY düşmənin imkanlarını, hədəfin yerləşməsinə, qüvvələrimizin mövqelərini, meteoroloji şəraiti və UA-ın imkanlarını nəzərə alaraq DGN təyin edir. Bort naviqasiya sistemlərinin zəif işlədiyi və ya GPS naviqasiya sistemlərinin işləmədiyi hallarda ekipaj bu nöqtəni (nöqtələri) rahatlıqla vizual aşkarlaya bilməlidir. DGN-ləri, adətən, hədəfə nəzərən təyyarələr üçün 10-30 km, vertolyotlar üçün isə 1-5 km məsafələrdə seçilir. Yüksək hündürlüklərdən tapşırıq yerinə yetirən UA-lar üçün bu məsafə 35-40 km və daha uzaq ola bilər. Uzaq məsafəli aviasiya silahlarının tətbiqi zamanı lazımi uçuş parametrlərinin yaradılması üçün bu nöqtənin uzaqlığı daha da çoxaldıla və bəzi hallarda bu məsafənin uzaqlığı UA-a görə yox, aviasiya sursatının uçuş məsafəsinə görə müəyyən edilə bilər.

Maddə-2. Kurs və istiqamət.

Burada AY ekipaja DGN-dən hədəfə olan maqnit kursunu və dönüş istiqamətini (sağdan və ya soldan) verir. Əgər AY ekipaja DGN-dən hədəfə olan kursa dönmək üçün konkret istiqamət verirsə, bu vaxt ekipaj verilən maqnit kursuna həmin istiqamətdən dönməlidir. Məsələn, kurs 250°, sağdan. İstiqamətin verilmədiyi hallarda ekipaj istədiyi istiqamətdən dönmə bilər.

Maddə-3. Məsafə.

Bu maddədə AT DGN-dən hədəfə qədər olan birbaşa məsafəni ekipaja ötürür. Təyyarələr üçün bu məsafə "km" olaraq, xəta ehtimalı 1/10-dan çox olmayaraq, vertolyotlar üçün isə "metr" olaraq ifadə edilir və xəta ehtimalı 100 m-dən çox olmamalıdır.

Maddə-4. Hədəfin hündürlüyü (yüksəkliyi).

Burada hədəfin dəniz səviyyəsinə görə hündürlüyü bildirilir və "metr" olaraq ifadə edilir. Ekipaj nişangah, silah sistemini və atəşin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün hədəfin hündürlüyünü bilməlidir. Xüsusilə müəyyən edilmiş hündürlüklərdə partlayan aviasiya silahlarının (kaset bombalar) tətbiqində hədəfin hündürlüyünün bilinməsi mütləqdir. Hündürlük ardıcıl rəqəmlərlə ifadə edilməli və sonunda "metr" sözü mütləq istifadə olunmalıdır. Məsələn, hədəf hündürlüyü (2500m) 2-5-0-0 metrə. Əgər hədəfin hündürlüyü başqa formada ifadə ediləcəksə, bu öncədən razılaşdırılmalıdır.

Maddə-5. Hədəfin təsviri.

AY hədəfi qısa və konkret bir şəkildə təsvir etməlidir ki, ekipaj onu rahatlıqla tanıya bilsin. Məsələn, açıq ərazidə texnika, hərəkət edən zirehli texnika, açıq ərazidə piyadalar, müdafiə mövqeyində reaktiv artilleriya qurğuları və s. Bu maddədəki əsas məqsəd, HD təmin edən ekipaja hədəfin tipi barədə ilkin məlumat verməkdir. Əgər hədəf barədə əlavə məlumat ehtiyac varsa, bu zaman 9 maddəli HD brifinqinin ardıcılığı pozulmamalı və bu məlumatlar brifinqdən sonra çatdırılmalıdır.

Maddə-6. Hədəfin yeri.

Bu maddədə AY, hədəfin yeri (koordinatları) haqqında ekipajı məlumatlandırır. Hədəfin yeri (koordinatı) haqqında məlumatın çatdırılmasının üç əsas forması vardır. Bunlar "Qrid Koordinat Sistemi", "Coğrafi Koordinat Sistemi" və "Oriyentirə Nəzərən Koordinat Sistemi"dir. "Oriyentirə Nəzərən Koordinat Sistemi" həm AY, həm də ekipaj tərəfindən əvvəlcədən bilinən hər hansı bir nöqtədən hədəfə olan azimut və uzaqlıqdır. AY əvvəlcədən müəyyən etdiyi həmin nöqtəni, 9 maddəli HD brifinqində ekipaja bildirir və tapşırığın icrası zamanı ekipaj onu vizual və ya cihazlar vasitəsilə aşkarlayır. İstifadə olunacaq koordinat sistemi də əvvəlcədən razılaşdırılır. Hədəfin formasına görə hər hansı bir nöqtəsinin koordinatı aşağıdakı kimi çıxarılır:

– əgər hədəf geniş əraziyə səpələnibsə, (briqadanın ərazidə yerləşməsi) bu vaxt həmin ərazinin ortasının və ya ən çox cəmlənmə olduğu yerin koordinatı çıxarılır;

– əgər hədəf xətti olaraq yerləşibsə, (yolda hərəkət edən zirehli texnika kolonu və ya müdafiə mövqeyində səngərdə yerləşən piyada bölüyü) bu vaxt həmin xətdə aviasiya sursatının partlaması planlaşdırılan nöqtənin koordinatı çıxarılır.

Maddə-7. Hədəflərin işarələnmə növü.

Bu maddədə AY hədəfi göstərmək üçün istifadə edəcəyi işarələmə növünü ekipaja çatdırır. Hə-

dəfi göstərməyə rəngli tüstü, lazer, infraqırmızı, artilleriya və digər silahların atəşi (partlayış nöqtəsində meydana gələn toz-duman buludu) misal ola bilər. Burada əsas şərt ekipajın hədəfi aşkarlaya bilməsidir. Əgər LHİ növündən istifadə olunursa, bu vaxt AY "lazer" ifadəsini istifadə edərək hədəfi işarələyən orqanın, UA-ın və ya ekipajın çağırışını və lazer kodunu da ötürməlidir.

Maddə-8. Öz qüvvələrin yeri.

Bu maddədə AY hədəfə ən yaxın yerləşən dost qüvvələrimizin yeri barədə ekipaja məlumat verir. Bu məlumat hədəfə nəzərən subkardinal istiqamət (Şimal, Şimal-Şərq, Şərq, Cənub-Şərq, Cənub, Cənub-Qərb, Qərb, Şimal-Qərb) və məsafə (metrə olaraq) formasında ötürülür. (Məsələn: qüvvələr Şimal-Şərqdə, 800 metr) Əgər məsafə çox uzaqdırsa, km-lərlə ifadə edilir.

Maddə-9. Hücumdan çıxış.

Hücumdan çıxış üçün vaxt, istiqamət və hündürlük barədə qərarı AY verir. AY aviazərbədən sonra ekipajı təkrar DGN-nə (hədəfə yenidən hücum etmək məqsədi ilə) və ya hücumdan çıxış istiqamətinə göndərə bilər. Bu təlimat subkardinal (Şimal, Şimal-Şərq, Şərq, Cənub-Şərq, Cənub, Cənub-Qərb, Qərb, Şimal-Qərb) istiqamət sistemi ilə verilir və həmin istiqamətdə hər hansı bir oriyentir varsa, o da göstərilir. Hündürlüyün diapazon şəklində verilməsi məqsədəuyğundur. Məsələn, hücumdan çıxış Şimala, qəsəbə istiqamətində, hündürlük 3000-4000 m arası. AY hücumdan çıxış istiqaməti verərkən əmin olmalıdır ki, həmin istiqamət və hündürlük digər UA və ya susdurma (düşmən HHM-ni susdurmaq, düşmənin aviasiyası ilə mübarizə aparmaq) tapşırıqlarına mane olmur və ya kifayət qədər də koordinasiya edilib.

Xüsusiyyətlər və məhdudiyyətlər

AY, 9 maddəli HD brifinqindən sonra tapşırığın icrasında vacib olan əlavə məlumatları xüsusiyyətlər və məhdudiyyətlər vasitəsilə ekipajlara çatdırır.

Xüsusiyyətlərə aşağıdakı məlumatlar daxil edilə bilər:

- əgər yerüstü LHİ istifadə olunursa, cihazdan hədəfə olan maqnit bucağı;
- HD brifinqində ifadə edilmədikdə, lakin tətbiq edilməsi labüd olan aviasiya sursatının növü, sayı və yaradacağı nəticələr;
- HHM təhlükəsi, təhlükənin növü, hədəfə nəzərən yeri, susdurulması (daimi, fasiləli, digər) susdurulmanı təmin edən UA-ın hədəfə nəzərən yeri və s.;
- döyüş rayonunda digər atəş dəstək vasitələrinin tətbiqi;
- tələb olunan əlavə radioəlaqələr, DGN-dən giriş, girişdən sonra kurs və ya istiqamət, hədəfə atəş açmağa qədər qalan vaxt və s.

Əlavə xüsusiyyətlər: aviasiya üçün təhlükələr, hava şəraiti, hədəfin yeri haqqında xətlər, gecə görünüş imkanları, vaxt ilə bağlı məlumatlar, qüvvələrimizin işarələnməsi, hərəkətli hədəflər (onların sürət və istiqamətlərini nəzərə alaraq nə vaxt harada olacaqlarını təxmin etmək), yaranmış taktiki vəziyyətdən və ya döyüşün tələblərindən asılı olaraq döyüşü aparma qanunlarının ekipaja çatdırılması.

Məhdudiyyətlərə aşağıdakı məlumatlar daxil edilə bilər:

AY-lər məhdudiyyətləri mütləq efirə ötürməlidirlər və ekipajlar onları anladıqlarını təsdiqləmək üçün təkrarlamağa bilərlər. AY-lər 9 maddəli HD brifinqində göstərilən məhdudiyyətlərdən əlavə ehtiyac olduqda digər məhdudiyyətlər də qoya bilər.

1. Öz qüvvələrimiz üçün təhlükə.

Əgər qüvvələr bölmələri aviazərbə endiriləcək hədəfə yaxındırsa, bu vaxt ekipaj bu barədə mütləq məlumatlandırılmalıdır. Aviazərbə zamanı qüvvələrin xəsarətəlmə ehtimalı 0,1%-dən çox olmamalıdır. Əgər ehtimal qeyd olunandan böyükdürsə, ümumqoşun komandiri bu məsuliyyəti öz üzərinə götürməlidir. Paralel uçaraq hədəfə aviazərbə endirmək qüvvələrimizə xəsarət ehtimalını ciddi dərəcədə azalda bilər.

2. Yekun döyüş kursu (YDK)

Həddindən artıq məhdudlaşdırıcı döyüş kursları həmlə üçün lazım olan vaxtı çoxaldır, UA-ın həyatda qalma şansını azaldır, uçuş parametrlərini və bəzən silahların tətbiqini mümkünəş edir. Bəzi hallarda UA-ların bir-birinə maneçilik törətməməsi, təhlükələrdən qorunması, xəsarət ehtimallarının azaldılması və hədəfin üzərində arzu edilən nəticənin əldə edilməsi üçün məhdudlaşdırıcı döyüş kurslarının tətbiqi zəruridir. AY-lər, komandanlığın nail olmaq istədiyi məqsədi və hədəfin hansı dərəcədə

məhv edilməsini də nəzərə alaraq minimum məhdudlaşdırıcı YDK-ları seçməyə üstünlük verməlidir. YDK subkardinal (Şimal, Şimal-Şərq, Şərq, Cənub-Şərq, Cənub, Cənub-Qərb, Qərb, Şimal-Qərb) və ya kompas kursu formasında verilə bilər.

3. Eşelonlaşdırma.

Digər aviasiya vasitələri (təyyarə, vertolyot, PUA, aviasiya silahları və s.) ilə təhlükəli yaxınlaşmaların qarşısını almaq və ya tapşırıqların icrası üçün UA-ların bir-birinə maneçilik törətməmələri üçün yan, uzununa və hündürlüyə görə eşelonlaşdırma tətbiq edilir.

4. Hədəfin üzərində olma vaxtı (ekipaj tərəfindən mütləq təkrar edilməlidir).

Hədəf üzərində olma vaxtı, adətən, xüsusiyyətlər və məhdudiyyətlərin sonunda verilir və 9 maddəli HD brifinqinin yekunu mənasına gəlir. Əgər ekipaj AY-nin verdiyi vaxtda hədəf üzərində ola bilmirsə, hədəf üzərində ola biləcəyi vaxtı bildirir və AY ekipajın təklif etdiyi vaxt üçün yerüstü atəş dəstəyinin dayandırılmasını tələb edir. Bəzi hallarda hədəfin üzərində olmaq üçün vaxt təyin etməyə ehtiyac olmur. Bu vaxt, AY-i ekipaja "hazır olduğunuz zaman başlayın" komandasını verir və ekipaj hədəf üzərində olma vaxtına özü qərar verir. Digər hallarda isə mövcud vəziyyətə əsasən AY ekipaja "dərhal başlayın" komandası verə bilər. Bu halda, isə konkret vaxt göstərilməsə də, ekipaj mümkün qədər ən qısa zamanda hədəf üzərinə çıxır.

5. Aviazərbədən sonra hücumu dayandırmaq.

Əgər idarəolunan (tuşlanan) hava-yer aviasiya sursatı atıldıqdan sonra onu dayandırmaq zərurəti yaranırsa, bu vaxt ekipaj AY-nin tərəfindən silahı yayındırmaq məqsədilə göstərilən nöqtəni nişanlayaraq silahı hədəfdən yayındırır (daha çox LTAS-lar üçün xarakterikdir). Bu nöqtə AY tərəfindən hər hansı bir yer, istiqamət və ya uzaqlıq formasında ekipaja çatdırılmalıdır [4].

Nəticə

Müharibələrin təhlili bir daha sübut edir ki, yanlış planlaşdırma, koordinasiya qarşılıqlı fəaliyyət və idarəetmə arzu edilməz nəticələrə səbəb ola bilər. Bu halların qarşısının alınması fəaliyyətlərdə səriştəli AY-lərdən istifadə edilməsi və dayanıqlı idarəetmənin tətbiqi ilə mümkündür.

Ədəbiyyat

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Kunduz_hospital_airstrike
2. <https://www.washingtonpost.com/news/checkpoint/wp/2014/09/04/investigation-friendly-fire-airstrike-that-killed-u-s-special-forces-was-avoidable/>
3. Close Air Support, Joint Publication 3-09.3, 25 Noyabr 2014.
4. Allied Joint Doctrine for Close Air Support and Air Interdiction, AJP-3.3.2 (A), Sentyabr 2009.

Аннотация

Роль авианаводчика в управлении авиационной поддержки войск

Эмин Губадов

В статье рассмотрены вопросы воздушной поддержки общевойсковых подразделений, планирование и согласование взаимодействия между войсками и авиацией.

Ключевые слова: авианаводчик, воздушная поддержка, координация, оружие, управляемые лазером, авиационное вооружение.

Abstract

The principles of the air support operations and the role of the aviation guidance in the actions

Emin Gubadov

In the article it has been investigated air support of the combined arms section in the operations. It also has been analysed correlation operation planning and agreement matters of the aviation sections with the combative forces in the course of using air support.

Keywords: aviation, guidance, aviation sections, air support, coordination.

UOT 355/359

ZENİT-RAKET DİVİZİONUNUN ATƏŞ İMKANLARININ HESABLANMASI METODİKASI

mayor Hikmət Əliyev

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Xülasə. Məqalədə “Buk-MB” zenit-raket divizionunun atəş imkanlarının hesablanması və aparılan hesablamalar nəticəsində atəş imkanlarına mənfi təsir göstərən amillərin aşkarlanaraq aradan qaldırılması barədə məlumatlar verilir.

Açar sözlər: hava hücumundan müdafiə, hava hücumu vasitələri, atəş imkanı, zenit-raket kompleksləri.

Giriş

Müasir dövrün müharibələrində döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsi şəxsi heyətin öz silahlarının imkanları haqqında biliklərə malik olmasından, komandır və qərargahların bölmələri döyüş tapşırıqlarını operativ və keyfiyyətli surətdə yerinə yetirilməsinə hazırlamaq bacarığından asılıdır.

Taktiki fəaliyyətlərin (döyüşün) təşkili zamanı bölmə komandirinin qarşısında döyüş başlanana-dək mütləq həll edilməsi vacib suallardan biri döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsini mövcud olan silahlar vasitəsilə təmin etməkdir. O, bu suallara cavab tapmaq üçün öz bölməsinin döyüş imkanlarını bilməyə və qiymətləndirməyə borcludur.

Döyüş imkanları – zenit-raket divizionunun müxtəlif şərait və vəziyyətlərdə döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirmə qabiliyyətidir. Bu, döyüş heyətinin tərkibindən, silahlanmadan, bölmənin komplektləşdirilməsindən, şəxsi heyətin döyüş və mənəvi-psixoloji hazırlıq səviyyəsindən, döyüş əməliyyatlarının təmin edilməsindən asılıdır. Zenit-raket divizionunun döyüş imkanları aşağıdakılardan ibarətdir:

- himayətmə imkanları;
- atəş imkanları;
- 1 №-li hazırlığa keçmə imkanları;
- manevr imkanları;
- kəşfiyyat imkanları [1, s.8].

Döyüş əməliyyatlarının hazırlanması və keçirilməsi üçün “Buk-MB” ZRDn-nun (zenit-raket divizionu) atəş imkanlarının hesablanması

“Buk-MB” əlahiddə zenit-raket divizionu təşkilati cəhətdən “Buk-MB” zenit-raket briqadasının tərkibinə daxildir və taktiki hissə sayılır. O, bütün növ döyüş əməliyyatlarında qoşun qruplaşmalarının, həmçinin vacib hərbi (iqtisadi) obyektlərin düşmənin hava zərbələrindən qorunmasında iştirak edə bilər. ZRDn bu əməliyyatlara briqadanın qonşu divizionları, hava hücumundan müdafiənin digər qüvvə və vasitələri ilə briqada tərkibində, yaxud sərbəst qatıla bilər.

“Buk-MB” zenit-raket kompleksi ilə silahlanmış zenit-raket divizionu 3 zenit-raket batareyasından ibarətdir və 6 hədəf kanalına malikdir [2, s.19].

Hədəf kanalı dedikdə, hava hədəflərini aşkar etmək, onların cari koordinatlarını müəyyən etmək və atəş açmaq üçün təyin edilmiş qurğular toplusu başa düşülür [3, s.84].

Atəş imkanları - döyüşün aparılması üçün hazırlanmış zenit-raket divizionunun müxtəlif şəraitlərdə hava düşməninə məhv etmək qabiliyyətidir [1, s.15].

Atəş imkanları xüsusi göstəricilərlə xarakterizə edilir. Buraya atışların sayı, atışların effektivliyi (hədəfi məhv etmə ehtimalı), atəş sıxlığı və ümumi göstəricilərlə – məhv edilən HHV-nin (hava hücumu vasitələri) gözlənilən riyazi sayı daxildir.

Atış sayı (N_{at}) atəş zonasına eyni vaxtda daxil olan hədəflər üzrə hissə və bölmələrin atış imkanlarını xarakterizə edir.

Atış sayı, zenit-raket batareyasının buraxmağa hazır olan raketlərin sərfi və ya verilmiş müddətdə (t_z) hava düşməninin zərbələrinin dəf edilməsi zamanı atış sayının minimum qiymətləri ilə ifadə edilir:

$$N_{at} = \min \begin{cases} 1 + \left(\frac{t_z + t_{qal} - \tau (n - 1)}{t_{AT}} \right) & kt_{AT} \geq T_{or.d} \\ 1 + \left(\frac{t_z + t_{qal} - \tau (n - 1)}{T_{or.d}} k \right) & kt_{AT} < T_{or.d} \\ \frac{Q}{n} \end{cases} \quad (1)$$

Burada, t_z – hava düşməninin zərbə endirmə müddəti, t_{qal} – zenit-raket batareyasının buraxma zonasında HHV-nin qalma müddəti, t_{AT} – zenit-raket batareyasının hədəfi aşkaretmə və tutma vaxtı, τ – növbədə olan raketlərin buraxılma intervalı, $T_{or.d}$ – zenit-raket batareyasının atışlarının orta dövrülüyü, k – zenit-raket kompleksinin hədəf kanallarının sayı, Q – mövqelərdəki buraxmağa hazır olan raketlərin sayı, n – bir hədəfə qarşı sərf olunan raketlərin sayıdır.

“Buk-MB” zenit-raket kompleksinin müxtəlif şəraitlərdə atış dövrülüyünün müddəti - $T_{or.d}$ cədvəl 1-də göstərilir.

Cədvəl 1

Maneələrin mövcudluğunda və ya olmayanda axtarış növü	Növbədə olan n sayda raket buraxdıqda atış dövrülüyünün müddəti		
	$n = 1$	$n = 2$	$n = 3$
HG məlumatları üzrə, maneəsiz	65 san	70 san	75 san
HG məlumatları üzrə, maneələr şəraitində	72 san	77 san	82 san
Maneə olmayan sektorlarda avtonom axtarış	60 san	65 san	70 san

Briqadanın və divizionun yerinə yetirə biləcəyi atışların sayı:

$$N_{at}^{zrdn} = \sum_{i=1}^n N_{at\ i}^{zrbatr} ; N_{at}^{zrb} = \sum_{j=1}^m N_{at\ j}^{zrdn} K_{i.e} \quad (2)$$

Burada, $N_{at\ i}^{zrbatr}$ – i tipli zenit-raket N batareyasının yerinə yetirə biləcəyi atış sayı, n – zərbələri dəf etmək üçün iştirak edən zenit-raket batareyaların sayı, $N_{at\ j}^{zrdn}$ – j tipli zenit-raket divizionunun yerinə yetirə biləcəyi atış sayı, m – zərbələri dəf etmədə iştirak edən divizionların sayı, $K_{i.e}$ – zərbələri dəf etmədə əlahiddə zenit-raket divizionunun iştirak əmsalidir.

Düşmənin HHV-nin zərbələrinin davamətmə müddətini aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$T_z = K \left(\sum_{i=1}^{K_{qr}} \frac{D_{qr}}{V_h} + \sum_{j=1}^{K_{qr}-1} \frac{\Delta M}{V_h} \right) \quad (3)$$

Burada, T_z – zərbənin müddəti, K – düstura daxil edilən kəmiyyətlərin təsadüfi xüsusiyyətini nəzərə alan əmsal ($K=1,25$), K_{qr} – HHV-nin zərbələri zamanı qrupların (manqaların) sayı, D_{qr} – qrupların

(mənzərlərin) döyüş düzülüşlərinin dərinlikləri, ΔM – qruplar (mənzərlər) arasındakı məsafə, V_h – zərbə-də iştirak edən HHV-nin orta uçuş sürətidir.

Buraxma zonasında hədəflərin qalma müddətini (t_{qal}) aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$t_{qal} = \frac{m_u - m_y}{V_h} + (t_{r,u} - t_{r,y}) \quad (4)$$

Burada, m_u – məhv etmə zonasının uzaq sərhəddinə qədər olan məsafə, m_y – məhv etmə zonasının yaxın sərhəddinə qədər olan məsafə, $t_{r,u}$ – məhv etmə zonasının uzaq sərhəddinə qədər raketlərin uçuş müddəti, $t_{r,y}$ – məhv etmə zonasının yaxın sərhəddinə qədər raketlərin uçuş müddətidir.

Atış sıxlığı ($A_{sıx}$) – HHV-nin zərbələrini dəf etmək üçün bölmələrin bir dəqiqə ərzində yerinə yetirə bildikləri atışların sayıdır və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$A_{sıx} = \begin{cases} \frac{1}{t_{AT}} & kt_{AT} \geq T_{or.d} & \text{olduqda} \\ \frac{k}{T_{or.d}} & kt_{AT} < T_{or.d} & \text{olduqda} \end{cases} \quad (5)$$

Burada, t_{AT} – zenit-raket batareyaların hədəfi aşkaretmə və tutma müddəti, $T_{or.d}$ – zenit-raket batareyaların atışlarının orta dövrünlüyü, k – zenit-raket kompleksinin hədəf kanallarının sayıdır.

Zenit-raket briqadası və əlahiddə zenit-raket divizionunun atış sıxlığını hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$A_{sıx}^{əzrdn} = \sum_{i=1}^n A_{sıx.i}^{zrbatr} ; A_{sıx}^{zrbr} = \sum_{j=1}^m A_{sıx.j}^{əzrdn} \quad (6)$$

Burada, $A_{sıx.i}^{zrbatr}$ - i tipli zenit-raket batareyaların atış sıxlığı, $A_{sıx.j}^{əzrdn}$ - j tipli əlahiddə zenit-raket divizionunun atış sıxlığıdır.

Atışın effektivliyi (P_n) - hava hədəfini məhv etmə etibarlılığı ilə xarakterizə edilir və hər bir atışın orta məhv etmə ehtimalı ilə müəyyən edilir:

$$P_n = 1 - (1 - P_1)^n \quad (7)$$

Burada, P_1 – hədəfi bir raketlə məhv etmə ehtimalı, P_n – hədəfi n sayda raketlə məhv etmə ehtimalıdır.

“BUK-MB” zenit-raket kompleksinin müxtəlif növ hədəfləri bir raketlə məhv etmə ehtimalı təyarlər üçün 0.88, vertolyotlar üçün 0.83, qanadlı raketlər üçün 0.28-dir [2, s.87-90].

Ancaq bu düstur zenit-raket divizionunun atışının effektivliyini təyin etməyə imkan vermir. Ona görə ki, burada sadə şəraitdə hədəfi məhv etmə ehtimalı nəzərdən keçirilir. Ancaq döyüşdə düşmən sadə şərait yaratmır, əksinə hava şəraitini mürəkkəbləşdirir. Buna görə də döyüşdə hədəfi məhv etmə ehtimalını müəyyən edərkən düşmənin fəaliyyətlərini və zenit-raket kompleksinin vəziyyətini nəzərə almaq lazımdır. Zenit-raket divizionuna və obyektlərə zərbə endirərkən hava düşməni müxtəlif şəkildə və gözlənilməz taktiki fəndlər işlədərək zenit-raket kompleksinin atış imkanlarını aşağı salır [4, s.207].

Yerinə yetirilən atış imkanları (M_h) hava hücumundan müdafiə döyüşünün aparılması xüsusiyyətlərini (döyüş heyətlərinin və silahların hazırlığı, idarəetmə sisteminin effektivliyi, düşmənin tətbiq etdiyi manevrlər, kiçik hündürlüklər və radioelektron qarşıdurma) nəzərə almaqla müəyyən edilir:

$$M_H = N_{at} P_n K_r \quad (8)$$

Burada, K_r – atəş imkanlarının yerinə yetirilmə əmsalidir.

Atəş imkanlarının yerinə yetirilmə əmsalı hava hücumundan müdafiə döyüşlərinin aparılma şərtlərini xarakterizə edir:

$$K_r = K_{DH} K_{ISE} K_M K_{KH} K_m \quad (9)$$

Burada, K_{DH} – zenit-raket vasitələrinin döyüşə hazırlığının əmsalı, K_{ISE} – idarəetmə sistemlərinin effektivlik əmsalı, K_M – HHV-nin manevrlərini nəzərə almaqla hesablanılan əmsal, K_{KH} – kiçik hündürlüklərdə HHV-nin tətbiqedilmə əmsalı; K_m – radioelektron vasitələrin işinə maneələrin təsirini nəzərə alan əmsaldır.

Düşmənin HHV-nin zərbələri müddətində və ya təyin edilmiş raket ehtiyatının məsrəfi ilə məhv edilən HHV-nin riyazi gözləmə sayı atəş imkanlarının ümumiləşdirilmiş göstəricisidir.

Zenit-raket briqadası və əlahiddə zenit-raket divizionu üçün məhv edilən HHV-nin riyazi gözləmə qiyməti aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$M_h^{zrdh} = \sum_{i=1}^n M_{hi}^{zrbatr}, \quad M_h^{zrbtr} = \sum_{j=1}^m M_{hj}^{zrdh} \quad (10)$$

Burada, M_{hi}^{zrbatr} -i zenit-raket batareyaları ilə məhv edilən hədəflərin riyazi gözləməsinin qiyməti, M_{hj}^{zrdh} -j əlahiddə zenit-raket divizionu ilə məhv edilən hədəflərin riyazi gözləməsinin qiymətidir [2, s.91, 92].

“BUK-MB” Zenit-raket divizionunun atəş imkanlarını məsələyə uyğun həll edək:

Hava zərbələrində düşmənin hər birində 5 təyyarə olmaqla 3 zərbə qrupu 500- 1000 metr hündürlüklərdə fəaliyyət göstərir. Hədəflərin sürəti 200 metr/saniyə, qruplar arasında məsafə 10 km, qrupun dərinliyi 2 km-dir. Zərbə müddətində düşmənin hava hücumu vasitələri müxtəlifnövlü maneələr və manevrlər tətbiq edəcək.

Hava zərbəsi zamanı ZRDn-nun yerinə yetirəcəyi atışların sayını təyin etmək üçün HHV-nin zərbə müddəti və buraxma zonasında qalma vaxtını bilmək lazımdır.

Zərbə müddəti:

Məsələyə görə zərbə qruplarının sayı $K_q=3$, zərbə qrupunun dərinliyi $D_{qr}=2$ km, qruplar arasında məsafə $\Delta M=10$ km, hədəflərin sürəti $V_h=200$ m/san olduğu halda:

$$T_z = 1.25 \left(3 \frac{2000}{200} + (3-1) \frac{10000}{200} \right) = 162.5 \approx 163 \text{ saniyə}$$

Buraxma zonasında HHV-nin qalma vaxtı:

Atəş qaydalarına görə məhvetmə zonasının uzaq sərhədi $M_u=42$ km, məhvetmə zonasının yaxın sərhədi $M_y=3$ km, raketin məhvetmə zonasının uzaq sərhədinə qədər uçma vaxtı $Tr.u.=49$ san, raketin məhvetmə zonasının yaxın sərhədinə qədər uçma vaxtı $Tr.y.=4$ san. Bu halda,

$$t_{qal} = \frac{42000 - 3000}{200} + (49 - 4) = 240 \text{ saniyə olacaq.}$$

1. ZRDn-nun yerinə yetirəcəyi atışların sayı

Atəş qaydalarına görə raket sərfi $n - 2$ ədəd, raketlər arasında interval $\tau - 4$ saniyə, atəşin orta dövrü $T_{or.d} - 77$ saniyə, hər hədəf kanalında döyüşə hazır raketlərin sayı 8 ədəd olarsa, hava düşmənin zərbələrinin dəf edilməsi zamanı zenit-raket batareyasının atışlarının sayı:

$$N_{at} = 1 + \left(\frac{163 + 240 - 4(8-1)}{77} \right)^2 = 10.7 \approx 11$$

ZRDn üçün: $N_{at} = 3 \cdot 11 = 33$ olacaq.

Lakin zenit-raket batareyasının mövqeyində döyüşə hazır raketlərin sayı (hər hədəf kanalında 8 ədəd olmaqla 16 raket) buna imkan vermədiyi üçün atışların sayını mövcud raket ehtiyatına görə təyin edək:

$$N_{at} = \frac{8}{2} \cdot 2 = 8$$

ZRDn-da 3 zenit-raket batareyası olduğu üçün yerinə yetirilən atışların sayı $N_{at} = 3 \cdot 8 = 24$ olacaq.

2. Atəşin sıxlığı

Zenit-raket batareyası üçün:

$$A_{s\ tx} = \frac{2}{1.3(77\ san)} = 1.5$$

ZRDn üçün:

$$A_{s\ tx} = 1.5 \cdot 3 = 4.5 \approx 5 \text{ olacaq.}$$

3. Atəşin effektivliyi

$$P_n = 1 - (1 - P_1)^n$$

“BUK MB” ZRK ilə bir raket atışı ilə məhv etmə ehtimalı 0.88 olduğu üçün iki raketlə:

$$P_n = 1 - (1 - 0.88)^2 = 0.985 \approx 0.99 \text{ olacaq.}$$

Məsələnin şərtinə görə hədəflər aşağı hündürlüklərdə manevr və maneələr tətbiq edəcək. Bu zaman atəş imkanlarının yerinə yetirilmə əmsalı aşağıdakı qaydada hesablanacaq:

K_{DH} – zenit-raket vasitələrinin döyüş hazırlığı əmsalı - 0.9;

K_{ISE} – idarəetmə sistemlərinin effektivlik əmsalı - 0.8;

K_M – HHV-lərin manevrlərini nəzərə almaqla hesablanan əmsal - 0.7;

K_{KH} – kiçik hündürlüklərdə HHV-lərin tətbiq edilmə əmsalı - 0.9;

K_m – radioelektron vasitələrinə maneələrin təsirini nəzərə alan əmsal - 0.9.

$$K_r = K_{DH} K_{ISE} K_M K_{KH} K_m = 0.9 \cdot 0.8 \cdot 0.7 \cdot 0.9 \cdot 0.9 = 0.408 \approx 0.4$$

4. Məhv edilən hədəflərin riyazi gözləməsi

Yerinə yetirilən atışların sayı N_{at} , atışın effektivliyi P_n və atışların yerinə yetirmə əmsalı K_r təyin edildikdən sonra ZRDn üçün məhv edilən hədəflərin riyazi gözləməsini təyin edə bilərik.

Zenit-raket batareyası üçün:

$$M_H = N_{at} P_n K_r = 8 \cdot 0.99 \cdot 0.4 = 3.168 \approx 3$$

ZRDn üçün:

$$M_H = 3 \cdot 3.168 = 9.5 \approx 10$$

Beləliklə, “BUK-MB” zenit-raket kompleksi ilə silahlanmış ZRDn start mövqeyində olan döyüşə hazır raketlərin sərfi ilə 24 hədəfi atəşə tutaraq onlardan 10-nu məhv edilə bilər.

Nəticə

Zərbə endirən təyyarələrin sayını alınmış nəticə ilə müqayisə etsək, bu nəticələrin az olduğunu görürük. Aşağıda göstərilən tədbirləri yerinə yetirməklə bu nəticələrin artırılmasına nail olmaq mümkündür:

- start mövqeyində olan döyüşə hazır raketlərin ehtiyatlarını artırmaq;
- idarəetmənin avtomatlaşdırılmış sistemlərin tətbiqi ilə təkmilləşdirilməsi;
- müasir şərtlərdə silahlı münaqişələrin təcrübəsinə uyğun fəaliyyət göstərmək üçün şəxsi heyətin hazırlığının təkmilləşdirilməsi;
- HHM-nin başqa güc və vasitələri ilə qarşılıqlı əlaqəni təmin etməklə qoşunların (obyektlərin) hava hücumundan müdafiəsi üçün zenit-raket və zenit-artilleriya komplekslərinin birləşməsinin əsasında qarışıq zenit-raket artilleriya qruplaşmalarının yaradılması (aşağı hündürlükdə, aktiv maneə tətbiq edən hədəfləri atəşə tutan zaman daşınan zenit-raket kompleksləri və zenit-pulemyot qurğularından istifadə etmək və s.);
- təqlidmə vasitəsi kimi maketlərdən, saxta şüalandırıcı vasitələrdən geniş istifadə etməklə düşməndə yanlış təsəvvürlər yaradaraq fəaliyyətlərinin qəfilliyini təmin etmək;
- kombinə olunmuş idarəetmə sisteminin (eyni vaxtda izlənən və atəşə tutulan hədəflərin sayının artırılması üçün aktiv radiolokasiyalı özüyönəlmə başlıqlı zenit idarəolunan raketlər) tətbiq olunması;
- zenit-raket komplekslərinin maneələrdən müdafiə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hava hücumundan müdafiənin zenit-raket birləşmə və bölmələrinin (zenit-raket briqadası, divizionlar qrupu, divizion) taktiki fəaliyyətləri üzrə Döyüş Təlimatı. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin doktrinal nəşri, 2015, 108 s.
2. “BUK-MB” sistemi ilə silahlanmış zenit-raket hissə və bölmələrinin taktikası. Bakı, 2015, 240 s.
3. Ümumqoşun döyüşündə hissə və bölmələrin hava hücumundan müdafiəsi. Hərbi Nəşriyyat, Bakı, 2004, 133 s.
4. Тактика войсковой ПВО. Москва, 1988, 248 с.

Аннотация

Методика расчетов огневых возможностей зенитно-ракетного дивизиона Хикмет Алиев

В статье даётся информация о расчёте огневых возможностей зенитно-ракетного дивизиона «БУК-МБ» и устранение факторов отрицательно влияющих на огневые возможности выявленные в результате этих расчётов.

Ключевые слова: противовоздушная оборона, средства воздушного нападения, огневые возможности, зенитно-ракетные комплексы.

Abstract

The method of calculating firing capabilities of antiaircraft missile division Hikmat Aliyev

The article describes the method of calculating firing capabilities of antiaircraft missile division and the ways of eradicating the negative impacts of the factors on firing capabilities occurred as a result of the calculations.

Keywords: air defence, means of air attack, firing opportunities, antiaircraft rocket complexes.

UOT 355/359

DAĞLIQ ƏRAZİNİN HÜCUM ZAMANI KƏŞFİYYATIN PLANLAŞDIRILMA VƏ APARILMASINA TƏSİRLƏRİ

mayor Faiq Mikayılov
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Xülasə. Məqalədə hücum zamanı kəşfiyyatın planlaşdırılma və aparılmasına dağlıq ərazinin təsirləri haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: kəşfiyyat, dağlıq ərazilərdə kəşfiyyat, kəşfiyyatın aparılması.

Giriş

Müasir ümumqoşun döyüşünün aparılmasında hücum zamanı dağlıq ərazidə kəşfiyyatın rolu son dərəcə vacibdir. Taktiki kəşfiyyat dağlıq ərazidə hücumun hazırlanması və müvəffəqiyyətlə aparılması üçün düşmən və ərazi haqqında zəruri olan məlumatların əldə edilməsində xüsusi yer tutur. Hücumda dağlıq ərazinin kəşfiyyatının planlaşdırılması və aparılması, əsasən, döyüş sahəsinin fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərinin kəşfiyyat orqanlarına təsirlərini öyrənməyə yönəldilir.

Dağlarda hücum zamanı kəşfiyyatın planlaşdırılması

Hücum zamanı dağlarda kəşfiyyat planlaması adi qaydada aparılır. Taktiki kəşfiyyat düşmən ehtiyatının tərkibi, yeri və ondan ehtimal edilən fəaliyyət xarakterinin imkanları əvvəlcədən nəzərdə tutulmalıdır. Düşməne qalib gəlmək üçün onun harada olduğunu, nə etmək istədiyini, mühəndis qurğuları və maneələrinin xarakterini bilmək lazımdır. Yalnız düşmən haqqında bu məlumatları öyrəndikdən sonra onu nə ilə, harada və necə məğlub etməyin mümkünlüyünü dəqiq hesablamaq mümkündür. Dağlıq Qarabağ müharibəsinin (1991-1994) təcrübəsinə əsasən demək olar ki, həmin döyüşlərdə dağlıq ərazilərin taktiki kəşfiyyatı yerüstü kəşfiyyat vasitələri ilə aparılıb. Lakin müasir dövrdə bu məlumatların toplanmasında pilotsuz uçuş aparatlarından daha çox istifadə olunur. Dağlıq ərazidə kəşfiyyat planlaşdırılarkən döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilmə ardıcılığı, atəş tələfatı qaydası, kəşfiyyat bölmələrinin real imkanları və düşmən tərəfindən onlara qarşı gözlənilən müqavimət, eləcə də kəşfiyyat obyektlərinin xarakteri və onlar haqqında məlumatın dəqiqliyi zəruri hesab olunur [1, s.25].

Kəşfiyyat planlaşdırılmasının mahiyyəti qüvvə və vasitələrin rayonlar, hədlər üzrə daha məqsədyönlü bölüşdürülməsindən, fəaliyyətlərin ardıcılığının və vaxtların təyin edilməsindən ibarətdir. Kəşfiyyatın planlaşdırılması komandirin qərarı, onun tərəfindən qoyulmuş tapşırıqlar, qərargah rəisinin göstərişləri və yuxarı qərargahın kəşfiyyat sərəncamları əsasında aparılır. Bu zaman düşmən və birləşmənin qarşısındakı fəaliyyət rayonu haqqında olan məlumatları, eləcə də kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin vəziyyətini və imkanlarını nəzərə almaq vacibdir [1, s.26].

Dağlıq ərazidə hücum zamanı kəşfiyyatın planlaşdırılmasına aiddir:

- kəşfiyyat tapşırıq və obyektlərinin dəqiqləşdirilməsi;
- nəzarət və təfsilatlı kəşfiyyat zonalarının, kəşfiyyat rayonlarının, kəşfiyyat aparılmasının məsuliyyət zonalarının müəyyənləşdirilməsi;
- düşmən qruplaşması elementlərinin və mühüm obyektlərinin məqsədəuyğun müşahidəsinin təşkil edilməsi;
- kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin müvafiq tapşırıq, istiqamət, rayon və obyektlər üzrə bölüşdürülməsi və onların fəaliyyət nəticələrinin proqnozlaşdırılması;
- kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin tapşırıqları yerinə yetirməsi və qarşıdakı fəaliyyətə hazırlanması üçün zəruri olan vaxtın müəyyənləşdirilməsi;
- kəşfiyyat tapşırıqlarının yerinə yetirilmə ardıcılığının, üsul və müddətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

- kəşfiyyat qüvvə və vasitələri ehtiyatının ayrılması;
- döyüşə hazırlıq və onun gedişində kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin açılması üçün əsas və ehtiyat rayonların seçilməsi, onların açılma və hərəkət qaydasının müəyyənəşdirilməsi;
- kəşfiyyat nəticələrinin təqdimedilmə qaydasının müəyyənəşdirilməsi;
- qarşılıqlı fəaliyyətin əsas məsələlərinin, eləcə də kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin fəaliyyətinin davamlılığının təminatı, həmçinin idarə olunmasının təşkili ilə əlaqədar tədbirlərin müəyyənəşdirilməsi.

Dağlıq ərazidə hücum zamanı kəşfiyyatın planlaşdırılmasına bitki örtüyü, hündürlüyü və iqlim şəraitinə görə müxtəlif dağ massivlərini əhatə edən çox dərə-təpəli ərazi relyefi, zəif yol şəbəkəsi, yoldankənar hərəkətin çətinliyi, hava və çay rejiminin sərt dəyişmələri, radio və səs kəşfiyyat vasitələrinin işinə dağların əksətmə təsiri, ştat döyüş texnikası və təchizatından istifadə çətinliyi təsir göstərir. Dağlarda kəşfiyyat istiqamətlərə görə birləşmənin hücum zolağında və ona bitişik ərazidə aparılır. Kəşfiyyatın əsas səyləri bölmələrin fəaliyyəti üçün daha uyğun istiqamətlərdə cəmləşdirilir.

Düşmən əks-həmlələri haqqında xəbərdarlıq üçün cinahlarda kəşfiyyat təşkil olunur. Bu halda, hücum istiqamətindən kənara aparılan bütün yolların, dərələrin, sıldırım və cığırın kəşfiyyatı mümkün qədər böyük dərinlikdə aparılır. Dağların əks yamaqları, dərələri və dağ vadiləri seyrək olduqda vertolyotlardan istifadə edilir. Birləşmənin qüvvələri tərəfindən aparılan döyüş tapşırıqlarının icra etmək üçün kəşfiyyat qrupu, kəşfiyyat dozoru, müşahidə postu, dozor manqası, kəşfiyyat dəstəsi ayrılır [2, s.75].

Dağlarda fəaliyyət göstərən kəşfiyyat qrupu düşmənin arxasında idarəetmə məntəqələrinin, ehtiyatların və digər obyektlərin kəşfiyyatı üçün nəzərdə tutulmuşdur. Kəşfiyyat qrupu tərəfindən əsas kəşfiyyataparına üsulları axtarış və izləmədir. Zəruri olduqda, o, pusqu və basqınlar keçirə bilər. Kəşfiyyat aparılan zaman qrup, adətən, tam heyətdə fəaliyyət göstərir. Düşmən arxasında bir məntəqədən digərinə hərəkət zamanı ondan dozor nəfərləri göndərilir.

Döyüş fəaliyyətləri geniş cəbhədə müstəqil ara boşluqlarında və açıq cinahlarla açılır ki, bu da kəşfiyyat qruplarının düşmənin arxasına sızmalarına və ya keçmələrinə, müşahidə aparmalarına və komandanlığın tapşırıqlarını həll etməyə imkan yaradır [2, s.75]. Kəşfiyyat orqanlarından biri olan dozor manqası düşmənin vaxtında aşkar edilməsi və ərazinin kəşfiyyatı üçün kəşfiyyat dəstələri və dozorlarından, yaxud döyüş tapşırıqlarını əsas qüvvələrindən ayrılıqda yerinə yetirən bölmələrdən göndərilir. O, müşahidəni və atəşlə dəstəklənməni təmin edən məsafədə 1 km-dən çox olmayan uzaqlıqda fəaliyyət göstərir. Dozor manqası öz tapşırığını piyadanın döyüş maşınında və digər nəqliyyat vasitələrində, eləcə də piyada qaydada hərəkət edərək müşahidə ilə yerinə yetirir. Bundan başqa, kəşfiyyatın gecə və məhdudgörmə şəraitində aparılmasından ötrü müşahidəçilər tərəfindən yaradılan hərəkət edən yerüstü hədəflərin radiolokasiya kəşfiyyatı stansiyası müşahidə postu adlanır. Bu postlar düşmənlə bilavasitə təmas vəziyyətində - hücum hazırlaşarkən və müdafiədə, o cümlədən döyüş maşınlarında və digər nəqliyyat vasitələrində də açıla bilər. Müşahidə postunu qurmaqda məqsəd düşmən ərazisinin mümkün qədər böyük dərinlikdə yaxşı müşahidə edilməsini təmin etməkdir. Müşahidə üçün yer müşahidə postunun şəxsi heyəti tərəfindən hazırlanıb maskalanır. Kəşfiyyat dəstəsi, adətən, yollar, vadilər, dağ silsiləsi boyunca hərəkət edir. Dəstə ardıcıl olaraq hakim yüksəkliklərə baxış keçirmək və müşahidə etmək yolu ilə kəşfiyyat aparır. Yollara, cığırlara, dərələrə və düşmənin yerləşə biləcəyi digər hərəkət istiqamətində olan yerlərə baxışın keçirilməsi üçün kəşfiyyat dozorları göndərilir. Yüksək dağlıq və çətin keçilən rayonlarda kəşfiyyat aparılan piyada dozorlar dağ təchizatı ilə təmin edilməli və dağ əngəllərinin dəf edilməsi texnikasını işlədə bilməlidir. Döyüş fəaliyyətlərində kəşfiyyat dozoruna kəşfiyyat istiqaməti, rayonu, yaxud obyekt göstərilir. Kəşfiyyat dozoru öz tərkibindən kəşfiyyat aparılan istiqamətlərə, zəruri olduqda isə hərəkət marşrutunun ətrafına ərazinin bilavasitə mühafizəsi və nəzərdən keçirilməsi üçün dozor manqaları, yaxud piyada dozor nəfərləri göndərir. Kəşfiyyat dozoru, lazım gəldikdə, briqada (tabor) komandirinin (qərargah rəisinin) icazəsi ilə düşmənin arxasında mühüm obyektləri məhv etməlidir.

Dağlıq ərazidə hücum zamanı kəşfiyyatın qüvvə və vasitələrinin fəaliyyətinin təminatı tədbirləri kəşfiyyatın planlaşdırılması ilə bir vaxtda işlənib hazırlanır. Bu tədbirlər həm qabaqcadan, həm də kəşfiyyat bölmələri tapşırıqlarını bilavasitə yerinə yetirməyə hazırlaşan zamanı həyata keçirilir. Onlara aiddir:

- kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin fəaliyyətinin maskalanması;
 - kəşfiyyat hissə və bölmələrinin, məlumat əldə edən digər kəşfiyyat orqanlarının kəşfiyyat aparılan rayonlara çıxarılmasının təmin olunması və onların himayə edilməsi;
 - düşmənin əks-kəşfiyyat tədbirlərinə müqavimət göstərilməsi;
 - düşmənin kütləvi qırğın silahından və hava hücumundan mühafizə vasitələrindən qorunma üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi;
 - kəşfiyyat hissə və bölmələrinin, digər kəşfiyyat orqanlarının yerləşmə rayonlarının təchizatı və maskalanması üzrə mühəndis tədbirlərinin həyata keçirilməsi;
 - kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin fəaliyyətinin hərtərəfli maddi-texniki təminatı [1, s.72].
- Kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin döyüş təminatı ilə əlaqədar bütün tədbirlər bir neçə nəfərdən ibarət məhdud çevrədə və son dərəcə məxfi şəkildə işlənib hazırlanır və yerinə yetirilir. Tədbirlər yerinə, vaxtı və ardıcılığına görə icraçılarla razılaşdırılır.

Dağlarda hücum zamanı kəşfiyyatın aparılması

Dağlarda hücum zamanı, xüsusən məhdudgörmə şəraitlərində, cinahlarda kəşfiyyat apararkən fəallıq və fasiləsizlik çox əhəmiyyətlidir. Kəşfiyyatın əsas qüvvələri düşmənin kütləvi qırğın silahları vasitələrinin yerini vaxtında müəyyənləşdirilməsinə, idarəetmə məntəqələrinin, pusqu və atəş vasitələrinin yerlərinin dəqiq təyin edilməsinə, həmçinin radiasiya ilə zəhərlənmiş zonaların axtarılmasına yönəldilir. Ərazinin - aşırımların, dar keçidlərin, dərələrin, yüksəkliklərin, yolların, cığırların, yoxuş və enişlərin, dağ çayları üstündə olan keçid yerlərinin, uçqunlar əmələgətirən sahələrin aşkar edilməsi və onları ötüb-keçmə yollarının, su mənbələrinin, inşaat materiallarının və yanacaqın olduğu yerlərin müəyyənləşdirilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu vaxt öz bölmələrindən düşmənin cinah və arxasına aparan gizli yolların aşkar edilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Kəşfiyyat aparılması üçün ayrılmış bölmələrin açılması birləşmənin qoşun növlərinin qərargahı və xidmət rəisləri tərəfindən təşkil olunur. Bu, kəşfiyyat bölmə komandirləri və qərargahları tərəfindən, bir qayda olaraq, döyüşün bilavasitə hazırlanması zamanı həyata keçirilir. Bura kəşfiyyat bölmələrinin ən yüksək döyüşə hazırlıq dərəcəsinə gətirilməsi, onların şəxsi heyət, texnika, silah, texniki vasitə və maddi vəsaitlərlə tam komplektləşdirilməsi, kəşfiyyat hissə və bölmələrinin döyüş uzlaşması və kəşfiyyatın aparılmasına bilavasitə hazırlıq, kəşfiyyat bölmələrinin kəşfiyyataparına rayonlarına çıxarılması daxildir. Dağlıq ərazidə kəşfiyyat bölmələrinin idarə edilməsi üçün hərtərəfli təminat tədbirlərinin görülməsi vacibdir. Hərtərəfli təminat tədbirləri həm qabaqcadan, həm də kəşfiyyat bölmələri verilən tapşırıqları yerinə yetirməyə hazırlaşan və açılan zaman həyata keçirilir. Kəşfiyyat apardıqları zaman kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin bilavasitə idarə edilməsi verilən tapşırıqları yerinə yetirərkən kəşfiyyat bölmələrinə rəhbərlik, birləşmə komandiri və qərargahı, qoşun növləri və xidmət rəislərinin məqsədyönlü fəaliyyətidir [1, s.79]. Komandir və qərargah tərəfindən qurulan bu fəaliyyətin məqsədi kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinə rəhbərliyin mərkəzləşdirilməsi və tabeliyindəkilərin təşəbbüsünün geniş tətbiqidir. Tapşırıqları yerinə yetirdikləri zaman kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin idarə edilməsində bir sıra vacib məqamlar vardır. Buraya onlarla etibarlı rabitənin saxlanması, onlardan kəşfiyyat yerləri və vəziyyətləri haqqında məlumatların vaxtında alınması, kəşfiyyat tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə daimi nəzarət, şərait dəyişmələri ilə əlaqədar kəşfiyyat aparan bölmələrin tapşırıqlarının vaxtında dəqiqləşdirilməsi aiddir.

Dağlarda hücumun hazırlanması zamanı müşahidə postlarının sayı artırılır. Onlar hündürlüyə və dərinliyə görə eşelonlaşdırılır. Müşahidə postlarının yerləri yüksək dağ yamaclarında, qayalarda, aşırımların yaxınlığında seçilir. Gecə vaxtı aşağıdan-yuxarı müşahidə etmək üçün müşahidə postlarının bir hissəsi yüksəklikdən dərinliyə endirilir. Müşahidə dağlarda dairəvi şəkildə aparılmalıdır. Bölmələrdə müşahidəçilərin saylarını artırmaqla müxtəlif yüksəkliklərdə, həmçinin bölmələrin cinahlarında və arxasında yerləşdirirlər ki, qarşıdakı ərazi, xüsusən gizli yaxınlaşma yolları və cığırlar yaxşı görünsün. Əgər ayrı-ayrı ərazi sahələri bölmənin yerləşdiyi rayondan yaxşı görünürsə, onda müşahidəçilərin bir hissəsi bu ərazi sahələrini müşahidə etmək üçün qonşuların sahələrində yerləşdirilə bilər.

Gecə vaxtı müşahidə zamanı qulaqasma üsulundan da istifadə olunur. Dağlarda gizli qulaqasma, bir qayda olaraq, bölmələrin müşahidəçiləri məhdudgörmə şəraitində edirlər. Bəzi hallarda kəşfiy-

yat orqanlarından iki-üç nəfərdən ibarət gizli qulaqasma postu ayrıla bilər. Bundan başqa, dağlarda axtarış aparmaq və pusqular qurmaq üçün adi şəraitlərə nisbətən daha hazırlıqlı, xüsusi seçilmiş əsgər və çavuşlardan ibarət kiçik kəşfiyyat qrupları yaradılır. Kəşfiyyat qrup komandiri axtarış başlanan kimi axtarış obyektinin cinahı və arxasına çıxaran gizli yolları, maneələri və onlardakı keçidləri və düşmənin ehtimal olunan fəaliyyət xarakterini diqqətlə öyrənir. Axtarış obyektini mümkün qədər bir neçə istiqamətdən öyrənir. Axtarışda nəzərdə tutulan rayona oxşar ərazidə, adətən, səssiz hərəkət, dağ maneələrini keçmə, həmçinin obyektə hücumda fəaliyyət göstərmə üzrə məşqlər aparılır. Kəşfiyyat orqanları axtarış obyektinə çıxmaq üçün ərazinin çətin keçilə bilən sahələrindən istifadə etməli və düşmən pusqusuna düşməmək üçün yollar və cığırlarla hərəkətdən çəkinməlidir. Çıxış mövqeyi mümkün qədər obyektə yaxın təyin edilir. Kəşfiyyat orqanları çıxış mövqeyindən axtarış obyektinə səssiz və gizli hərəkət edir.

Hücum zamanı kəşfiyyat aparılması üçün məhdud sayda qüvvə və vasitələrin cəlb olunması nəzərə alınaraq kəşfiyyat planlaşdırılarkən bir neçə məqama xüsusi diqqət yetirilməlidir. Buraya tapşırıqların icraçılar arasında dəqiq bölüşdürülməsi, onların yeni aşkarlanan obyektlərə qarşılıqlı yönəldilməsi üzrə tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi, qoşun qruplaşmalarının və mühüm obyektlərin birgə kəşfiyyatının aparılması üçün tədbirlərin işlənilməsi, eləcə də kəşfiyyat səyləri artırılarkən əlavə kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin hərəkətinin maskalanması daxildir.

Dağlıq ərazinin hücum zamanı kəşfiyyatın planlaşdırılması və aparılmasına təsirləri

Dağlıq ərazilərdə hücum zamanı kəşfiyyatın planlaşdırılması və aparılmasında əsas olaraq dağların xüsusiyyətlərini, hərəkət qaydalarını, iqlim dəyişkənliyini bilmək vacibdir. Dağlar - yer səthinin müəyyən ərazi üzərində yüksəlmiş sahəsidir və yüksəkliklərin kəskin sürətdə dəyişməsi, yamacların mailliyi ilə səciyyələnir. Dağlıq ərazinin xüsusiyyətləri kəşfiyyat bölmələrinin döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirməsinə həmişə təsir göstərir. Bunun üçün ərazinin xarakterini, onun relyefini, iqlim və hava şəraitinin şərtlərini nəzərə almaq lazımdır. Dağlarda bölmələrin döyüş fəaliyyətinə ən böyük təsiri relyef göstərir [2, s.75].

Bildiyimiz kimi, bizim hər an döyüş aparacağımız Dağlıq Qarabağın çox hissəsini dağlıq ərazilər təşkil edir. Bu ərazilər əksər hallarda relyefin formaları ilə fərqlənir. Dağlıq rayonlarda çox çətin keçidlər, dərələr və çuxurlar olur. Burada nisbətən inkişaf etmiş yol şəbəkəsi çox azlıq təşkil edir. Bütün bunlar böyük yüksəklikli dağlıq rayonlarda yüksək tempdə kəşfiyyat aparmağa, istənilən növ kəşfiyyat texnikasından istifadə etməyə imkan vermir. Orta yüksəklikli dağlar taktiki əhəmiyyətli təbii maneələrdən ibarətdir. Bu dağların çoxu dik, əksər hallarda əhali yaşayan yamaclardan ibarətdir. Aşırımlar qışda hərəkət üçün çətin keçiləndir. Orta yüksəklikli dağ rayonlarında kəşfiyyat orqanlarının manevri məhduddur, yoldan kənarda texnikanın tətbiqi çətin olur. Bu rayonlarda kəşfiyyat fəaliyyətinin ən vacib xüsusiyyətlərindən biri şəxsi heyətin, döyüş texnikasının və silahların hazırlanmasıdır [3].

Kəşfiyyat orqanları üçün çox çətin keçilə bilən ərazi yüksək dağlıq rayonlardır. Burada sərt qayalıqlar çoxluq təşkil edir. Yüksək dağ yamaclarının dikliyi yollardan kənarda kəşfiyyat orqanlarının hərəkətini istisna edir. Dağlarda az olan yolların keyfiyyəti yüksəkliklərə qalxdıqca daha da pisləşir. Ümumi olaraq yollar ensiz və əyri-üyrü, kəskin döngəli, serpantinli, dik yoxuşlu və enişli olur. Dağlardakı havanın seyrəkliyi kəşfiyyat orqanlarının şəxsi heyətinin döyüş qabiliyyətinə, texnikanın və silahların imkanlarına mənfi təsir göstərir.

Daş tökülməsi dağ süxurlarının təbii dağılmasından ibarətdir. Günəş, külək və yağışın, hərəkət dəyişməsinin təsiri altında çatlayan qayalar və qaya parçaları dağılmış süxurlar üzərinə tökülür və çoxlu başqa daşları ardınca çəkib aparır. Daş tökülən təhlükəli sahəni tez ötür-keçmək lazımdır. Bunun üçün həmin yerlərin kənarından, bu mümkün olmadıqda isə ən əlverişli yeri seçib, müşahidə təşkil etməklə hərəkət etmək olar. Çoxlu qar yağandan sonra qar uçqunları olur. Qar uçqunları, adətən, mülayim havada, yağışda, daşların yamaca düşməsindən və xüsusən isti külək əsəndə yaranır. Qarlı yamacın dikliyi 20 dərəcədən çox olanda uçqun təhlükəli olur. Çıxıntılı olmayan, ağac və kol örtüksüz dağ yamacları da uçqunda təhlükəli olur. Çox qar yağanda hərəkət aşağı olduqda, hətta xarici səbəblər olmayanda belə yamaclardan qar tökülə bilər. Quru qar uçqunundan toz duman əmələ gətirir. Sulu qar

uçqunu yamacla sürüşərək öz yolunu da dağdır. Uçqunların çökək yamaclarda əmələgəlmə ehtimalı çıxıntılılara nisbətən azdır. Dağda şərait havanın vəziyyətindən də asılıdır. Tufan, boran, güclü yağıntı, çovğun və soyuqlar bölmələrin fəaliyyətini çətinləşdirir. Gündüz, hətta qar və buzla örtülü dağlarda hərərət kifayət qədər yüksək olur. Lakin buludların günəşi örtməsilə, yaxud gün batandan dərhal sonra, külək əsən kimi birdən enən temperatur zirvələrdə yayda -20° -yə çatır, qışda isə -40° və daha aşağı olur. Günəş şüalarının qar və buzdan əks olunması müvəqqəti gözqamaşma və ağır yanıqlar əmələ gətirə bilər. Gözlərin mühafizəsi üçün gün şüalarına qarşı eynəklərdən, dərinin yanıq və donmadan qorunması üçün isə xüsusi yağlar və maskalardan istifadə olunur.

Nəticə

Müasir dövrdə birləşmə və hissələr hücum zamanı dağlıq ərazilərdə müxtəlif şəraitə və iqlimi dəyişkən ərazilərdə fəaliyyət göstərməyə hazır olmalıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən dağlıq ərazinin xüsusiyyətlərinə görə kəşfiyyatın planlaşdırılma və aparılması döyüşü uğurlu nəticələrlə təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Silahlı Qüvvələrin hərbi fəaliyyətlərinin təmin edilməsi haqqında təlimat. Taktiki kəşfiyyat III hissə, Bakı-2015, 87 s.
2. Dağ şəraitində hücum əməliyyatı. Bakı, 2016, 184 s.
3. Motoatıcı bölmələrin dağlarda fəaliyyəti. Bakı, 2013, 32 s.

Аннотация

Влияние особенностей горной местности на планирование и ведение разведки Фаик Микайлов

В статье проанализированы данные планирования и реализации разведки на горной местности.

Ключевые слова: разведка, разведка в горных местностях, ведение разведки.

Abstract

The impacts of mountainous areas on planning and conducting reconnaissance Faig Mikailov

The paper deals with the information about impacts of mountainous areas on planning and conducting reconnaissance.

Keywords: reconnaissance, reconnaissance in mountainous area, conduct of reconnaissance.

UOT 355/359

KƏŞFİYYATIN PLANLAŞDIRILMASI**polkovnik-leytenant Nəsimi Şıxəliyev***Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası*

Xülasə. Məqalədə Silahlı Qüvvələrin kəşfiyyat bölmələrinin gələcək döyüş və əməliyyatlarda tətbiqində kəşfiyyatın planlaşdırılması təhlil edilir. Kəşfiyyatın planlaşdırılması üçün yetərli məlumatlara ehtiyac olması vurğulanır. Kəşfiyyat planlaşdırılarkən döyüş tapşırıqlarının orqanlar tərəfindən yerinə yetirilmə ardıcılığı, kəşfiyyat bölmələrinin (orqanlarının) real imkanları və düşmən tərəfindən onlara qarşı gözlənilən müqavimət, eləcə də kəşfiyyat obyektlərinin xarakteri və onlar haqqında kəşfiyyat məlumatlarının zəruri təfsilatlaşdırılma dərəcəsinin ciddiliyi təhlil olunur.

Açar sözlər: kəşfiyyat planı, kəşfiyyat tapşırıqları, kəşfiyyatın məqsədi, kəşfiyyatın niyyəti.

Giriş

İstər sülh, istərsə də müharibə dövründə kəşfiyyatın planlaşdırılması Silahlı Qüvvələrimizin qarşısında duran ən vacib tapşırıqlardan biridir. Kəşfiyyatın planlaşdırılmasının vacibliyini nəzərə alsaq, düşmən tərəfindən hər an gözlənilən təxribatın qoşunlar tərəfindən uğurla qarşısının alınmasına nail olarıq. Düşmən tərəfinin müqaviməti, eləcə də kəşfiyyat obyektlərinin xarakteri və onlar haqqında zəruri kəşfiyyat məlumatlarının olması kəşfiyyatın düzgün planlaşdırılmasına zəmin yaradır.

Kəşfiyyatı planlaşdırarkən əsas diqqət bir neçə məsələyə yönəldilməlidir. Bunlara kəşfiyyat qüvvə və və vasitələrinin, eləcə də kəşfiyyatı idarəetmə orqanlarının davamlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, onların döyüş qabiliyyətinin vaxtında bərpası tədbirlərinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi aiddir.

Kəşfiyyat komandirin qərarı, onun tərəfindən qoyulmuş tapşırıqlar, qərargah rəisinin göstərişləri və yuxarı qərargahın kəşfiyyat sərəncamları əsasında planlaşdırılır. Bu zaman düşmənin qarşısındakı fəaliyyət zolağı (rayonu) haqqında məlumatlar, eləcə də kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin vəziyyəti və imkanları nəzərə alınır [1].

Kəşfiyyatın planlaşdırılmasına aiddir:

- kəşfiyyat tapşırıq və obyektlərinin təfsilatlaşdırılması;
- nəzarət və təfsilatlı kəşfiyyat zonalarının (kəşfiyyat hüdudlarının), kəşfiyyat rayonlarının, kəşfiyyat aparılması üçün məsuliyyət zonalarının (zolaqlarının) müəyyənəndirilməsi;
- düşmən qruplaşması elementlərinin və mühüm obyektlərinin məqsədəuyğun müşahidəsi vaxtaşırılığının hesablanması;
- imkanlarına müvafiq olaraq, kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin tapşırıqlar, istiqamətlər, rayon və obyektlər üzrə bölüşdürülməsi və onların fəaliyyətlərinin nəticələrinin proqnozlaşdırılması;
- kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin tapşırıqları yerinə yetirməsi və qarşısındakı fəaliyyətə hazırlanması üçün zəruri olan vaxtın müəyyənəndirilməsi;
- kəşfiyyat tapşırıqlarının yerinə yetirilmə ardıcılığının, üsul və müddətlərinin müəyyənəndirilməsi və onların gözlənilən həllolunma effektivliyinin hesablanması;
- kəşfiyyat qüvvə və vasitələri ehtiyatının ayrılması;
- döyüşə hazırlıq və onun gedişi zamanı kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin açılması (fəaliyyəti) üçün əsas və ehtiyat mövqelərin (rayonların, istiqamətlərin) seçilməsi, onların açılma və hərəkət qaydasının müəyyənəndirilməsi;
- kəşfiyyat nəticələrinin təqdimedilmə qaydasının müəyyənəndirilməsi;
- qarşılıqlı fəaliyyətin əsas məsələlərinin, kəşfiyyat qüvvə və vasitələri fəaliyyətinin və davamlılığının təminatı, həmçinin idarə olunmasının təşkili ilə əlaqədar tədbirlərin müəyyənəndirilməsi.

Kəşfiyyat planlaşdırılarkən bir sıra məsələlər ciddi nəzərə alınır. Bunlara döyüş tapşırıqlarının qoşunlar tərəfindən yerinə yetirilmə ardıcılığı, atəş tələfatı qaydası, kəşfiyyat bölmələrinin (orqanlarının) real imkanları və düşmən tərəfindən onlara qarşı gözlənilən müqavimət, kəşfiyyat obyektlərinin xarakteri və onlar haqqında kəşfiyyat məlumatlarının zəruri təfsilatlaşdırılma dərəcəsi aiddir.

Kəşfiyyatın tapşırıq və obyektlər üzrə təfsilatlaşdırılması onların diqqətlə təhlili əsasında aparılır. Bununla əlaqədar, kəşfiyyat tapşırıqları (məxsusi kəşfiyyat tapşırıqları), onların hər birinin yerinə yetirilməsindən ötrü aşkar olunması (izlənməsi) obyektlər, həmin obyektlərin təfsilatlaşdırılma dərəcəsi və onlar haqqında zəruri məlumat siyahısı müəyyənləşdirilir. Kəşfiyyat tapşırıqları (məxsusi kəşfiyyat tapşırıqları) aydın və real yerinə yetirilən olmalıdır. Obyektlərin təfsilatlaşdırılma dərəcəsi komandanlığın və tələfat vasitələrinin tələblərini ödəməlidir [1].

Təfsilatlı və nəzarət kəşfiyyat zonaları döyüşün konkret keçirilmə şərtləri, tələfat vasitələrinin, eləcə də kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin imkanları nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir. Bir qayda olaraq, nəzarət kəşfiyyat zonasının dərinliyi briqadada - 20 km-dək, taborda - 10 km-dək təşkil edir. Nəzarət kəşfiyyat zonasının eni, adətən, birləşmə, hissə və bölmənin döyüşü üçün təyin edilmiş zolaqdan cinahların hər biri istiqamətində, aşağı instansiya zolağının eni qədər çoxdur. Təfsilatlı kəşfiyyat zonasının dərinliyi briqada üçün - 10 km-dək, tabor üçün - 5 km-dək ola bilər. Təfsilatlı kəşfiyyat zonası eninə görə birləşmə, hissə və bölmənin döyüşü üçün təyin edilmiş zolaqla məhdudlaşır [1].

İkinci eşelon (ehtiyat) birləşmələrinə (hissə və bölmələrinə), eləcə də əməliyyat qurumunun dərinliyində yerləşən digər birləşmələrə (hissə və bölmələrə) təyin olunmuş, kəşfiyyatın aparılma məsuliyyət zonalarının sərhədləri birləşmələrin (hissə və bölmələrin) tapşırıqlarından və konkret şəraitdən (birləşmənin yerləşməsindən, kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin imkanlarından) asılı olaraq müəyyənləşdirilir. İkinci eşelon birləşmələri (hissə və bölmələri) kəşfiyyatın aparılma məsuliyyət zonasının dərinliyi, bir qayda olaraq, birinci eşelon birləşmələrinin (hissə və bölmələrinin) arxa sərhədlərinə görə müəyyənləşdirilir.

Kəşfiyyat qüvvə və vasitələri tapşırıqlara və obyektlərə onların real imkanları və düşmən qoşunları (qüvvələri) qruplaşmalarının, mühüm obyektlərinin kəşfiyyatının zəruri vaxtaşırılığının hesablanma nəticələri nəzərə alınmaqla bölüşdürülür. Təfsilatlı kəşfiyyat zonasında tapşırıqların yerinə yetirilməsi, obyektlərin yerini (koordinatlarını) tələfat (susdurma) vasitələrinə lazım olan dəqiqliklə müəyyənləşdirə bilən qüvvə və vasitələrə həvalə olunmalıdır. Eləcə də kəşfiyyat vasitələrinin (kəşfiyyat aviasiyası, xüsusi və qoşun kəşfiyyatının kəşfiyyat orqanları) obyektlərin kəşfiyyatı ilə eyni vaxtda onlara tələfat vermək qabiliyyəti nəzərə alınmalıdır.

Nəzarət kəşfiyyatı zonasında tapşırıqları yerinə yetirməkdən ötrü geniş sahələrdə eyni vaxtda düşmən qoşunları (qüvvələri) qruplaşmalarına ardıcıl nəzarət qabiliyyətli qüvvə və vasitələr ayrılır. Bundan başqa, həmin zonadakı şərait haqqında informasiyanın alınmasından ötrü hava kəşfiyyat vasitələrindən ayrılmış ehtiyat limitində istifadə olunması planlaşdırılır. Bu zonada düşmənin mühüm obyektlərinin aşkar edilməsi, bir qayda olaraq, xüsusi təyinatlı kəşfiyyat qruplarına, eləcə də kəşfiyyat aviasiyasına həvalə olunur [2].

Düşmənin mühüm obyektləri haqqında tam və dürüst məlumatlar almaq üçün bir obyektə bir neçə kəşfiyyat orqanı (bölməsi) yönəldilməlidir. Bu halda, həmin orqanların fəaliyyəti vaxta görə uzlaşdırılmalıdır.

Ümumqoşun qərargahının rəhbərliyi altında və vahid kəşfiyyat planı üzrə kompleks və mərkəzləşdirilmiş qaydada döyüşün hazırlanması və aparılması baxımından kəşfiyyatın bütün qüvvə və vasitələri istifadə olunur. Şəraitdən və döyüş tapşırığından asılı olaraq kəşfiyyat planı müxtəlif hallar üçün işlənib hazırlanır. Hücumdə o, adətən, döyüşün hazırlıq və aparılma dövrü üçün həm də müfəssəl formada ən yaxın tapşırığın hazırlıq və yerinə yetirilmə müddətinə işlənib hazırlanır. Müdafiədə kəşfiyyat planı döyüşün hazırlıq və aparılma dövrü üçün yaxud yaranmış vəziyyətə uyğun olaraq, komandirin (qərargah rəisinin) təyin etdiyi müddət üçün işlənib hazırlanır.

Kəşfiyyat planı qoyulmuş tapşırıqların müxtəlif şəraitdə, eləcə də onun sərt dəyişməsi zamanı yerinə yetirilmə imkanlarını nəzərdə tutmalıdır. Döyüş zamanı şərait, kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin tərkibi, eləcə də yerinə yetirilən kəşfiyyat tapşırıqlarının həcmi dəyişdikcə, kəşfiyyat planı dəqiqləşdirilir. Sonrakı

mərhələlər üçün yenidən planlaşdırılan (dəqiqləşdirilən) tədbirlər qərargah rəisinə məruzə olunur. Birləşmənin döyüş tapşırığının dəyişməsi ilə yeni kəşfiyyat planı işlənilib hazırlanır [1].

Kəşfiyyat planı qoşun növləri, xüsusi qoşun və xidmət qərargahları (rəisləri) cəlb olunmaqla, qərargahın kəşfiyyat bölməsi (kəşfiyyat rəisi) tərəfindən işlənilib hazırlanır. Birləşmənin kəşfiyyat planında nəzərdə tutulmuş qoşun növləri, xüsusi qoşun və xidmətlərin kəşfiyyat tədbirləri təfsilatlaşdırılır və qoşun növləri, xüsusi qoşunlar və xidmətlərin kəşfiyyat planları, yaxud döyüş tətbiqi planlarında əks etdirilir. Kəşfiyyat planı qərargah rəisi və kəşfiyyat rəisi tərəfindən imzalanır və komandir tərəfindən təsdiq edilir. Kəşfiyyat planına əlavələr kimi işlənilib hazırlanan planlaşdırıcı sənədləri kəşfiyyat rəisi imzalayır.

Birləşmənin kəşfiyyat planı yazılı olaraq işlənilib hazırlanır, kəşfiyyat planı xəritəsi isə plana əlavə olunur. Briqadada vaxt məhdudluğu şəraitində, komandirin göstərişi ilə kəşfiyyat planı işlənilib hazırlanmaya bilər. Bu zaman kəşfiyyat tapşırıqları və kəşfiyyatla əlaqədar əsas tədbirlər kəşfiyyat rəisinin iş xəritəsində əks etdirilir [1].

Ştat üzrə kəşfiyyat rəisi vəzifəsinin nəzərdə tutulmadığı hissə və bölmələrdə kəşfiyyat tədbirləri komandirin qərarı xəritəsində və qərargah rəisinin iş xəritəsində əks etdirilir.

Kəşfiyyat planında əks etdirilir:

- kəşfiyyatın məqsədi, əsas tapşırıqları və onların yerinə yetirilmə müddətləri;
- kəşfiyyatın niyyəti;
- birləşmənin kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin tərkibi;
- kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin birləşmənin ardıcılıqla həll etdiyi tapşırıqlara və kəşfiyyat müddətini göstərməklə düşmən obyektlərinə bölüşdürülməsi;
- kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin düşmənin mühüm obyektlərinin aşkar edilməsi üzrə fəaliyyətinin proqnozlaşdırılan nəticələri (kəşfiyyatın güc və vasitələrinin tapşırıqlar və obyektlər üzrə bölüşdürülməsi, kəşfiyyat güc və vasitələrinin tərkibi);
- pilotsuz kəşfiyyat təyyarələrinin uçuş qrafiki;
- kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin qarşılıqlı fəaliyyət, təminat və onları idarəetmə məsələləri;
- kəşfiyyat davamlılığının təminatı ilə əlaqədar tədbirlər.

Kəşfiyyat planının xəritəsində cizgi formasında aşağıdakılar əks etdirilir:

- düşmənin vəziyyəti, döyüş tərkibi, mənsubiyyəti, qruplaşması, ehtimal olunan fəaliyyət xarakteri və mühüm obyektləri;
- qoşunlarımızın ön xətti, birləşmənin və onun tərkibinə daxil olan bölmələrin ayırıcı xətləri, əsas zərbənin, yaxud əsas səylərin cəmləşdirilmə istiqaməti, müdafiə xətləri və mövqeləri (yaxın və sonrakı vəzifələr), əks-zərbə (əks-həmlə, ikinci eşelonu, ehtiyatı döyüşə yeritmə) mövqeləri və birləşmə komandiri qərarının kəşfiyyatın təşkilinə və aparılmasına təsir göstərən digər elementləri;
- birləşmənin idarəetmə məntəqələri, tabelikdəki bölmələrin komanda məntəqələri, birləşmənin, eləcə də yuxarı və qarşılıqlı fəaliyyət göstərən qərargahların kəşfiyyat hissə və bölmələrinin idarəetmə məntəqələri;
- birləşmənin kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin vəziyyəti, onların tapşırıqları və fəaliyyət qaydası, əsas və ehtiyat mövqeləri, açılma vaxtı, əlçatma hüdudları, döyüş zamanı hərəkət istiqamətləri və qaydası;
- birləşmənin və tabelikdəki bölmələrin nəzarət və təfsilatlı kəşfiyyat zonaları;
- kəşfiyyat rayonları, həmin rayonlarda kəşfiyyat tapşırıqlarının yerinə yetirilmə müddəti və üsulları;
- kəşfiyyat-düzəlişverici vertolyotların və pilotsuz təyyarələrin uçuş istiqamətləri; hava fotoçəkiliş rayonları, miqyası, növü və vaxtı; döyüşə hazırlaşma dövründə kəşfiyyat vasitələrinin əlçatma hüdudları;
- kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin yerləri və yerdəyişmə qaydası;
- yuxarı qərargahın, eləcə də birləşmə zolağında fəaliyyət göstərən qarşılıqlı əlaqəli birləşmə, hissə və bölmələrin kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin xüsusi diqqət rayonları və açılma mövqeləri (rayonları).

Kəşfiyyatın planlaşdırılmasına və təşkilinə daha çox vaxt verməkdən ötrü, tabelikdəkilərə ilkin sərəncamlar da verilə bilər [1].

Kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin fəaliyyətinin təminatı tədbirləri kəşfiyyatın planlaşdırılması ilə bir vaxtda işlənib hazırlanır. Həmin tədbirlər həm qabaqcadan, həm də kəşfiyyat bölmələri tapşırıqlarını bilavasitə yerinə yetirməyə hazırlaşan və açılan zaman həyata keçirilir. Onlara aiddir:

- kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin hazırlıq, açılış və fəaliyyətinin maskalanması;
- kəşfiyyat hissələri, bölmələri və məlumat əldə edən digər kəşfiyyat orqanlarının kəşfiyyat aparılan rayonlara çıxarılmasının təmin olunması və onların himayə edilməsi (gizlədilməsi);
- düşmənin əks-kəşfiyyat tədbirlərinə müqavimət göstərilməsi;
- düşmənin kütləvi qırğın silahından və hava hücumu vasitələrindən mühafizə;
- kəşfiyyat hissə, bölmələrinin və digər kəşfiyyat orqanlarının yerləşmə (fəaliyyət) rayonlarının təchizatı və maskalanması üzrə mühəndis tədbirləri;
- kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin fəaliyyətinin hərtərəfli maddi-texniki təminatı.

Kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin döyüş təminatı ilə əlaqədar bütün tədbirlər son dərəcə məhdud şəxslər dairəsi tərəfindən işlənib hazırlanır və yerinə yetirilir, icraçılarla yerinə, vaxtına və ardıcılığına görə razılaşdırılır [1].

Kəşfiyyat qüvvə və vasitələrini idarəetmənin təşkili birləşmənin qərargah rəisinin göstərişi əsasında həyata keçirilir. Bu zaman kəşfiyyatı idarəetmə orqanlarının, kəşfiyyat informasiyasını toplayan və işləyən bölmələrin tapşırıqları müəyyənləşdirilməli, kəşfiyyatı idarəetmə sistemi yaradılmalı (əgər varsa, fəaliyyəti gücləndirilməli) və onun işinin fasiləsizliyi təmin olunmalıdır.

Kəşfiyyat qüvvə və vasitələrini idarəetmənin təşkili üzrə əsas tədbirləri birləşmə qərargahı və bilavasitə qərargahın kəşfiyyat bölməsi (briqadanın kəşfiyyat rəisi) yerinə yetirir. Qoşun (qüvvə) növlərinin qərargahları, xüsusi qoşun (xidmət) rəisləri tabelikdəki kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin idarə edilməsini, onlardan alınan kəşfiyyat informasiyasının toplanmasını, işlənməsini və marağı olan instansiyalara çatdırılmasını (təqdim olunmasını) təşkil edir. [1]

Briqadanın kəşfiyyat rəisi tabeliyindəki kəşfiyyat bölmələrini (orqanlarını) sərəncamına ayrılmış komanda-qərargah məşinindən istifadə etməklə şəxsən, yaxud köməkçisi və ya kəşfiyyat bölüyünün komandiri vasitəsilə idarə edir.

Lazım gəldikdə, kəşfiyyatın idarə edilməsi üçün birləşmənin, hissənin rabitə sisteminin digər vasitələrindən də istifadə oluna bilər.

Sərəncamlar və kəşfiyyat nəticələrinin məlumatları radio ilə ani təsirli, ya da məxfiləşdirici aparaturanın tətbiqi və qoşunları gizli idarəetmə sənədlərindən istifadə etməklə çatdırılır.

Kəşfiyyat aparılan bölmə (kəşfiyyat orqanı) komandirinin məlumatında, adətən, bölmənin harada olduğu, hansı düşmənin (kəşfiyyat obyektinin), harada və nə vaxt aşkar edildiyi, düşmənin fəaliyyət xarakteri, bölmənin vəziyyəti, komandirin qərarı və məlumatın göndərilmə vaxtı göstərilir.

Kəşfiyyat təşkil olunarkən əsas diqqət bir neçə məsələyə yönəldilməlidir. Buna kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin, eləcə də kəşfiyyatı idarəetmə orqanlarının davamlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsi və onların döyüş qabiliyyətinin vaxtında bərpası tədbirlərinin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi aiddir. Bu məqsədlə, aşağıdakı tədbirlərin təşkil olunması nəzərdə tutulur:

- kəşfiyyat hissə və bölmələrinin cəmləşmə və açılma rayonlarının (mövqələrinin) ərazinin qoruyuculuq xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla düzgün seçilməsi, mühəndis baxımından qabaqcadan hazırlanması, maskalanması və onlarda idarəetmə məntəqələri və kəşfiyyat vasitələri üçün sığınacaqların hazırlanması;
- döyüş başladıqda və onun əsnasında hissə və bölmələrin açılma rayonları və mövqələrinin vaxtaşırı dəyişilməsi;
- döyüşə hazırlıq zamanı kəşfiyyatın müvəqqəti mövqələrdən aparılması və əsas mövqələrin bilavasitə döyüşdən qabaq tutulması;
- kəşfiyyat hissə və bölmələrinin (orqanlarının) yerləşmə rayonları və mövqələrinin etibarlı mühafizə və müdafiəsinin təşkili, onların fəaliyyət rayonları və mövqələri yaxınlığında düşmənin diversiya-kəşfiyyat qruplarının aşkar edilməsi;

- zəruri idarəetmə vasitələri ehtiyatının yaradılması;
- düşmən arxasında fəaliyyət göstərən kəşfiyyat orqanlarının düşmən arxasına çıxarılma yolları, üsulları və qaydasının, onları desant çıxaran təyyarələrlə (vertolyotlarla) öz qoşunlarımızın HHM uçuş və düşmənin HHM yarıb-keçmə zolaqları və qaydasının müəyyənləşdirilməsi və razılaşdırılması;
- xüsusi kəşfiyyat orqanları üçün desantçıxarma meydançalarının (sahələrinin) və öz qoşunlarımızın ərazisində bazalaşma rayonlarının seçilməsi və öyrənilməsi;
- düşmən arxasında fəaliyyət göstərən kəşfiyyat orqanlarının (qüvvələrini) öz zərbələrimiz barədə vaxtında xəbərdar edilməsi və zərbələr altından çıxarılması.

Kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin, idarəetmə orqanlarının döyüş qabiliyyətinin bərpası ilə əlaqədar tədbirlər işlənib hazırlanarkən, hansı qüvvə və vasitələrin, hansı strukturda və nəyin hesabına bərpası, onların bərpa müddətləri və ardıcılığı müəyyənləşdirilir, eləcə də pozulmuş idarəetmə sisteminin bərpası ilə əlaqədar tədbirlər nəzərdə tutulur [1].

Kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin davamlılığının saxlanması üzrə əsas tədbirlər kəşfiyyat rəisi, daha təfsilatlı - kəşfiyyat hissələrinin qərargahları və kəşfiyyat bölmələrinin (kəşfiyyat orqanlarının) komandirləri tərəfindən işlənib hazırlanır və kəşfiyyat planında əks etdirilir.

Kəşfiyyatın planlaşdırılması briqada komandirinin qərarına və kəşfiyyat üzrə tapşırıqlara, qərargah rəisinin göstərişlərinə və yuxarı qərargahın kəşfiyyat üzrə sərəncamına əsasən kəşfiyyat güc və vasitələrinin vəziyyəti və imkanları nəzərə alınmaqla həyata keçirir. Kəşfiyyatın planlaşdırılmasının əsas sənədi – kəşfiyyat planıdır, ona kəşfiyyat planı xəritəsi əlavə olunur [3].

Sülh dövründə kəşfiyyat ehtimal olunan düşmənin hücumu başlamağa bilavasitə hazırlaşmasının ilkin mərhələsində üzə çıxarılması və cavab tədbirlərinin təmin edilməsi; komandir və qərargahlara, birinci müdafiə əməliyyatlarının hazırlanması və keçirilməsi üçün zəruri olan kəşfiyyat informasiyasının əldə edilməsi; növbətçi və düşmənin birincidərəcəli obyektlərinə zərbə endirmək üçün nəzərdə tutulmuş qüvvə və vasitələrin kəşfiyyat təminatı maraqları baxımından təşkil olunur və aparılır [1].

Sülh dövründə kəşfiyyat Baş Qərargahın Kəşfiyyat Baş idarəsi, HHQ və HHM Qoşunları Qərargahı, Hərbi-Dəniz Qüvvələri Qərargahı, ordu korpusları qərargahları tərəfindən, Müdafiə Nazirinin, Baş Qərargah rəisinin və müvafiq komandanların, komandirlərin verdiyi tapşırıqlar əsasında təşkil olunur.

Sülh dövründə kəşfiyyat, adətən, bir il müddətinə planlaşdırılır. Birliklərin kəşfiyyat məsuliyyət zonaları təyin olunur. Vahid təsnifatı və nömrələnməsi ilə obyektlərin ümumi siyahısı işlənib hazırlanır. Ehtimal olunan düşmənin hücumu bilavasitə hazırlaşma əlamətlərinin aşkar edilməsi, onun Silahlı Qüvvələri qruplaşmalarının üzə çıxarılması və mühüm obyektlərinin izlənməsi, eləcə də hərbi-siyasi vəziyyət gərginləşərkən kəşfiyyat söylərinin artırılması üzrə, kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin fəaliyyəti daha diqqətlə planlaşdırılır.

Kəşfiyyatın aparılmasına məhdud sayda qüvvə və vasitələrin cəlb olunması nəzərə alınaraq bir neçə məsələyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Buraya kəşfiyyat planlaşdırılarkən, tapşırıqların icraçılar arasında dəqiq bölüşdürülməsi, onların yeni aşkar edilən obyektlərə qarşılıqlı yönəldilməsi üzrə tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi, qoşun (qüvvə) qruplaşmalarının və mühüm obyektlərin birgə kəşfiyyatının aparılması ilə əlaqədar tədbirlərin işlənib hazırlanması, eləcə də kəşfiyyat söyləri artırılarkən əlavə kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin hərəkətə gətirilməsinin maskalanması daxildir.

Kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin sülh dövründə tətbiqi qoşunların (qüvvələrin) gündəlik fəaliyyəti və döyüş hazırlığı tapşırıqları, kəşfiyyat söylərinin artırılma qaydası isə - birləşmənin döyüş hazırlığı planı və birinci müdafiə döyüşünün kəşfiyyat planı ilə uzlaşdırılır. Birləşmənin döyüşə hazırlıq planında kəşfiyyat bölmələri və idarəetmə orqanlarının döyüşə hazırlıq dərəcəsinin yüksəldilməsinin qoşunların (qüvvələrin) döyüşə hazırlıq dərəcəsinin yüksəldilməsini qabaqlaması nəzərdə tutulmalıdır. Kəşfiyyat hissələri və idarəetmə orqanlarının döyüşə hazırlıq dərəcəsinin yüksəldilməsinin qabaqlayıcı müddətləri hər bir halda hərbi-siyasi vəziyyətin gərginlik səviyyəsindən, birləşmə və hissələrinin yüksək döyüşə hazırlıq dərəcələrinə gətirilmə, onların döyüş tətbiqinə hazırlıq səviyyəsi və hərtərəfli təminat imkanlarından asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

Kəşfiyyatla əlaqədar əsas tədbirlər illik kəşfiyyat planında əks etdirilir. İllik kəşfiyyat planı tapşırıqların yerinə yetirilmə ardıcılığı və üsullarını, hərbi-siyasi vəziyyətin gərginləşməsilə, kəşfiyyat söy-

lərinin gizli artırılma ardıcılığını, eləcə də qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili, kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin fəaliyyətinin təminatı və onların idarə edilməsi üzrə əsas məsələləri özündə ehtiva etməlidir [1].

Nəticə

İstər sülh, istərsə də müharibə dövründə kəşfiyyatın düzgün planlaşdırılması ilə hər an düşmən tərəfindən törədiləcək təxribatın qoşunlar tərəfindən uğurla qarşısının alınmasına nail olunur. Düşmən tərəfindən gözlənilən istənilən təxribat xarakterli fəaliyyət, eləcə də kəşfiyyat obyektlərinin xarakteri və onlar haqqında zəruri kəşfiyyat məlumatlarının olması kəşfiyyatın düzgün planlaşdırılmasında vacibdir.

Kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin, eləcə də kəşfiyyatı idarəetmə orqanlarının davamlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsi və onların döyüş qabiliyyətinin vaxtında bərpası üzrə tədbirlərin keçirilməsi kəşfiyyatın düzgün planlaşdırılmasının nəticəsidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirinin Qərarı №21, 09 oktyabr 2014-cü il “SQ-in hərbi fəaliyyətlərinin təmin edilməsi haqqında təlimat”. II hissə.
2. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirinin Qərarı №25, 31 oktyabr 2014-cü il “SQ-in hərbi fəaliyyətlərinin təmin edilməsi haqqında təlimat”. III hissə.
3. “Quru Qoşunlarının taktiki fəaliyyətləri üzrə döyüş təlimatı”. I hissə (briqada). Hərbi nəşriyyat, 2015.
4. Методика определения и постановки задач по разведке (армия, дивизия, полк). Москва, 1974.
5. Həsənov A.H. Kiber Təhlükəsizlik // Hərbi Bilik, 2014, № 5.
6. Piriyev H.K., Həsənov A.H. “Rabitə və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri. İdarəetmə məntəqələri”. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2016.

Аннотация

Планирование разведки Насими Шыхалиев

В статье рассматривается подробная информация вопросов планирования, а также использования разведывательных подразделений вооруженных сил в предстоящих боевых операциях. Была подчеркнута необходимость интеллектуального подхода к разрешению многих вопросов. В ходе планирования операции была подчеркнута необходимость поддержки со стороны властей. Изложены реальные возможности разведывательных подразделений и осуществление ими сопротивлений. Рассматриваются результаты проверки разведобъектов и подробная информация о них.

Ключевые слова: план разведки, задачи разведки, цель разведки, замысел разведки.

Abstract

Planning of reconnaissance Nasimi Shixaliyev

In the article the questions of planning of reconnaissance and using the reconnaissance units of the Armed Forces in the future battles and operations are considered. The need for enough information during reconnaissance planning is emphasized. During the planning of reconnaissance, the sequence of implementing the tasks by the units, real capabilities and expected enemy resistance, as well as the characteristics of reconnaissance objects and the necessary scrutiny of intelligence information about them are analyzed.

Keywords: Reconnaissance plan, reconnaissance tasks, goal of the reconnaissance, intent of reconnaissance.

UOT 621.39

AKUSTİK (NİTQLİ) İNFORMASIYANIN SIZMASININ TEXNİKİ KANALLARI**mayor Emil Qasimov***Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası*E-mail: emil.qasimov@mail.ru

Xülasə. İnformasiyanın əldə edilməsi uğrunda mübarizələrin, kəşfiyyatın aparılması və ona qarşı mütəmadi olaraq müxtəlif tədbirlərin görülməsi bir daha göstərir ki, akustik informasiyanın sızma kanallarının müəyyən edilməsi mühüm məsələlərdən biridir. Məqalədə akustik məlumat sızmasının texniki kanallarının bəziləri barədə məlumat verilib.

Açar sözlər: informasiya, akustik (nitqli) informasiyanın sızmasının texniki kanalları, informasiyanın tutulması.

İnformasiyanın texniki kanalla sızması (İTKS) dedikdə, kəşfiyyat obyektı, bu obyekt haqqında informasiyanın əldə edilməsi üçün vasitə olan kəşfiyyatın texniki vasitələri (KTV) və informasiya siqnalının yayıldığı fiziki mühitin birgəliyi başa düşülür. Mahiyyət etibarilə İTKS obyekt haqqında kəşfiyyat informasiyasının KTV vasitəsilə alınması üsuldur.

Siqnallar informasiyanın maddi daşıyıcısıdır. Onlar öz fiziki təbiətinə görə elektrik, elektromaqnit, akustik və s. ola bilər. Siqnallar, bir qayda olaraq, elektromaqnit, mexaniki və digər növ titrəyişlərdir (dalğalardır), belə ki, informasiya onların dəyişən parametrlərində saxlanılır.

Təbiətindən asılı olaraq siqnallar müəyyən fiziki mühitdə yayılır. Ümumi halda, yayılma mühiti qaz (hava), maye (su) və bərk ola bilər. Məsələn, hava məkanı, binaların konstruksiyası, birləşdirici xətlər və cərəyanötürücü elementlər, torpaq (yer) və s.

Kəşfiyyatın texniki vasitələri siqnalları qəbul etmək və parametrlərini dəyişmək üçündür [1].

İnformasiyanın texniki sızma kanalı dedikdə, informasiyanın mənbəyinin (ötürücü), informasiyanın siqnalının yayıldığı (ötürüldüyü) fiziki mühitin (rabitə xətlərinin) və bu siqnalları tutan texniki vasitələrin (qəbuledici) məcmusu başa düşülür.

Daşıyıcısı akustik siqnallar olan informasiya akustik cinsli (növlü) informasiya adlanır. Mənbəyi insan nitqi olan informasiyaya isə akustik informasiya nitqi deyilir.

Akustik siqnal, müxtəlif forma və davamiyyətə malik akustik titrəyişlərin yaranmasında üzə çıxan elastik mühitin qasırğasının təzahürü kimi özünü göstərir. Elastik mühitin hissəciklərinin mexaniki titrəyişi akustik adlanır və müxtəlif uzunluqlu dalğalar növündə titrəyiş mənbəyindən ətraf məkana yayılır [2].

Akustik titrəyişlərin ilkin mənbəyi mexaniki titrəmə sistemi, məsələn, insanın nitq orqanlarıdır, ikincisi isə – müxtəliflipli dəyişdiricilər, o cümlədən elektroakustik dəyişdiricilərdir. Sonuncusu, akustik titrəyişləri elektrik titrəyişlərinə və əksinə dəyişmək üçün nəzərdə tutulan qurğudur. Onlara pyezoelementlər, mikrofon, telefon, səsucaldıcı və digər qurğular aiddir [3].

Akustik titrəyişlər formasından asılı olaraq sadə (tonallı) və mürəkkəb olmaqla fərqlənir. Tonallı – titrəyişlə yaranan, sinusoidal qanun üzrə başa çatan siqnaldır. Mürəkkəb siqnal harmonik tərkib hissələrinin bütöv spektrini birləşdirir. Nitqli siqnal 200...300 Hs-dən 4...6 kHs-ə qədər tezlik diapazonunda mürəkkəb akustik siqnaldır. İnformasiya siqnallarının meydana gəlməsinin fiziki təbiətindən, akustik titrəyişlərin yayılma mühitindən və onların tutulması üsullarından asılı olaraq akustik (nitqli) informasiyaların sızmasının texniki kanallarını hava, vibrasiya, elektroakustik, optik-elektron və parametrik növlərə bölmək olar [4].

İnformasiya sızmasının hava texniki kanalları

İnformasiya sızmasının hava texniki kanallarında akustik siqnalların yayılma mühiti havadır və onların tutulması üçün yüksək həssaslığa malik miniatur mikrofonlar və istiqamətləndirilən xüsusi mikrofonlardan istifadə edilir.

Miniatur mikrofonlar portativ səsyzacı qurğularla (diktofonlarla), ya da xüsusi miniatur ötürücülərlə birləşdirilir. Miniatur mikrofon və ötürücüləri konstruktiv olaraq birləşdirən avtonom qurğunu

nitqli informasiyanın tutulmasının qoşma qurğusu, ya da sadəcə akustik qoşma adlandırırlar. Qoşma qurğu ilə tutulan nitqli informasiya radiokanal, optik kanal (uzun dalğaların infraqırmızı diapazonunda), dəyişən cərəyan şəbəkəsi, köməkçi texniki vasitə və sistemlərin (KTVS) birləşdirici xətləri, kənar keçiricilər (su təchizatı və kanalizasiya boruları, metal konstruksiyalar və s.) ilə ötürülə bilər. Həm də informasiyanın borular və metal konstruksiyalarla ötürülməsi üçün, təkcə elektromaqnit yox, mexaniki ultrasəs titrəyişlər də istifadə oluna bilər.

Qoşma qurğularla ötürülən informasiyaların qəbulu, bir qayda olaraq, uzun dalğa diapazonunda işləyən xüsusi qəbuledici qurğuda yerinə yetirilir. Lakin elə qoşma qurğuya rast gəlinir ki, ondan informasiya qəbulunu adi telefon aparatı ilə həyata keçirmək mümkündür. Belə qurğu nəzarət olunan otaqda yerləşən və “telefon-müşahidəçi” adlandırılan telefon aparatının bilavasitə korpusuna quraşdırılır, ya da telefon xəttinə, daha çox isə telefon rozetkasına birləşdirilir [5, 6].

Oxşar qurğu miniatur mikrofonu və kommutasiyasının xüsusi blokunu birləşdirir və əsasən, (tez-tez) “telefon qulaq” adlandırılır. Kommutasiya bloku, müəyyən sxem üzrə “telefon-müşahidəçi”yə zəng çatdıqda, yaxud da xəttə xüsusi kodlaşdırılmış (şifrələnmiş) siqnal verildikdə mikrofon telefon xəttinə qoşulur. Portativ diktofonlardan və akustik qoşmalardan istifadə edilərkən nəzarət olunan obyektə (otağa) girmək tələb olunur. Bu mümkün olmadıqda isə nitqli informasiyanı tutmaq üçün istiqamətləndirilən mikrofonlardan istifadə edilir.

İnformasiya sızmasının vibrasiyalı texniki kanalları

Vibrasiyalı (strukturlu) texniki kanallarda informasiya sızmasının akustik siqnalların yayılma mühiti binaların konstruksiyası, qurğular (divarlar, tavanlar, döşəmələr), su istilik təchizatı, kanalizasiya boruları və digər bərk cisimlərdir. Bu halda, akustik titrəyişləri tutmaq üçün kontaktlı mikrofonlardan (stetoskop) istifadə olunur. Elektron gücləndiricilərlə birləşdirilmiş kontaktlı mikrofonlar elektron stetoskoplar adlandırılır.

Vibrasiyalı kanallardan, həmçinin qoşma qurğulardan istifadə etməklə də informasiyanı tutmaq mümkündür. İnformasiyanı ötürmək üçün, əsasən, radiokanaldan istifadə olunur, buna görə də belə qurğu tez-tez radiostetoskop adlandırılır. Uzun dalğaların yaxın infraqırmızı diapazonunda optik kanalla, həmçinin ultrasəs kanalı ilə (binanın metal konstruksiyası üzrə) informasiyanın ötürülməsində qoşma qurğudan istifadə olunması mümkündür [7].

İnformasiya sızmasının elektroakustik texniki kanalları

İnformasiya sızmasının elektroakustik texniki kanalları, akustik siqnalların elektrik siqnallarına elektroakustik çevrilməsi hesabına meydana gəlir və “mikrofon effektinə” malik olan köməkçi texniki qurğu və sistemlər (KTVS) vasitəsilə, həmçinin yüksək tezlikli qoşulma yolu ilə akustik titrəyişlərin tutulmasını təmin edir.

KTVS-in bəzi elementləri, o cümlədən transformatorlar, induktivlik makaraları, ikinci (təkrar) elektrosaat elektromaqnitləri, telefon aparatlarının zəngləri, gündüz işığı lampalarının droselləri, elektrotrele və s. akustik titrəmə mənbələrinin yaratdığı akustik sahənin təsiri altında öz parametrlərini (tutum, induktivlik, müqavimət) dəyişmək xüsusiyyətinə malikdir.

Parametrlərin dəyişməsi ya bu elementlərdə informasiya akustik sahəsinin təsiredici qanunu ilə dəyişən elektrohərəkətedici qüvvələrin (EHQ) meydana gəlməsinə, ya da bu elementlərlə, informasiya siqnalları ilə axan cərəyanın modulyasiyasına gətirib çıxarır. Məsələn, akustik sahə telefonun çağırış zənginin elektromaqnit rotoruna təsir edərək onun titrəməsinə səbəb olur. Nəticədə, elektromaqnit milinin (oxunun) maqnit axını dəyişir. Bu axının dəyişməsi, zəng dolağında akustik sahənin dəyişmə qanununa görə dəyişən avtoinduksiya EHQ-nin yaranmasına səbəb olur. KTVS, göstərilən elementlərdən başqa, bilavasitə elektroakustik çeviricilərini tərkibində saxlaya bilər.

Belə KTVS-lərə yangın siqnalizasiyasının bəzi alıcı-vericiləri (datçikləri), retranslyasiya qovşaqlarının səsgücləndiriciləri və s. aiddir. Akustik titrəyişlərin elektrik titrəyişlərinə elektroakustik çevrilməsi effektini tez-tez “mikrofon effekti” adlandırırlar. Bununla belə, “mikrofon effekti”nə malik olan

KTVS-dən akustik sahəyə ən həssas olanları abunəçi səsucaldanları və yanğın siqnalizasiyasının bəzi alıcı-vericiləridir (datçikləridir). İnformasiya sızmasının verilmiş kanalında akustik titrəyişlərin tutulması, “mikrofon effekti”nə, yüksək həssaslığa malik aşağıtezlilikli gücləndiricilərə malik KTVS-in birləşdirici xətlərə bilavasitə qoşulması yolu ilə həyata keçirilir [8].

Məsələn, belə vasitəni elektromexaniki çağırış zəngi olan telefon aparatlarının birləşdirici xətlərinə qoşduqda, bu aparatların quraşdırıldığı otaqlarda aparılan danışıqlara qulaq asmaq olar. “Yüksək-tezlilikli sarıma” yolu ilə informasiya sızmasının texniki kanalını, yüksək-tezlilikli informasiya siqnalının modulyasiyası baş verən KTVS-in xətli olmayan, yaxud da parametrik elementləri ilə funksional əlaqəyə malik xəttə (zəncirə) müvafiq generatordan icazə verilməmiş yüksək-tezlilikli kontaktlı cərəyanların daxil edilməsi ilə yaratmaq mümkündür. KTVS-in həmin elementlərində akustik siqnalların elektrik siqnallarına elektroakustik çevrilməsi nəticəsində informasiya siqnalı meydana gəlir.

KTVS-in xətli olmayan, yaxud da parametrik elementləri yüksək-tezlilikli siqnal üçün, bir qayda olaraq, uyğunlaşdırılmamış yükləmə səbəbindən modullaşdırılmış siqnal ondan əks olunacaq və xətt üzrə əks istiqamətdə yayılacaq, ya da şüalanacaqdır. Şüalanan, yaxud da əksolunan yüksək-tezlilikli siqnalların qəbulu üçün kifayət qədər yüksək həssaslığa malik xüsusi qəbuledicilərdən istifadə edilir. Zondlaşan və həddən artıq əksolunan siqnalların təsirini kənarlaşdırmaq üçün impulsu siqnallardan istifadə oluna bilər.

İnformasiya sızmasının belə kanalı nəzarətdə olan zonanın hüdudlarından kənara çıxışı olan telefon aparatları ilə otaqlarda aparılan danışıqları tutmaq üçün daha tez-tez istifadə edilir. Onun istiqamətinə gedən xətdə ATS aparaturasına yüksək-tezlilikli siqnalın təsirini istisna etmək üçün yüksək həssaslığa malik xüsusi filtr quraşdırılır.

İnformasiya sızmasının optik-elektron texniki kanalı

Akustik informasiya sızmasının optik-elektron (lazer) kanalı, səthlərin (pəncərə şüşələri, şəkillər, güzgülər və s.) zərif şəkildə əks etdirdiyi akustik sahədə vibrasiya edən lazer şüaları ilə işıqlandırma (şüalandırma) zamanı yaranır. Əksolunan lazer şüalanması (diffuziyalı, ya da güzgülü) amplituda və faza üzrə modullaşır (səthlərin vibrasiya qanununa görə) və demodulyasiya zamanı nitq informasiyasının ayrıldığı optik (lazer) şüalanmanın qəbuledicisi ilə qəbul edilir. Belə ki, lazer və optik şüalanmanın qəbuledicisi bir (eyni), ya da müxtəlif yerlərdə (otaqlarda) quraşdırıla bilər. Həmin kanalla nitqli informasiyanı tutmaq üçün, mürəkkəb lazer akustik lokasiya sistemlərindən (bəzən “lazerli mikrofon” adlandırılan) istifadə olunur. Onlar, bir qayda olaraq, yaxın infraqırmızı dalğa diapazonunda işləyir [9].

İnformasiya sızmasının parametrik texniki kanalları

Akustik sahənin təsiri nəticəsində yüksək-tezlilikli generatorların və KTVS-in bütün elementlərinə təzyiqli dəyişir. Bu zaman sxem elementlərinin, induktivlik, drossel və s. dolaqlarındakı naqillərin yeri qarşılıqlı dəyişir (əhəmiyyətsiz dərəcədə) ki, bu da yüksək-tezlilikli siqnalların parametrlərinin dəyişilməsinə, məsələn, onun informasiya siqnalının modulyasiyasına gətirib çıxara bilər. Buna görə də informasiya sızmasının bu kanalı parametrik adlanır. Bu da ona səbəb olur ki, məsələn, induktivlik dolağındakı naqillərin yerinin qarşılıqlı olaraq əhəmiyyətsiz dərəcədə dəyişməsi (burumlararası məsafənin) onların induktivliyinin dəyişməsinə, ardınca da generator şüalanması tezliyinin, daha doğrusu, siqnalın tezlik modulyasiyasının dəyişməsinə gətirib çıxarır.

Yaxud da, akustik sahənin kondensatorlara təsiri lövhələr (plastina) arasındakı məsafənin dəyişməsinə səbəb olur, ardınca isə onun həcmının dəyişməsi baş verir ki, bu da öz növbəsində generatorun yüksək-tezlilikli siqnalının tezlik modulyasiyasına gətirib çıxarır. Seçilmiş otaqda yerləşən və heterodinlərin titrəmə konturlarında hava dielektrikli, dəyişən həcmli kondensatorları olan radioqəbuledici və televiziya qurğularının heterodin şüalanmasının informasiya siqnalı ilə parazitli modulyasiyası daha tez-tez müşahidə olunur.

İnformasiya siqnalı ilə modullaşan yüksək-tezlilikli titrəyişlər ətraf mühətdə şüalanır və radiokəşfiyyat vasitələri ilə tutula və detektirləşdirilə bilər. İnformasiya sızmasının parametrik kanalı, bəzi parametrləri (məsələn, möhkəmlik və həcmli rezonatorun rezonans tezliyi) akustik (nitqli) siqnalın dəyişmə

qanununa görə dəyişən yarımaktiv qoşma qurğular quraşdırılmış otağın “yüksək tezlikli işıqlandırılma”sı (şüalandırılması) yolu ilə də reallaşdırıla bilər.

Belə qoşma qurğu quraşdırılmış otaq güclü yüksək tezlikli siqnalla işıqlandırılarda (şüalandırılarda), şüalandırılan elektromaqnit sahə ilə qoşmanın xüsusi elementlərinin (məsələn, dördübir dalğa vibratorları ilə) qarşılıqlı təsiri zamanı ikinci (təkrar) radiodalğa yaranması, daha doğrusu, elektromaqnit sahəsinin təkrar şüalanması baş verir. Qoşmanın xüsusi qurğusu isə (məsələn, həcmli rezonator) nitqli siqnalın dəyişmə qanununa görə təkrar əksolunan siqnalın amplitud, faza və tezlik modulyasiyasını təmin edir. Oxşar növlü qoşmaları bəzən yarımaktiv adlandırırlar [10].

Bu kanal üzrə informasiyanı tutmaq üçün qoşma qurğudan başqa, istiqamətlənmiş antena və qəbuledicili xüsusi ötürücü lazımdır.

Akustik (nitqli) informasiya sızmasının texniki kanalları

Akustik siqnalların tutulması aşağıda sadalanan qaydalarla mümkündür:

- portativ səs yazma qurğusu ilə komplektləşdirilmiş (birləşdirilmiş) mikrofonlarla;
- istiqamətləndirilmiş mikrofonlarla;
- radiokanalda informasiyaötürən qurğu ilə komplektləşdirilmiş mikrofonlarla;
- 220 V-luq elektrik təchizatı şəbəkəsində informasiyaötürən qurğu ilə komplektləşdirilmiş mikrofonlarla;
- uzun dalğaların İQ diapazonunda optik kanalda informasiyaötürən qurğu ilə komplektləşdirilmiş mikrofonlarla;
- telefon xətləri ilə informasiyaötürən qurğuda komplektləşdirilmiş mikrofonlarla;
- xarici telefon abunəçisindən çağırış siqnalına görə telefon xətlərinə qoşulan (“telefon-müşahidəçi” qurğu ilə) komplektləşdirilmiş mikrofonlarla;
- su, istilik təchizatı boruları, metal konstruksiya və s. ilə informasiyaötürən qurğu da komplektləşdirilmiş mikrofonlarla.

Elektroakustik

Akustik titrəyişlərin tutulması:

- “mikrofon effekti”nə malik birləşdirici xətlərə qoşulması yolu ilə KTVS vasitəsi;
- “yüksək tezlikli sarıma” yolu ilə KTVS vasitəsi.

Vibrasiyalı siqnalların tutulması aşağıda sadalanan qaydalarla mümkündür:

Akustik siqnalların tutulması:

- elektron stetoskoplarla;
- radiokanalda informasiyaötürən qurğu ilə komplektləşdirilmiş stetoskoplarla;
- uzun dalğaların İQ diapazonunda optik kanalda informasiyaötürən qurğu ilə komplektləşdirilmiş stetoskoplarla;
- su, istilik təchizatı boruları, metal konstruksiya və s. ilə informasiyaötürən qurğu ilə komplektləşdirilmiş stetoskoplarla.

Parametrik

Akustik siqnalların tutulması:

- modullaşdırılmış informasiya siqnalları (YT generator tezliklərində) və KTVS qəbul və detektirləşdirmə yolu ilə;
- xüsusi yarımaktiv qoşma qurğularla (yüksək tezlikli şüalandırma) yolu ilə.

Optik-elektronlu (lazerli)

Akustik siqnalların tutulması:

- pəncərə şüşələrinin lazer zondlaşdırılması yolu ilə.

İnformasiyanın texniki kəşfiyyatdan mühafizəsi və ona qarşı fəaliyyət informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xidmət göstərən fəaliyyət istiqamətləridir. Bu fəaliyyət aktiv fasiləsiz, kompleks olmaqla yanaşı, vaxtında və yaradıcılıqla həyata keçirilməlidir. Fəaliyyətin aktivliyi dedikdə, mövcud vəziyyətin, mühitin (təhlükəli mühitin) təhlilinə, düzgün qiymətləndirilməsinə, potensial rəqi-

bin mümkün hərəkətləri barədə doğru nəticələrə əsaslanan adekvat mühafizə tədbirlərinin görülməsi başa düşülür. Fəaliyyətin fasiləsizliyi obyektin mühafizəsi üzrə tədbirlərin, onun təşkilinin və mövcudluğunun bütün mərhələlərində fasiləsiz həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Fəaliyyətin kompleksliyi dedikdə, informasiyanın sıza biləcəyi bütün potensial kanalların vaxtında müəyyənləşdirilərək bağlanması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi başa düşülür.

İnformasiyanın vaxtında mühafizəsi müvafiq mühafizə tədbirlərinin informasiya əldə edildiyi andan və ya qabaqcadan görülməsinin zəruriliyini nəzərdə tutur.

Yaradıcı yanaşma dedikdə isə, obyektin mühafizəsi üzrə tədbirlər hazırlanarkən və həyata keçirilərkən şablon yanaşmadan imtina edilməsi və bu tədbirlərə yaradıcılıqla yanaşılması başa düşülür.

İnformasiyanın texniki kanallarla sızmadan mühafizəsinin təşkili dövlət sirrinin mühafizəsi və informasiya təhlükəsizliyi bölmələrinin əsas vəzifələrindən biridir.

İnformasiyanın texniki kanallarla sızmadan mühafizəsi, bir qayda olaraq, iki mərhələdən ibarət olur:

- mühafizə sisteminin qurulması və ya təkmilləşdirilməsi;
- informasiya mühafizəsinin tələb olunan səviyyədə saxlanması.

Mühafizə sistemləri yeni yaradılan təşkilatda qurulur, fəaliyyətdə olan təşkilatlarda isə təkmilləşdirilir.

İnformasiyanın texniki kanallarla sızmadan mühafizə tədbirlərini şərti olaraq təşkilati və texniki tədbirlərə bölmək olar. Bu tədbirlər informasiya obyektinin potensial sızma kanalları nəzərə alınmaqla dəqiqləşdirilir.

Mühafizənin təşkilati tədbirləri. Bu tədbirlər xüsusi texniki vasitələr tətbiq edilmədən həyata keçirilir və aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- obyekt ətrafında nəzarət zonasının yaradılmasını;
- informasiyanın emalı vasitələrinin iş rejimində tezlik, energetik, zaman və məkan məhdudiyətlərinin tətbiqini;
- dövlət sirri ilə bağlı tədbirlərin keçirildiyi müddətdə otaqda olan köməkçi texniki vasitələrin şəbəkədən ayrılmasını;
- yalnız sertifikatlaşdırılmış texniki vasitələrdən istifadə edilməsini;
- dövlət sirri ilə bağlı tədbirlərin keçiriləcəyi otaqların tikintisinə, yenidən qurulmasına, təmirinə və avadanlıqların quraşdırılmasına müvafiq icazəsi olan təşkilatların cəlb edilməsini;
- informasiya sistemlərinin ekspertizasının təşkilini;
- informasiya obyektlərinin attestasiyasının təşkilini;
- informasiya obyektlərinə buraxılışa məhdudiyətin qoyulması və mühafizəsinin təşkilini.

Mühafizənin texniki tədbirləri: İnformasiyanın texniki mühafizə tədbirləri informasiyanın potensial sızma kanallarında təhlükəli siqnalların yol verilə bilən həddə qədər azaldılması məqsədilə həyata keçirilir. Bu məqsədlə passiv və aktiv mühafizə üsullarından və vasitələrindən istifadə edilir.

Passiv üsul və vasitələrə aşağıdakıları aid etmək olar:

- informasiya obyektinə buraxılışı məhdudlaşdıran və nəzarət edən sistemin quraşdırılmasını;
- informasiyanın texniki emal vasitələrinin və rabitə xətlərinin ekranlaşdırılmasını;
- informasiyanın texniki emal vasitələrinin və rabitə xətlərinin ekranlarının torpaqlanmasını;
- informasiya obyektlərinin səs izolyasiyasını;
- mikrofon xüsusiyyətinə malik köməkçi texniki vasitələrə xüsusi süzgəclərin quraşdırılmasını;
- informasiyanın texniki emal vasitələrinin elektrik təminatı dövrəsinin avtonom və sabit mənbələrə, habelə zəmanətli qida qurğularına qoşulmasını;
- informasiyanın texniki emal vasitələrinin elektrik qida dövrəsinə, habelə otağın elektrik şəbəkəsinə küyboğan süzgəclərin quraşdırılmasını.

Aktiv üsul və vasitələrə aşağıdakıları aid etmək olar:

- elektromaqnit küy generatorlarının köməyi ilə fəzanın küyləndirilməsini;
- qəbuledici vasitənin radiokanalının işlədiy tezlikdə xüsusi ötürücülərin köməyi ilə generasiya olunan istiqamətlənmiş küyü;
- vibroakustik mühafizə cihazları ilə generasiya olunan akustik və vibrasiya küyünü;

- istiqamətlənmiş yüksək tezlikli radioşüalandırma qurğuları ilə diktofonların boğulmasını;
- elektrik şəbəkələrinin, kənar keçiricilərin və köməkçi texniki vasitələrin rabitə xətlərinin küyləndirilməsini;
- elektron qurğuların istiliklə dağılması rejimlərini;
- informasiyanın texniki, proqram, proqram-texniki və kriptografik mühafizə vasitələrini.

Nəticə

Tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, akustik məlumat sızmasının texniki kanallarından istifadə edərək akustik məlumatın oğurlanmasının qarşısını almaq üçün qərargah, bina, obyekt və stansiya-ların yerlərinin düzgün seçilməsi, effektiv modulyasiya, kodlama, texniki avadanlıqlar quraşdırılmış otaqlarda və rabitə qovşaqlarında əməliyyat-texniki xidmətin dəqiq təşkilinin nəzərə alınması vacib istiqamətlərdən hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Теслер Г.С., Новая кибернетика. Киев: Логос, 2004, 401 с.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət Sırrının Mühafizəsi üzrə İdarələrarası Komissiya // İnformasiya təhlükəsizliyi, Bakı, 2008, s.13.
3. Специальная техника. Москва, 2010. 39-56 с.
4. Ибрагимов Б.Г., Ибрагимов Г.Г. Исследование распределения ресурсов пропускной способности звена мультисервисных сетей связи // Труды Международной конференции «Телекоммуникационные и вычислительные системы», МТУСИ. Москва, 2010, с.67–68, 70.
5. Həsənov A. Hərbi rabitə vasitələri haqqında məlumat. Bakı. Hərbi nəşriyyat, 2015, s. 2
6. Həsənov A. Kiber təhlükəsizlik // Hərbi bilik, 2014, № 5, s. 3-7.
7. Mitra A., Schwartz R.L., From cyber space to cybernetic space: rethinking the relationship between real and virtual spaces // Journal of Computer-Mediated Communication's, 2001, Vol. 7, No. 1. (<http://jcmc.indiana.edu/vol7/issue1/mitra.html>).
8. US Government Accountability Office. National cybersecurity strategy. Key Improvements are Needed to Strengthen the Nation's Posture, GAO-09-432T, 2009.
9. Li F., Lai A., Ddl D., Evidence of advanced persistent threat: A case study of malware for political espionage // Proc. of the 6th International Conference on Malicious and Unwanted Software, 2011, pp.102-109.
10. İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 26 sentyabr 2012-ci il.

Аннотация

Акустические каналы утечки информации

Эмиль Гасымов

Принятие мер в борьбе за доступ к информации, ведение разведки в непрерывном противодействии, еще раз показывает, что выявленные каналы утечки информации являются важнейшей задачей. Некоторые из акустических каналов утечки информации были даны в статье.

Ключевые слова: информация, акустические каналы утечки информации, перехват информации.

Abstract

Technical leak channels of acoustical information

Emil Qasimov

The struggle to garner information, the conduct of reconnaissance and the implementation of activities against it proves that determining the leak channels of the acoustical information is one of the most important problems. The paper deals with some technical leak channels of acoustical information.

Keywords: information, technical leak channels of acoustical information, catching information.

UOT 621.39

RUSİYA FEDERASIYASININ MÜDAFİƏSİNİ İDARƏETMƏ MİLLİ MƏRKƏZİ (RF MİMM)

mayor Zülfüqar Zülfüqarov
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Xülasə. Məqalədə Rusiya Federasiyasının Müdafiəsini İdarəetmə Milli Mərkəzinin (MİMM) yaradılmasının mahiyyəti, qoşunların avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin (AİS) effektivliyi və müasir idarəetmə texnologiyalarının Rusiya Federasiyası Silahlı Qüvvələrinin idarəetmə sistemində tətbiq edilməsi barədə məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: mərkəzi komanda məntəqəsi (MKM), idarəetmə, qoşunların avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri (QAİS), kosmik əməliyyat, məlumatın toplanması, kəşfiyyat.

Müasir yüksək texnoloji silahlar, onların tətbiq edilməsi üzrə zabit və əsgərlərin hazırlığı son dövrlər daha böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Arsenalda olan bahalı texnika heç də həmişə qələbəyə zəmanət vermir. Bunu ABŞ-Vyetnam savaşı da əyani şəkildə sübut etdi. Orada müasir silahlara malik ABŞ ordusu silahlanma səviyyəsinə görə ondan geridə qalan Vyetnam ordusuna qalib gələ bilmədi və Hind Çini tərk etmək məcburiyyətində qaldı.

“Qaliblər mühakimə olunmur” fikri artıq çoxdandır ki, hərbi əməliyyatların nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün əsas meyar kimi əhəmiyyətini itirib. Belə ki, müasir silahların döyüş şəraitində tətbiq edilməsi dövlət büdcəsində külli miqdarda xərclərin çəkilməsini tələb edir, bu da çox vaxt əldə edilən nəticələrlə müqayisə olunmur.

Tarix göstərdi ki, müharibəyə başlayan dövlətlər, öz müstəqilliyini qoruyan ölkələr də maliyyə vəsaitləri, silah istehsalı üçün materiallar, səfərbərlik potensialı kimi məsələlərdə ehtiyat çatışmazlığının səbəb olduğu oxşar problemlərlə üzləşir.

Bununla əlaqədar olaraq istənilən dövlət tərəfindən silahlı qüvvələrin hazırlıq və təchizatına daha yüksək tələblər irəli sürülür ki, onlar ildən-ilə daha da sərtləşdirilir. Prezident Vladimir Putin deyir: “Qarşıdan gələn onilliyin vəzifəsi (Rusiya Silahlı Qüvvələri üçün) ondan ibarətdir ki, Silahlı Qüvvələrin yeni strukturu prinsiplərdən yeni olan texnikaya arxalana bilsin. O texnikaya ki, istənilən potensial düşmənin analoji sistemlərindən daha uzağı “görür”, dəqiq atır, cəld reaksiya verir. Bizim məqsədımız – tam peşəkar bir ordunun qurulmasıdır” [1].

Peşəkar ordunun qurulması və qoşunların idarə edilməsinin səmərəli sistemlərinin yaradılması – iki qarşılıqlı əlaqəli tapşırıqdır ki, ən az xərclərlə, o cümlədən real döyüş şəraitində qarşıya qoyulan məqsədlərin əldə edilməsini təmin edəcək ümumi prinsiplərə əsaslanır.

Qoşunların idarə olunmasının əsas prinsipləri Rusiya Federasiyası tərəfindən aşağıdakı şəkildə müəyyən edilib:

1. Vahid komandanlıq;
2. Qarşıya qoyulan tapşırıqların yerinə yetirilməsi üsullarının müəyyən edilməsində tabeliyində olanlara təşəbbüs göstərmək üçün imkanların verilməsi ilə idarəetmənin bütün həlqələrində rəhbərliyin mərkəzləşdirilməsi;
3. Qəbul edilən qərarların realizə edilməsində qətiyyətlilik və israrlılıq; şəraitin dəyişməsinə cavab olaraq operativlik və çeviklik;
4. Qəbul edilən qərarlara, tabeliyində olan qoşunların tətbiqinə və onların qarşıya qoyulan tapşırığı necə yerinə yetirmələrinə görə komandanların (komandirlərin) şəxsi məsuliyyəti;
5. Komandanların (komandirlərin), qərargahların və hərbi idarəetmənin digər orqanlarının işində yüksək təşkilatçılıq və yaradıcılıq qabiliyyəti.

2, 3 və 5-ci bəndlərin prinsipləri qoşunların idarə edilməsində əsas amillər sayılır. Onlar müasir Rusiya ordusunda 2014-cü ildən həyata keçirilir ki, bu zaman Rusiya Federasiyasının Müdafiəsini İda-

rəetmə Milli Mərkəzi (MİMM) gündəlik döyüş növbəsinə başlamışdı. RF MİMM ilk “döyüş təcrübəsi”ni Rusiya HKQ-nin Suriyada keçirdiyi əməliyyatlarda qazandı [2, 3].

“MİMM yaradılması barədə qərar Rusiya Prezidenti tərəfindən dövlətin hərbi təşkilatının və ölkə iqtisadiyyatının mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə ölkənin silahlı müdafiəsinə hazırlığı məsələlərinin həlli üçün qəbul edildi. Milli mərkəz - mahiyyətə, Silahlı Qüvvələrin bütün sahələrinin gündəlik rejimdə fəaliyyət göstərən idarəetmə mexanizmidir. O, qoşunların qarşısında qoyulan tapşırıqların həll edilməsinə, dövlət müdafiə sifarişlərinin, maliyyə və maddi-texniki ehtiyatlarının, qoşunların komplektləşdirilməsi və kadrın hazırlığı, tibbi və mənzil təminatı məsələlərinin, bizim beynəlxalq fəaliyyətimizin həllinə qadirliyini və hazırlığını təmin etməlidir”. – Müdafiə naziri Sergey Şoyqunun bu sözləri qoşunların idarə edilməsinin iki prinsipinin təcrübədə necə tətbiq olunmasını göstərir [1].

Geridə qalan 50 il ərzində Rusiya Federasiyası Silahlı Qüvvələrinin idarə edilməsi Baş qərargahın Mərkəzi komanda məntəqəsi (RF SQ MKM) tərəfindən həyata keçirilirdi. Müasir şəraitdə informasiya həcmi dəfələrlə artıb, aktuallığın dəyişməsi tsikli həftə və günlərdən saat və dəqiqələrə kimi azalıb. Rusiya Federasiyası Silahlı Qüvvələrinin MKM-in yazılı sənədlərdə (teleqramlarda, məruzələrdə, məlumatlarda və s.) informasiyanın təqdim edilməsində aşağı tezlikli təcili məlumatların cədvəlinə əsaslanan informasiya mübadiləsi Müdafiə Nazirliyi rəhbərliyinin informasiya təminatı üzrə tələblərindən irəli gəlmişdir.

Döyüş növbəsinə başlamasından sonra Rusiya Federasiyası MİMM, istənilən vəziyyətlə əlaqədar qərarların qəbul edilməsinə lazım olan zamanı minimuma endirmişdir. Məhz bu, Rusiya Hərbi Kosmik Qüvvələrinin (HKQ) Suriyada uğurunu təmin etmişdir.

Suriyada aparılan döyüş fəaliyyətlərinin konsepsiyası, qruplaşmanın birləşmiş qüvvələrinin döyüş gücünün informasiya mənbələrini (kəşfiyyat) idarəetmə orqanları və hədəfi vurma (məhv etmə) vasitələrinin birləşdirilməsi ilə yaradılan informasiya-kommunikasiya şəbəkəsi hesabına real zaman kəsiyində şərait haqqında dəqiq və tam məlumatın əməliyyat iştirakçılarına çatdırılmasını təmin edir.

Müəlliflərin qənaətinə görə, mərkəzləşdirilmiş şəbəkə müharibəsini (MŞM), yalnız yüksək intellektuallığa malik qüvvələr apara bilər. Belə qüvvələr döyüş məkanının hərtərəfli müşahidəsi ilə əldə edilən məlumatları və komandanlığın istəklərini düzgün anlamaqla müstəqil, nisbətən pərakəndə fəaliyyətlərin aparılması zamanı gözlənilməyindən daha böyük effektivliyə malikdir [2].

MŞM doktrinası döyüş əməliyyatlarının aparılmasının dörd əsas mərhələsini nəzərdə tutur:

1. Düşmənin kəşfiyyat-informasiya təminatı sisteminin (kəşfiyyat vasitələri və sistemləri, şəbəkə əmələgətirən qovşaqlar, informasiyaların təhlili və idarəetmə üzrə mərkəzlər) əvvəlcədən məhv edilməsi (sıradan çıxarılması) vasitəsilə informasiya üstünlüyünün əldə edilməsi;

2. Düşmənin HHM sistemlərinin məhv edilməsi (sıradan çıxarılması) yolu ilə havada üstünlüyün əldə edilməsi;

3. İdarəetmə və informasiya vasitəsiz qalmış düşmənin tədricən, ilk növbədə raket kompleksləri, aviasiya, artilleriya, zirehli texnika daxil olmaqla məhv edilməsi;

4. Düşmənin müqavimət ocaqlarının tam məhv edilməsi və ya sıradan çıxarılması.

Suriya Ərəb Respublikası (SƏR) ordusunun SSM doktrinası əsasında döyüş əməliyyatlarına müqavimət göstərmək üçün imkanın olub-olmaması məlumdur. Buna görə də Rusiya HKQ həqiqətən “əlacsız” vəziyyəti düzəltdi, belə ki, onlar özlərinin döyüş əməliyyatlarını Rusiya Federasiyasının Silahlı Qüvvələrində qoşunların avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri (QAİS) vahid mərkəzindən koordinasiya və idarə edir. Bununla da Suriyadakı DƏT üzrə bütün məlumatlar toplanırdı [3].

Rusiya Federasiyasının MİMM döyüş tapşırıqlarından başqa, öz qruplaşmaları mərkəzləşdirilmiş və paralel şəkildə Xmeymi və Tartus bazalarında yerləşdirmək və təchiz etməklə logistika əməliyyatı üzrə xərcləri minimuma endirirdi. Hava və kosmik kəşfiyyat vasitələri ilə əldə edilən eksklüziv kadrlarla təmin etməklə döyüşlərin gedişi haqqında dünya kütləvi informasiya vasitələrinin (KİV) məlumatlandırılmasını da yaddan çıxarmaq olmaz.

Rusiya Federasiyası Silahlı Qüvvələrinin QAİS və döyüş növbəsi aparıcı MİMM-ni Rusiyanın SSM doktrinasına cavab adlandırmaq olar.

Rusiya Silahlı Qüvvələrinin QAİS-i dünyada yeganə idarəetmə sistemidir ki, SQ strukturuna daxil olan hərbi birləşmələrin, o cümlədən nüvə üçlüyünün fəaliyyətdə olan RF müdafiəsinin idarəetməsinin milli mərkəzində və idarəetmə orqanlarının tabeliyində olan müvafiq mərkəzlərdən - hərbi dairə (əməliyyat - strateji komandanlıq); ordu; diviziyadan (briqadadan) realizə edilir.

RF SQ AİS-in texniki əsasını ölkə istehsalı olan "Akasiya - M" Qoşunların Avtomatlaşdırılmış İdarəetməsinin Sistemi (QAİS) təşkil edir ki, onun Rusiya qoşunlarında 2005-ci ildən tətbiq edilən "Akasiya-M" RFAİS MÇ mobil analoqu vardır. "Akasiya-M" QAİS hərbcilərə istər daimi dislokasiya yerlərində (MİMM və dairə qoşunlarının idarəetmə Mərkəzi), istərsə də əraziyə çıxarkən və ya döyüş əməliyyatlarının gedişində eyni informasiya məkanında olmaq imkanı verir. Mahiyyətcə "Akasiya-M" internetin hərbi analoqudur. QAİS çalışdığı proqram təminatı adi güclər və idarəetmə vasitələri, eləcə də adi döyüş bölmələri üçün hesablanıb [3].

"Akasiya-M" QAİS özünün açılmış mobil variantları ilə birlikdə RF SQ əməliyyat-strateji və əməliyyat idarəetməsini təmin edir.

Qoşunların əməliyyat-taktiki və taktiki idarəetməsini Vahid İdarəetmə Sistemi (VİS) kompleksləri, "Sozvezdiye-M2" taktiki səviyyədə (TS VİS), "Andromeda-D" isə əməliyyat-taktiki səviyyədə (ƏTS VİS) həyata keçirir,

"Sozvezdiye-M2" TS VİS quru qoşunlarında, TƏS VİS "Andromeda-D" isə Hava Desant Qoşunlarında sınaqdan keçirilir və təkmilləşdirilir. Həmin komplekslərin sınaqları Rusiya Silahlı Qüvvələrində 2015-ci ildə keçirilmiş çoxsaylı ümumqoşun təlimləri və qəfil yoxlamalar zamanı, eləcə də Suriyada Rusiya HKQ əməliyyatları zamanı real döyüş şəraitində keçirilmişdir.

QAİS-dən bütün informasiya axınları Rusiya Federasiyası MİMM - "Ali Baş Komandanın Stavkas"ında konsentrasiya edilir. MİMM-də OC Astra Linux bazasında informasiya sistemi fəaliyyət göstərir, geoməkan informasiya təminatı isə geoməkan məlumatlarının ərazi bölgüsü ilə yığılması, saxlanması və çatdırılması üzərində qurulan konsepsiyaya əsasən təmin edilir.

Milli mərkəzin əsasını üç idarəetmə mərkəzi təşkil edir:

– strateji nüvə qüvvələrinin (SNQ) idarəetmə mərkəzi ölkənin ali-siyasi rəhbərliyinin qərarı ilə nüvə silahının tətbiqinin idarə edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur;

– döyüşü idarəetmə Mərkəzi dünyada hərbi-siyasi vəziyyətin monitorinqini, Rusiya Federasiyası və ya onun müttəfiqləri üçün artan təhlükələri və onların proqnozlaşdırılması işini həyata keçirir. O, həm də Silahlı Qüvvələrin, eləcə də Rusiya Federasiyası Müdafiə Nazirliyinin strukturuna daxil olmayan qoşun və hərbi birləşmələrin tətbiqinin idarə olunmasını təmin edir;

– gündəlik fəaliyyətin idarə edilməsi mərkəzi Silahlı Qüvvələrin hərtərəfli təminatına aid olaraq dövlətin hərbi qurumunun bütün istiqamətlərdə fəaliyyətinin monitorinqini aparır. O, Müdafiə Nazirliyinin tərkibinə daxil olmayan digər qoşunların, hərbi birləşmələrin, orqan və xüsusi bölmələrin tələbatlarının ödənilməsi üzrə federal hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətini koordinasiya edir [1].

İşlərin növbəti mərhələsində informasiya texnologiyaları məlumatlarının aşağıya doğru silahlı qüvvələrin strukturu üzrə birləşmə və taktiki vahidlərin qərargahlarına qədər ötürülməsi, sistem arxitekturasının baza prinsiplərinin saxlanması və MİMM-də sınaqdan keçirilən konkret proqramların yerinə yetirilməsi vəziyyətinin monitorinqi, qərarların dəstəklənməsi, qoşunların və qüvvələrin idarəetməsinin digər elementləri nəzərdə tutulur.

"Səhra şəraitində" təlimlər və Suriyada döyüşlər zamanı Rusiya Federasiyası Silahlı Qüvvələrinin QAİS-i aşağıdakı nəticələri göstərmişdir:

1. Avtomatlaşdırılmış və avtomatlaşdırılmamış idarəetmə sistemlərinin müqayisəsi nəticəsində informasiya mübadiləsinin (taktiki vəziyyət haqqında məlumatların toplanması, işlənməsi və əks etdirilməsi) yüksək operativliyi əldə edilmişdir;

2. Gündəlik monitorinq rejimində vəziyyət barədə məlumatların daimi toplanması hesabına bütün RF SQ QAİS-in əməliyyat-taktiki səviyyəsindən (MİMM) taktiki səviyyəyə (TS VİS) qədər fasiləsiz işi təmin edilmişdir;

3. Vahid aparat-proqram barədə komplekslərin (APK), vahid proqram təminatının (o cümlədən vəziyyət haqqında məlumatların qrafik əks etdirilməsi üçün) istifadə edilməsi nəticəsində əsgərdən tut-

muş Silahlı Qüvvələrin komandanına qədər bütün idarəetmə səviyyələrində idarəetmə sistemlərinin yüksək dərəcədə unifikasiyası əldə edilmişdir;

4. APK qrupunun (APK qərargahlarının) sıradan çıxması halında QAİS-in dayanıqlığı yoxlanılmış, onun öz iş qabiliyyətini sürətlə bərpa etmək, o cümlədən paylanmış rejimdə, tətbiq edilən vasitələrin və kompleks elementlərin yüksək dərəcədə etibarlılığı üzə çıxarılmışdır [3].

Nəticə

Nəticə olaraq görünür ki, Rusiya Federasiyası Silahlı Qüvvələrinin komandanlığı XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində baş verən münaqişələrdə avtomatik idarəetmə sistemlərinin istifadə olunmasını yüksək qiymətləndirir və onların gələcəkdə inkişaf etdirilməsində maraqlıdır.

Demək olar ki, Rusiya kosmik qruplaşmasına daxil olan rabitə və kəşfiyyat üzrə hərbi peyklər hazırda Amerika Birləşmiş Ştatlarının Hərbi Kosmik Kəşfiyyatının Milli İdarəetməsinin kəşfiyyat peyklərindən geri qalır. Buna baxmayaraq, gələcəkdə də vahid kosmik sistemin hərbi və ikili təyinatlı kosmik aparatların digər nümunələrinin istismara verilməsi ilə Rusiya Federasiyasının Silahlı Qüvvələri seqmentdə olan geriliyi aradan qaldırmağa çalışacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Технические аспекты управления войсками России и США // Арсенал Отечества, 2016 г, № 1.
2. <http://vpk-news.ru/articles/27517>.
3. <http://www.vko.ru/koncepcii/problemy-sozdaniya-asu-vooruzhennyh-sil>.

Аннотация

Национальный центр управления обороной Российской Федерации (НЦУО РФ) Зульфугар Зульфугаров

В статье показана значимость создания Национального центра управления обороной Российской Федерации (НЦУО РФ) и эффективность автоматической системы управления войсками (АСУВ), а также раскрыта информация о внедрении современных технологий в систему управления Вооружённых Сил Российской Федерации.

Ключевые слова: центральный командный пункт (ЦКП), управление, автоматизированная система управления войск (АСУВ), космическая операция, сбор информации, разведка.

Abstract

National Defence Management Center of Russian Federation (NDMC RF) Zulfugar Zulfugarov

The ideas of implementation of new guided technologies, the effectiveness of the automated guided systems and the establishment of national defence management center of Russian Federation are enlightened in the article.

Keywords: central command point (CCP), management, automated management system troops (AMST), cosmic operation, to collect information, intelligence.

UOT 355/359

MOTOATICI BRİQADANIN MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNATININ TƏŞKİLİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

kapitan Azər Hacıyev

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Xülasə. Məqalədə qoşunların təminat növləri üzrə maddi-texniki təminat prosesinin fasiləsiz olaraq təşkili təhlil edilir. Döyüş fəaliyyətlərinə hazırlıq və döyüşün gedişində, yerdəyişmələr zamanı, həmçinin digər fəaliyyətlərdə maddi-texniki təminatın təşkil olunması və yerinə yetirilmə qaydaları nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: maddi-texniki təminat, maddi vəsait, daşıma, sıradan çıxmış, təxliyə.

Döyüş təcrübəsi göstərir ki, döyüşü düzgün planlaşdırmaq və onun gedişində müvəffəqiyyət qazanmaq üçün komandir və qərargah daim arxa cəbhənin vəziyyətini, tabelikdə olan bölmələrin ehtiyaclarını bilməli, onların vacib olan maddi vəsaitlərlə vaxtında və tam təmin edilməsi üçün tədbirlər görməlidir. Müxtəlif müharibə təcrübələri göstərir ki, arxa cəbhə təminatı dörd əsas amildən asılıdır:

1. Hər cəhətdən arxa cəbhənin çevikliyinə, onun fəaliyyətinin və idarə edilməsinin operativliyinin artırılması;

2. Qoşunların maddi vəsaitlərlə təminatı sisteminin daima təkmilləşdirilməsi, bütün bölmələrdə (birləşmə, birlik) ehtiyatların saxlama normalarının, onların eşelonlaşdırılması və daşınma qaydalarının səmərəli şəkildə müəyyənləşdirilməsi;

3. Bütün nəqliyyat vasitələrinin kompleks istifadəsinin təmin edilməsi;

4. Bölmələrin arxa cəbhəsində möhkəm hərbi nizam-intizamın saxlanılması.

Döyüş təcrübəsi ilə qazanılmış arxa cəbhə sistemi öz əhəmiyyətini müasir şəraitlərdə də qoruyub saxlayır. Bununla yanaşı, müasir döyüşün xarakterindən irəli gələn, arxa cəbhəyə tətbiq olunan bir çox yeni tələbləri, xüsusən də arxa cəbhə bölmələrinin (anbarlarının) düşmənin müxtəlif zərbəendirmə vasitələrinin təsirinə (əsasən də nüvə və yüksək dəqiqlikli silahlara), həmçinin hava-desant və aeromobil qruplara qarşı zəifliyi nəzərə alınmalıdır. Arxa cəbhənin dayanıqlığının təmin edilməsi problemi ən vacib və çətin tapşırıqlar sırasına daxildir. Qoşunların maddi təminat sistemi əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşib. Arxa cəbhənin texniki təchizatı və mobilliyinin əvvəlki müharibələrlə müqayisədə qat-qat artmasına baxmayaraq, maddi vəsaitlərin sərfi də on dəfələrlə çoxalıb. Məsələn, əgər Böyük Vətən müharibəsində diviziya (korpus) bir sutkada 200 ton döyüş sursatı və başqa növ ehtiyat sərf etmişdirsə, NATO qoşunlarının təlimlərinin təcrübələrinə görə müasir diviziya (korpus) 2000 ton, yəni on dəfə çox sərf edir. Yanacaq sərfi təxminən 25 dəfə, döyüş sursatlarının sərfi isə 5-7 dəfə artmışdır. Orta hesabla lokal müharibələrdə bir hərbi qulluqçuya sutka ərzində 150 kq maddi vəsait sərf edilir (80 kq döyüş sursatı, 50 kq yanacaq, 20 kq başqa növ maddi vəsait) [1, s.37-48].

Bütün bunlar müasir döyüşdə arxa cəbhə təminatının tapşırıqlarının yeni və daha da effektiv həlli yollarının axtarışını şərtləndirir. Arxa cəbhənin döyüşə hazırlığının vəziyyəti təmin edilən hissə və bölmələrin hazırlığı dərəcəsinə uyğun olmalıdır. Arxa cəbhə təminatının təşkili sistemi isə döyüşün niyyətinə cavab verməli, qoşunların tələb olunan ehtiyatlarla dayanıqlı və arası kəsilmədən təmin edilməsi üçün şərait yaratmalıdır. Arxa cəbhənin əsas səylərini hissə və bölmələrin fəaliyyətlərinin vacib istiqamətlərində cəmləşdirmək məqsəduyğundur. Arxa cəbhə elementlərinin yerləşdirilməsini, ehtiyatların eşelonlaşdırılmasını elə həyata keçirmək lazımdır ki, qoşun qruplaşmalarının arxa cəbhə baxımından avtonomluğu təmin edilsin [2, s. 93-98].

Maddi-texniki təminatın təşkil olunması maddi-texniki təminat orqanlarının hazırlığından, onun bütün qüvvə və vasitələrinin yerləşdirilməsi və yerdəyişməsi qaydalarının təyin edilməsindən, daşıma və təxliyə yollarının seçilməsi, təchiz edilməsi və istifadəyə yararlı vəziyyətdə saxlanmasından, bütün növ hərbi daşımaların təmin olunması üçün nəqliyyat vasitələrinin mərkəzləşdirilmiş qaydada istifadəsinin hazırlığından, MTT hissə və bölmələrinin razılaşdırılmış fəaliyyətləri və qarşılıqlı əlaqələrinin

təşkil edilməsindən, maddi-texniki təminat obyektlərinin müdafiəsi, mühafizəsi və qorunmasının hazırlığı və həyata keçirilməsindən, maddi-texniki təminat xidmətlərinin mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sisteminin açılmasından, yerli hərbi-iqtisadi bazanın istifadəsinin təşkil edilməsindən ibarətdir.

Maddi-texniki təminat döyüşün niyyətinə uyğun məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli əsasında təşkil olunur, arxa cəbhə və texniki təminat hissə və bölmələrinin yerləşməsi və yerdəyişməsi, bütün növ hərbi daşımaların yerinə yetirilməsi, o cümlədən silah, döyüş və digər texnikanın, döyüş sursatları, yanacaq və başqa maddi vəsaitlərin çatdırılması, daşıma və təxliyə yollarının, həmçinin nəqliyyat vasitələrinin istismarı, daşımaların mühafizəsi və qorunması, idarəetmənin və rabitə əlaqəsinin təşkili, yerli hərbi-iqtisadi bazanın (resursların) istifadə olunması ilə həyata keçirilir [3, s. 78-81].

Maddi-texniki təminat qüvvə və vasitələrinin hər zaman döyüşə hazır olması onun mütəşəkkil şəkildə və təyin olunmuş vaxtlarda, vəziyyətin bütün şərtlərində açılıb döyüş fəaliyyətləri başlamış hərbi hissənin (bölmələrin) təminatını arasıkəsilmədən təmin etməsi, həmçinin qoyulmuş tapşırıqların bölmələr tərəfindən müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün şərait yaratmasıdır.

Döyüş fəaliyyətlərində maddi-texniki təminatın müvəffəqiyyətinə arxa cəbhənin və silahların daim döyüşə hazır olması və şəxsi heyətin hərtərəfli hazırlığı, fasiləsiz keçirilən döyüş fəaliyyətlərində hərbi hissənin (bölmələrin) dayanıqlı təminatı üçün şəraitin yaradılması, maddi-texniki təminat qüvvə və vasitələrinin cəsarətlə manevri, maddi-texniki təminat kəşfiyyatının arasıkəsilmədən aparılması ilə nail olunur.

Maddi-texniki təminat qüvvə və vasitələrinin əsas səyləri tapşırığı yerinə yetirən bölmələrin təminatına cəmləşdirilməsi və maddi-texniki təminat baxımından onların maksimum sərbəstliyinin təmin edilməsi ilə əldə olunur:

- qüvvə və vasitələrin çox hissəsini əsas tapşırığı yerinə yetirən hissənin (bölmələrin) təminatı üçün istifadə etməklə və döyüş düzülüşü elementləri üzrə bölüşdürməklə;
- onlara maddi vəsaitlərin çatdırılması, yaralı və xəstələrin təxliyə edilməsi ilə;
- hərbi hissədə (bölmələrdə) artırılmış ehtiyatların yaradılması və onların gücləndirilməsi ilə;
- vaxtlı-vaxtında qüvvə, vasitə və maddi vəsaitlərlə bölmələrin fəaliyyət istiqamətləri və sərhədləri üzrə manevr etməklə [4, s.147-153].

Maddi-texniki təminatın bütün qüvvə və vasitələrinin razılaşdırılmış qaydada tətbiq edilməsinə məqsədlər, yer və vaxt üzrə müxtəlif xidmətlər, hissə və bölmələr arasında arasıkəsilməyən qarşılıqlı əlaqənin dəqiq planlaşdırılması, təşkil edilməsi və saxlanması ilə nail olunur. Maddi-texniki təminatın qüvvə və vasitələrinin qarşılıqlı əlaqəsi, ilk növbədə əsas tapşırıq yerinə yetirən hissənin (bölmələrin) marağında təşkil olunur və həyata keçirilir.

Fasiləsiz keçirilən döyüş fəaliyyətlərində hərbi hissənin (bölmələrin) maddi-texniki təminatının dayanıqlığına nail olunur:

- maddi-texniki təminat qüvvə və vasitələrinin eşelonlaşdırılmış yerləşdirilməsi və vaxtlı-vaxtında yerdəyişməsi ilə;
- maddi vəsait ehtiyatlarının arasıkəsilmədən doldurulması, onları təmin edilən birləşmə və hissəyə (bölmələrə) daim yaxınlaşdırmaqla;
- daşıma və təxliyə yollarını vaxtlı-vaxtında artırmaqla;
- arxa cəbhə hissə və bölmələrinin növbəti tapşırıqların yerinə yetirilməsinə qabaqcadan hazırlanması ilə;
- istər adi, istərsə də nüvə silahının tətbiqi ilə aparılan müxtəlif növ döyüş fəaliyyətlərində bütün maddi-texniki təminat səviyyələrinin hərbi hissənin (bölmələrin) təminatına keçirilməsinin bacarıqla təşkil olunması ilə;
- hərbi hissənin (bölmələrin) maddi-texniki təminat qüvvə və vasitələrinin döyüş qabiliyyətinin tez bir zamanda bərpa edilməsi ilə;
- şəxsi heyətin ruh yüksəkliyinin saxlanması ilə.

Arxa cəbhənin qüvvə və vasitələri ilə manevr edilməsinin əsas növləri sayılır:

- onların yeni istiqamətlərə və sərhədlərə yerdəyişməsi;
- yuxarı rəisin planları üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün hərbi hissənin (bölmələrin) nəqliyyat vasitələrinin cəlb edilməsi;

– yaralı və xəstələrin təxliyəsinin qonşu hissələrin, ya da ikinci eşelonda yerləşən hərbi hissənin tibb məntəqələrinin öhdəçiliyinə köçürülməsi;

– yaralı və xəstələrin təxliyəsi üçün ümumi təyinatlı nəqliyyat vasitələrinin məqsədyönlü istifadəsi [5, s.97-104].

Maddi-texniki kəşfiyyat komandirin MTT üzrə müavini və xidmət rəislərinin hərbi hissənin maddi-texniki təminatının düzgün təşkil edilməsi üçün vacib olan doğru məlumatlarla vaxtında təmin edilməsi məqsədilə döyüş fəaliyyətlərinin hazırlığında və gedişində mütəmadi aparılır. Maddi-texniki kəşfiyyatı birləşmə (hərbi hissə) komandirinin MTT üzrə müavini təşkil edir. Onun məlumatları ümumiləşdirilir və (hərbi hissədə aidiyyəti olanlar) birləşmənin (hərbi hissənin) müvafiq vəzifəli şəxslərinin iş xəritələrinə çəkilir.

Maddi-texniki təminat sisteminin yüksək davamlılığına nail olunur:

– yüksək texniki təchizatı və arxa cəbhə hissə və bölmələrinin hazırlığı, onların sülh dövründən müharibə dövrünə mükəmməl keçirilməsi ilə;

– təyin edilmiş maddi vəsait ehtiyatlarının mövcudluğu ilə;

– hərbi hissə və bölmələrin maddi-texniki təminat qüvvə və vasitələrinin düzgün yerləşməsi və vaxtılı-vaxtında yerdəyişməsi ilə;

– arasıkəsilmədən maddi vəsaitlərin daşınması və təxliyəsi ilə;

– arxa cəbhə obyektlərinin etibarlı müdafiəsi, mühafizəsi və qorunması ilə;

– düşmən zərbəsindən itki vermiş maddi-texniki təminatın qüvvə və vasitələrinin tez bir zamanda bərpası ilə;

– maddi-texniki təminat qüvvə və vasitələrinin dayanıqlı, fasiləsiz idarə edilməsinin təşkil edilməsi ilə.

Maddi-texniki təminat qüvvə və vasitələrinin dayanıqlı və fasiləsiz idarə edilməsinə nail olunur:

– vəziyyət haqqında daim məlumatın olması, hərbi hissə və bölmələrin təminatının təşkil edilməsinə vaxtılı-vaxtında qərarın qəbul edilməsi ilə;

– maddi-texniki təminatın qüvvə və vasitələrinin düzgün istifadə edilməsi ilə;

– bacarıqla yerləşdirilməsi, işin dəqiq təşkil edilməsi, Arxa Komanda Məntəqəsinin (AKM) vaxtılı-vaxtında yerdəyişməsi və davamlılığının təmin edilməsi ilə;

– maddi-texniki təminat qüvvə və vasitələrinin dayanıqlı və operativ rabitəsinin mövcudluğu ilə;

– pozulmuş idarəetmənin tez bir zamanda bərpa edilməsi ilə;

– idarəetmənin mərkəzləşdirilməsi ilə.

Qüvvə və vasitələrin döyüş qabiliyyətini itirməsi maddi-texniki təminatın təşkilinə mənfi təsir göstərir. Belə ki, döyüş fəaliyyətləri bununla başa çatmır, onda növbəti fəaliyyətlərin arxa cəbhə təminatını davam etdirmək məqsədilə onların bərpa edilməsi vacibdir.

Düşmən zərbələri nəticəsində maddi-texniki təminat qüvvə və vasitələri döyüş qabiliyyətini itirdikdə komandirin MTT üzrə müavini və xidmət rəisləri dərhal onların bərpasını təşkil edir və aşağıdakı tədbirləri görürlər:

– pozulmuş idarəetmənin bərpası;

– vəziyyət haqqında məlumatın toplanması;

– maddi-texniki təminat qüvvə və vasitələrinin döyüş qabiliyyəti dərəcəsinin müəyyən edilməsi;

– növbəti fəaliyyət və tapşırıqların dəqiqləşdirilməsi;

– maddi-texniki təminat hissə və bölmələrinin zəhərlənmiş ərazilərdən (yangın, dağıntı rayonlarından) çıxarılması;

– onların şəxsi heyət, texnika və əmlakla tam komplektləşdirilməsi;

– şəxsi heyətin ruh yüksəkliyinin artırılması.

Eyni vaxtda (paralel olaraq) maddi-texniki təminat obyektlərində düşmən zərbələrinin fəsadları aradan qaldırılır. Döyüş qabiliyyətinin bərpası, qoyulmuş tapşırıqların yerinə yetirilməsi onlar tərəfindən dayanmadan həyata keçirilir.

Hərbi hissənin (bölmələrin) döyüş qabiliyyəti, bir qayda olaraq, əvvəlki təşkilati quruluşunda bərpa edilir. Bunun üçün bərpa edilən hərbi hissə və bölmələrin salamat qalmış qüvvə və vasitələri isti-

fadə olunur. Ehtiyac olduqda hərbi hissənin başqa qüvvə və vasitələri, həmçinin yuxarı rəis tərəfindən ayrılanlar cəlb edilir [6, s.124-131].

Maddi-texniki təminatın əsas tapşırıqlarından biri qoşunların döyüşə hazırlığının təşkilində vacib rol oynayan silah, texnika, döyüş sursatları, raket, yanacaq və başqa maddi vəsaitlərin daşınmasıdır.

Maddi-texniki təminatın təşkili ibarətdir:

- vaxtında qərarın qəbul edilməsi və bölmələrə tapşırıqların tez bir zamanda çatdırılmasından;
- maddi-texniki təminatın planlaşdırılmasından;
- qarşılıqlı əlaqənin təşkilindən;
- maddi-texniki təminatın hissə və bölmələrinin müdafiəsi, mühafizəsi, qorunma və maskalanması üzrə tədbirlərin yerinə yetirilməsindən;
- döyüş fəaliyyətlərinin hazırlığında və gedişində verilmiş tapşırıqların yerinə yetirilməsi üzrə hərbi hissə və bölmələrdə praktiki işin aparılmasından.

Maddi-texniki təminatın növləri arxa cəbhə təminatı (ACT) və texniki təminat (TT) qəbul edilir.

ACT-nin əsas növləri maddi, tibbi, maliyyə və mənzil-istismar təminatıdır.

Maddi təminat hərbi hissə və bölmələrin bütün növ silah və hərbi texnikaya, döyüş sursatları (DS), yanacaq-sürtgü materialları (YSM), ərzaq, əşya, tibb, mənzil, hərbi-texniki əmlak, xüsusi mayelərə, həmçinin suya olan tələbatlarının vaxtında və tam ödənilməsi məqsədilə təşkil olunur və həyata keçirilir.

Maddi vəsaitlərin daşınması maddi təminatın əsas tapşırıqlarından biri sayılır.

Tibbi təminat MTT baxımından yaralı və xəstələrin təxliyəsi üçün nəqliyyatın ayrılması, həmçinin qoşunların sanitariya-epidemiya vəziyyətinin lazımi səviyyədə saxlanması məqsədilə aidiyyəti üzrə təşkil olunur və həyata keçirilir.

Mənzil-istismar təminatının məqsədi, mənzillərə və müvəqqəti yerləşdirmə zamanı şəxsi heyət üçün tələb olunan yaşayış-məişət şəraitinin yaradılmasıdır.

Maliyyə təminatının məqsədi, hərbi hissələrin (bölmələrin) maliyyə vəsaitlərinə olan tələbatının vaxtında və tam ödənilməsidir.

Arxa cəbhə təminatı növlərinə əsaslanaraq, ümumqoşun döyüşündə motoatıcı briqadanın maddi-texniki təminatının əsas tapşırıqları aşağıdakılardır:

- hərbi hissə və bölmələrin YSM, ərzaq, əşya və tibbi əmlakla, arxa cəbhə texnikaları ilə təminatı;
- təyin edilmiş maddi vəsait ehtiyatlarının saxlanması;
- maddi vəsaitlərin daşınması, lazımsız və nasaz maddi vəsaitlərin təxliyəsi;
- texnikanın yanacaqqla doldurulması;
- şəxsi heyətin qidalanmasının təşkili, onların hamam-camaşırxana xidməti;
- arxa cəbhə xidmətləri üzrə hərbi hissə və bölmələrin texniki təminatı;
- yaralı və xəstələrin axtarılması, toplanması, döyüş meydanından çıxarılması və təxliyəsi, onlara tibbi yardımın göstərilməsi;
- hərbi hissə və bölmələrin ərzaqla təminatına baytar-sanitar nəzarətin həyata keçirilməsi;
- şəhid olmuş və vəfat etmiş hərbiçilərin dəfn edilməsi;
- əsirlərin ərzaqla təmin edilməsi və tibbi xidmət;
- arxa cəbhənin müdafiəsi, mühafizəsi, qorunması və maskalanması [7, s.18-23].

Arxa cəbhə təminatının tapşırıqları hərbi hissə və bölmələrin bütün şəxsi heyəti tərəfindən, daha çətin və əmək tələb edən tapşırıqlar isə arxa cəbhənin hissə və bölmələri tərəfindən yerinə yetirilə bilər. Hərbi hissə və bölmələrin maddi vəsaitlərə olan tələbatı və onlarla təminatı hesabat-təchizat vahidləri (döyüş dəsti, doldurum, gün payı, dəst və başqa ölçü vahidləri) ilə müəyyən edilir.

Hərbi hissə və bölmələr döyüş fəaliyyətlərinin aparılması üçün daim maddi vəsaitlərin qoşun ehtiyatlarını saxlamalıdır. Onların miqdar və eşelonlaşdırılması Müdafiə nazirinin müvafiq qərarları ilə müəyyən edilir. Döyüş fəaliyyətləri aparılarkən, onların orta sutkalıq sərfi normaları təyin edildiyi zaman sutkalıq maddi vəsaitlərə olan tələbatı təmin edilməlidir. Vəziyyətdən və döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsindən asılı olaraq yuxarı rəislərin qərarı ilə hərbi hissə və bölmələrdə əlavə ehtiyatlar yaradıla bilər.

Hərbi hissə (bölmə) üçün maddi vəsait ehtiyatlarının sərfi normalar, həll edilən tapşırıqlar və ayrılmış resurslar nəzərə alınmaqla, onların tabe olduqları yuxarı orqanlar tərəfindən təyin edilir. Sərf normaları MTT üzrə əmr və sərəncamlarda göstərilir.

Nəticə

Müasir müharibələrdə quru qoşunlarının iştirak etdiyi yüksək manevrli döyüş fəaliyyətləri hissə və bölmələrdən daha çox müstəqil fəaliyyət göstərməyi tələb edir. Döyüşü düzgün təşkil etməkdən və onun gedişində müvəffəqiyyət qazanmaqdan ötrü, komandir və qərargah daim arxa cəbhənin vəziyyətini, tabelikdə olan bölmələrin ehtiyacını bilməli, onların vacib olan maddi vəsaitlərlə vaxtında və tam təmin edilməsi üçün tədbirlər görməlidir. Müvəffəqiyyətin qazanılmasına maddi-texniki təminat vasitələrinin müasir tələblərə uyğun olması və qoşun ehtiyatlarının eşelonaşdırılması ilə nail olunur.

Ədəbiyyat

1. Основы материально-технического обеспечения войск – Р.Р. Ахметов, Сибирская Государственная автомобильно-дорожная академия. 2011, 151 с.
2. Наставление по обеспечению боевых действий ВДВ. – М.: Воентехиздат, 2005,185 с.
3. Боевой устав сухопутных войск. Часть 2. М.: Воениздат. 2006,173 с.
4. Наставление по обеспечению боевых действий сухопутных войск. Часть 3, кн. 1. – М., 2002. 241 с.
5. Танко-техническое обеспечение танковых (мотострелковых) подразделений в боевых условиях: учебник. М.: Воениздат, 1989,214 с.
6. Бобров П.В. Ремонт и эвакуация машин: учебник / П.В. Бобров. М.: Воениздат, 1989. 148 с.
7. Тактика как искусство подготовки и ведения общевойскового боя: учебное пособие. – Сибирская государственная автомобильно-дорожная академия, 2010. 275 с.
8. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin qoşunlarında döyüş sursatlarının döyüş dəsti və qoşun ehtiyatı normalarının müəyyən edilməsi haqqında təlimat. Azərbaycan Respublikasının Müdafiə nazirinin 21 sentyabr 2014-cü il tarixli 14 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2015.10 s.
9. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin şəxsi heyətinin ərzaqla təminatı haqqında təlimat. Azərbaycan Respublikasının Müdafiə nazirinin 8 sentyabr 2014-cü il tarixli 60 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2015.95s.
10. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin qoşun (gəmi) təsərrüfatı haqqında” Əsasnamənin qüvvəyə minməsi haqqında təlimat. Azərbaycan Respublikasının Müdafiə nazirinin 4 iyul 2014-cü il tarixli 1 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2014.168 s.

Аннотация

Особенности материально-технического обеспечения мотострелковой бригады

Азер Гаджиев

В статье проведен анализ организации процесса непрерывного материально-технического обеспечения войск. Рассмотрены правила организации и проведения материально-технического обеспечения при подготовке и в ходе боевых действий, во время перемещений, а также в ходе других действий войск.

Ключевые слова: материально-техническое обеспечение, материальные средства, перевозка, вышедший из строя, эвакуация.

Abstract

Features of logistic support of the infantry brigade

Azer Hajiev

The article deals with the analysis of the continuous organization of the logistic support of the troops. The rules of organizing and implementing the logistic support in battle preparation and during the battle, replacement, as well as other activities are considered.

Keywords: logistic support, material aid, transportation, break-down, evacuation.

UOT 004.9

İNFORMASIYA MÜHARİBƏSİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ, İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ HƏDƏFLƏRİ

kapitan Elşən Tanrıverdiyev
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Xülasə. Məqalədə informasiya müharibəsi texnologiyalarının yaranma səbəbləri və bununla əlaqədar meydana çıxan problemlər araşdırılmış, müxtəlif mütəxəssislərin və alimlərin “informasiya müharibəsi” termininə münasibətləri təhlil edilmişdir. Həmçinin informasiya müharibəsi texnologiyalarının təsnifatı verilmiş, informasiya təsiri problemləri analiz edilmiş, informasiya müharibəsinin istiqamətləri və hədəfləri göstərilmişdir.

Açar sözlər: informasiya müharibəsi, kibermüharibə, informasiya silahı, informasiya qarşdurması.

Giriş

Dünyada cərəyan edən proseslər hər bir dövlətin ən başlıca vəzifələrindən birinin onun öz informasiya məkanına nəzarəti gücləndirməklə informasiya resurslarının mühafizəsi uğrunda mübarizə aparmalı olduğunu söyləməyə əsas verir. Son zamanlar bir çox dövlətlər öz vətəndaşları və iqtisadi maraqlarının təhlükəsizliyi ilə yanaşı, mədəni-mənəvi dəyərlərini qorumaq üçün xüsusi tədbirlər görmək məcburiyyətindədir. Bu baxımdan, dövlətlər konseptual səviyyədə məqsədlərini həyata keçirmək, siyasi, iqtisadi və hərbi sahələrdə müvəffəqiyyət əldə etmək üçün vacib olan informasiyanı əldə etməyə çalışırlar.

Hədəfin informasiya resurslarını ələ keçirən tərəf üçün bu resurslar və onlardan əldə edilən bilik, öz gücünü artırmaq, bütün sahələrdə rəqibdən üstün olmaq və gələcəkdə onun istənilən sahədə hücumlarını dəf etmək, eyni zamanda öz maddi-mənəvi dəyərlərini qorumaq üçün bir vasitədir. Odur ki, dövlətin informasiya resursu çox zaman strateji resurs hesab edilir və analogi olaraq vacib xammal ehtiyatı, enerji, faydalı qazıntılar və s. resursları ilə eyni səviyyədə qiymətləndirilir. İnformasiya axınları üçün sərhədlərin şəffaflığı dövlət hakimiyyət orqanlarının funksiyalarında prinsipial olaraq başqa bir situasiya yaratmış, informasiya sistemlərinin dövlətlərin infrastrukturuna (bank-maliyyə, nəqliyyat, elektrik şəbəkələri, neft və qaz xətləri) tətbiq edilməsi isə onları informasiya müharibəsində potensial obyektlərə çevirmişdir.

İnformasiya texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədar daha asan və tez əldə edilən informasiya dövlətin və cəmiyyətin özünü ifadə etməsi baxımından ideal vasitə hesab olunur. Bu səbəbdən, son zamanlar iqtisadiyyatda, siyasətdə və hərbi sahədə “informasiya əməliyyatı” (*Information Operation*) və “informasiya müharibəsi” (*Information Warfare*) terminləri geniş istifadə edilir. Dünyada informasiya müharibəsi (İM) texnologiyalarının inkişafı və dövlətlər arasında baş verən hərbi və siyasi qarşıdurmalar belə söyləməyə əsas verir ki, yaxın gələcəkdə qarşı tərəf üzərində üstünlük informasiyanın ələ keçirilməsi, onlara çevik reaksiya verilməsi, real vaxt rejimində qarşı tərəfin informasiya mənbələrinin məhv edilməsi ilə əldə olunacaqdır.

Bu gün cəmiyyətdə milli informasiya resurslarının mühafizəsi məsələsi çox aktualdır. İnkişaf etmiş dövlətlər tərəfindən informasiya silahının (Information Weapon) tətbiqi və global informasiya infrastrukturunun yaradılması bu ölkələrin dünyada lider olmaq iddiasından irəli gəlir. İnternet açıq informasiya şəbəkəsinin genişlənməsi, kompüter cinayətkarlığının artması, siyasi və iqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün yüksək səviyyədə informasiya hücumu təhlükələrinin çoxalması informasiya müharibəsi və informasiya təhlükəsizliyi kimi məsələlərin aktuallığına səbəb olmuşdur.

İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafı və informasiya müharibəsi

İM və onunun tətbiqi texnologiyalarının kökü qədim dövrlərə gedib çıxır. Bəşər tarixində informasiya təcavüzü bu və ya digər formada hər zaman olmuşdur. Belə ki, insanların informasiyasız yaşama-

ları mümkün deyil. Fiziki müharibə aparmadan İM aparmaq olar, amma İM olmadan fiziki müharibə aparıla bilməz. Başqa sözlə, fiziki müharibə aparılarkən, eyni zamanda onun tərkib hissəsi kimi İM-in aparılması zəruridir. Məsələn, Çingiz xanın hərbi yürüşləri zamanı ordunun önündə xüsusi informasiya hazırlığı görmüş müəyyən qrup atlılar çapırdılar. Onlar Çingiz xanın ordusunun hədsiz dərəcədə güclü və amansız əsgərlərdən təşkil olunduğu haqda xəbərlər yayaraq əhalidə qorxu, ruh düşkünlüyü yaradırdılar. Bu cür psixoloji təsir üsulları digər məşhur sərkərdələr (Makedoniyalı İsgəndər, Teymurləng və s.) tərəfindən də istifadə edilmişdir. Həmçinin II Dünya müharibəsi zamanı Hitler və Stalin də informasiya-psixoloji təsirin əhəmiyyətini yaxşı anlayırdılar [1]. O zamankı informasiya əməliyyatlarının indiki analoji əməliyyatlardan yeganə fərqi odur ki, həmin dövrlərdə informasiyanın ötürülməsində texniki vasitələrdən istifadə edilmirdi.

Müasir dövrdə informasiyanın təhlili və ötürülməsində istifadə edilən maddi-texniki bazanın inkişafı ilə İM-in tətbiqi və texnologiyaları köklü şəkildə dəyişmiş, informasiya şəbəkəsinin yaranması və geniş yayılması İM-in əhəmiyyətini artırmışdır. Bu gün İM problemləri informasiya kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişaf etdiyi bir çox ölkələrdə (ABŞ, Rusiya, İngiltərə, Fransa, İsveçrə, Yaponiya və s.) araşdırılmaqdadır.

Müasir İM texnologiyalarının yaranması, inkişafı və geniş tətbiqinin müxtəlif izahları var:

1. Hesablama texnikası və kommunikasiya vasitələrinin sürətli inkişafı, şəbəkə texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi cəmiyyətdə əsas resurs kimi informasiyanın rolunun artmasına səbəb oldu;
2. Effektivliyinə görə informasiya maddi resurslardan daha yuxarıda dayanmağa başladı. Elmi-texniki nailiyyətlər hərbi sahədə istifadə edilən ənənəvi silahlarla yanaşı, bir sıra İKT vasitələrinin kütəlvə istehsalına şərait yaratdı;
3. İnsanların beyinlərinin və davranışlarının öyrənilməsində əldə edilən nailiyyətlər müxtəlif istiqamətlərdə psixofizioloji təsirlərin yollarını və vasitələrini daha yaxşı başa düşməyə imkan verdi.

İnformasiya müharibəsi

İM probleminin obyektiv və müfəssəl təhlilini aparmaq üçün qabaqcıl ölkələrin təcrübəsi, xarici mütəxəssislərin, alimlərin, praktikalərin fikirlərinin öyrənilməsi və müqayisəsi tələb olunur. ABŞ-da İM problemi son 15 ildə digər ölkələrlə müqayisədə daha geniş araşdırılmış və öyrənilmişdir. Bunu ABŞ rəsmi dairələrinin, o cümlədən Müdafiə Nazirliyinin, Konqresin rəsmi sənədlərində, rəsmi şəxslərin açıq bəyanatlarında, İM problemləri ilə məşğul olan təşkilatların hesabatlarında görmək mümkündür.

İlk dəfə “informasiya müharibəsi” terminini 1976-cı ildə amerikalı mütəxəssis Tomas Rona (Thomas Rona) “Boeing” şirkəti üçün hazırladığı “Silah sistemləri və informasiya müharibəsi” adlı hesabatında istifadə etmişdir. T.Rona hesabatında sübut etmişdir ki, son illərdə informasiya infrastrukturunu ABŞ iqtisadiyyatının əsas komponentinə çevrilmişdir [2].

“İnformasiya müharibəsi” termini rəsmi olaraq ilk dəfə ABŞ Müdafiə Nazirliyinin 21 dekabr 1992-ci il tarixli, 3600.1 sayılı direktivində istifadə edilmişdir [3].

İM-in ilk tədqiqatçılarından biri, ABŞ-ın Milli Müdafiə Universitetinin əməkdaşı Martin Libiki (Martin Libicki) İM anlayışına tərifi verərkən demişdir: “İnformasiya müharibəsini bütün incəliyi ilə anlamaq təşəbbüsü kor adamların filini tanımaq üçün göstərdikləri cəhdləri xatırladır: filin ayağına toxunan onu ağac, quyruğuna toxunan adam onu kəndir adlandırır və s. Bu üsulla tam təsəvvür almaq mümkündür? Ola bilsin ki, fil yoxdur, həqiqətən də, ağac və kəndir vardır. Bir qrup mütəxəssis bu anlayış altında bir çox istiqamətləri birləşdirmək istədikləri halda, digərləri informasiya müharibəsinin hər hansı bir aspektini ümumi anlayış kimi qəbul edir...” [4]. M.Libiki bu fikri ilə demək istəyirdi ki, “informasiya müharibəsi” çox geniş anlayışdır və İM texnologiyalarının cəmiyyətə təsiri tam aydınlaşdırılmasa da, son illər bu proses sürətlə davam etməkdədir.

ABŞ-ın Müdafiə Nazirliyinin İM haqqında sənədlərində bildirilir ki, İM-də informasiya həm silah, həm də məqsəddir. İnformasiya hücumu isə icazə olmadan istənilən formada informasiyanın köçürülməsi, dəyişdirilməsi və məhvini, həmçinin proqram təminatlarına, məxfi informasiyanın saxlandığı texniki qurğulara və insan psixologiyasına yönəlmiş əməliyyatdır [5].

ABŞ-da İM-i təsvir etmək üçün çox zaman onu informasiya əməliyyatı ilə müqayisə edirlər. **İnformasiya əməliyyatı** – məqsədə çatmaq üçün qarşı tərəfin informasiya fəzasına təsir etmək və bu zaman öz informasiya resurslarını qorumaq məqsədilə xüsusi metodlardan və vasitələrdən (siyasi, iqtisadi, texniki, hərbi və s.) istifadə etməklə həyata keçirilən mübarizə formasıdır [6]. Rusiya mütəxəssisləri bu mübarizə formasını informasiya qarşılıqlı kimi təsvir edirlər. **İnformasiya qarşılıqlı** – tərəflərin elə mübarizə formasıdır ki, bu zaman onlar xüsusi metodlardan, informasiya resurslarına təsir üsullarından və vasitələrindən istifadə etməklə qarşı tərəfin informasiya resurslarına birbaşa təsir göstərə bilər [7].

Amerika tədqiqatçılarının fikrincə, informasiya əməliyyatı vasitələri ilə realizə olunan informasiya qarşılıqlı hərbi qüvvələrin, elmi mərkəzlərin, müxtəlif siyasi təşkilatların hazırlığında və fəaliyyətində İM texnologiyalarından geniş istifadəni nəzərdə tutur [8].

İM sahəsində aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, İM nəzəriyyəsinin tədqiqatı ilə məşğul olan alimlər üç əsas qrupa bölünürlər:

Birinci qrup alimlər İM texnologiyalarını ayrı-ayrı informasiya əməliyyatı və informasiya rəqabəti vasitələrinə, dövlətlərarası münaqişələrin, silahlı mübarizələrin aparılmasına, kütləvi şüura təsir texnologiyalarına uyğunlaşdırırlar (sosial-kommunikativ yanaşma) [9, 10, 11, 12, 13].

İkinci qrup alimlərə hərbi mütəxəssislər aiddir. Onların fikrincə, İM hərbi münaqişələrlə birbaşa bağlıdır və bu münaqişələrə informasiya-hərbi mübarizə vasitələrinin və gücün kompleks birgə tətbiqi kimi baxılmalıdır (hərbi-tətbiqi yanaşma) [14, 15, 16]. Bir çox mütəxəssislər bu yanaşma ilə razılaşırmı və bildirirlər ki, “informasiya müharibəsi” termini hərbi əməliyyatların aparılması zamanı müasir informasiya texnologiyalarına münasibətdə hər zaman adekvat olmur və bu növ hərbi əməliyyatları “informasiya mübarizəsi” və ya “informasiya qarşılıqlı” adlandırmaq daha düzgün olardı [17, 18, 19].

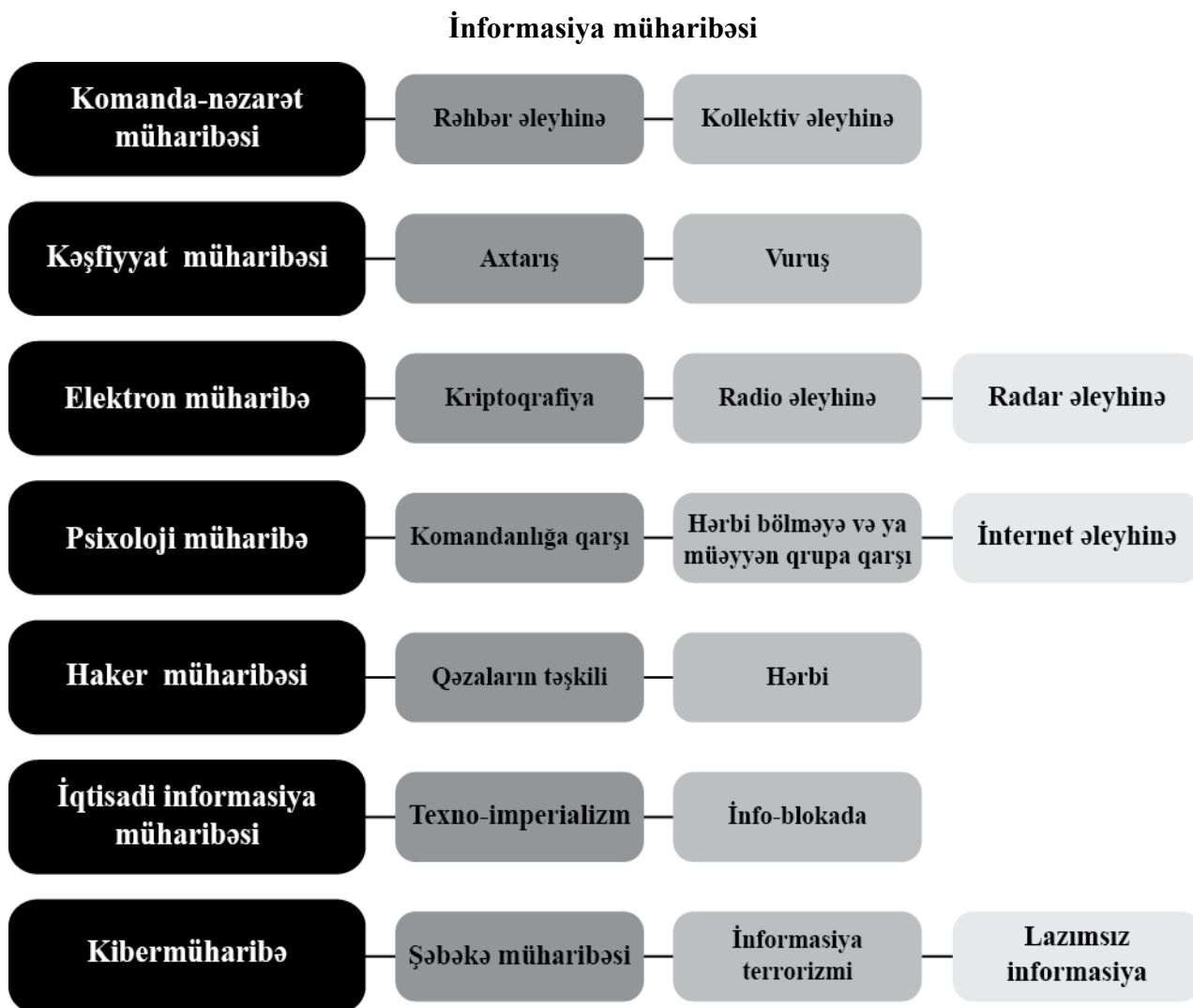
Üçüncü qrupa aid tədqiqatçılar İM ilə bağlı əməliyyatlara dövlətlərarası münaqişələrdən yaranan hadisə kimi baxırlar. Onların fikrincə, dövlətlər arasında yaranan siyasi münaqişələri hərbi yolla deyil, müasir İKT vasitələrindən istifadə etməklə həll etmək mümkündür. Bu baxımdan, bir çox tanınmış alimlər İM-i geosiyasi münaqişəyə aid edərək, ona dövlətlər arasında xüsusi münasibət növü kimi baxırlar. Onların fikrincə, mövcud münaqişəni aradan qaldırmaq üçün bu ölkənin informasiya mühitində müxtəlif güc təsirlərinin metod, vasitə və texnologiyaları tətbiq olunmalıdır (geosiyasi yanaşma). Bu qrup mütəxəssis İM zamanı əməliyyatların zorakılıq xarakterini qabardaraq, onu açıq hərbi əməliyyatların aparılmadığı şəraitdə belə müharibənin ən vacib və təhlükəli əlaməti hesab edirlər [20]. Belə tədqiqatlar bir daha sübut edir ki, artıq dünyada tətbiqi elmin yeni sahəsi – İM nəzəriyyəsi inkişaf etməkdədir.

İnformasiya müharibəsi texnologiyaları

Son illər lokal müharibələr və silahlı münaqişələr hərbi mütəxəssisləri informasiya vasitələrinin hərbi sistem və komplekslərə effektiv təsirlərinin qlobal analizini aparmağa məcbur etmişdir. İM hər bir dövlətin daxilində, ilk növbədə hakimiyyət və pul, insanları idarə etmək imkanı əldə etmək uğrunda, eləcə də istehsalat məhsullarına nəzarət və onun realizə olunmasında əldə edilən gəlir uğrunda aparılır. Müxtəlif mütəxəssislər və alimlər tərəfindən İM-ə müxtəlif təriflər verilsə də, hər kəs təsdiq edir ki, İM, əsasən, hakimiyyət və kapital uğrunda müharibədir.

M.Libiki 1995-ci ildə ABŞ-ın Milli Müdafiə Universiteti tərəfindən nəşr edilmiş “İnformasiya müharibəsi nədir?” məqaləsində ilk dəfə İM texnologiyalarının təsnifatını vermişdir. Bu konsepsiyada ilk dəfə olaraq göstərilmişdir ki, son dövrlərdə İKT-nin inkişafı nəticəsində artıq İM-də psixoloji deyil, əsasən, iqtisadi və hərbi aspektlərə üstünlük verilir. M. Libikin fikrincə, izləyici kosmik peyk şəbəkəsindən yerüstü, dəniz və hava məkanında baş verən dəyişiklikləri qeyd edən sistemlərdən ibarət əlaqəli informasiya sistemləri dünyada baş verən istənilən hərbi aktivliyi nəzarətdə saxlamaq imkanına malik olacaqdır. Bu isə sistemə həmin aktivliyi iflic etmək və onun iqtisadi və informasiya sistemlərini dünyadakı digər sistemlərdən ayırmaq imkanı verəcəkdir. Bu konsepsiya, informasiya silahından aktiv istifadənin kosmik vasitələrin tətbiqi ilə sıx əlaqəli olduğunu bir daha sübut etdi.

Libiki “İnformasiya müharibəsi nədir?” məqaləsində İM-in yeddi formasını qeyd etmiş, “Information Warfare” adlanan sistemdə texnologiyalar arasında əlaqələri göstərmişdir (sxem 1).



Sxem 1. M.Libiki tərəfindən təqdim edilən “İnformasiya müharibəsi sxemi”

Bu texnologiyalara, əsasən, komanda-nəzarət, kəşfiyyat, elektron, psixoloji, haker, iqtisadi, kibermüharibə aiddir:

1. **Komanda-nəzarət müharibəsi** (*Command and Control Warfare*) – komandanlıq və icraçılar arasındakı əlaqə kanallarına istiqamətlənmiş İM-dir. Bu əlaqə kanallarının funksiyası pozularsa, İM-də qələbənin təmin olunması reallaşar.

2. **Kəşfiyyat müharibəsi** (*Information Based Warfare*) – mühüm informasiyanın toplanması və bu zaman hücum edən tərəfin öz informasiya resurslarını mühafizə etməsi prosesidir.

3. **Elektron müharibə** (*Electronic Warfare*) – elektron kommunikasiya vasitələrinə qarşı yönəlmiş müharibədir. Elektron kommunikasiya vasitələri dedikdə, radioəlaqə, radarlar, kompüter şəbəkəsi nəzərdə tutulur. Onun əsas bölməsi kriptografiyadır (elektron informasiyanın şifrələnməsi və ya şifrədən çıxarılması).

4. **Psixoloji müharibə** (*Psychological Warfare*) – təbliğat, “beyinlərin yuyulması”, əhəlinin davranışlarına nəzarət və vətəndaşlar üçün nəzərdə tutulmuş informasiyanın təhlilidir. M.Libiki psixoloji müharibəni 4 hissəyə ayırır: 1) Vətəndaş ruhunun sarsıdılması; 2) Hərbi qüvvələrdə mənəvi duruma və əhval-ruhiyyəyə nəzarət; 3) Komandanlığa dezinformasiyanın ötürülməsi; 4) Mədəniyyətlərin müharibəsi.

5. **Haker müharibəsi** (*Hacker Warfare*) – qarşı tərəfin obyektlərinə yönəlmiş diversiya əməliyyatlarıdır. M.Libiki haker fəaliyyətlərindən danışarkən onların törətdiyi fəsadları belə sadalayır: şəbəkənin total iflici, informasiya əlaqələrində fasilələr, verilənlərin ötürülməsi zamanı təsadüfi səhvlərin çoxalması, informasiyanın oğurlanması, informasiya xidmətlərinin ələ keçirilməsi (şəbəkəyə icazəsiz mü-

daxilə), şəbəkənin gizli monitorinqinin aparılması, şantaj məqsədilə gizli verilənlərin aşkar edilməsi. M.Libikiyə görə hakerlərin silahı viruslardır – “troyan atları”, məntiqi bombalar, sniferlər (izləyiçilər), şəbəkə soxulcanları və s. Tədqiqatçı hakerləri ABŞ üçün ciddi təhlükə hesab edir və fikrini onunla əsaslandırır ki, digər ölkələrlə müqayisədə Amerikada müxtəlif lokal və qlobal şəbəkələrdən istifadə praktikasası daha genişdir. M.Libiki ikimənali olaraq göstərir ki, Amerika universitetlərində informasiya texnologiyaları sahələri üzrə müdafiə edən doktorantların 60%-ni əcnəbilər təşkil edir ki, onların da 2/3 hissəsi müsəlman ölkələrindən və Hindistandan gələnlərdir.

6. ***İqtisadi informasiya müharibəsi (Economic Info-Warfare)*** – M. Libiki bu müharibəni iki formada təsvir edir: informasiya blokadası (ABŞ-a qarşı yönəlmiş), informasiya imperializmi və ya texno-imperializm (ABŞ tərəfindən). Informasiya blokadası dedikdə, ilk növbədə informasiya və ticarət əlaqələrinin kəsilməsi (fiziki ticarətə qadağanın qoyulması) nəzərdə tutulur. Bank şəbəkələrinin sındırılması bu kateqoriyaya daxil deyil və haker fəaliyyəti hesab olunur. Informasiya imperializmi ümumi iqtisadi imperializm siyasətinin bir hissəsidir. M.Libiki bildirir ki, ticarətin özü də müharibədir.

7. ***Kibermüharibə (Cyberwar)*** fəaliyyətini analiz edərkən M. Libiki onu adi haker müharibəsindən fərqləndirir. Onun fikrincə, əgər nəzərə alınsa ki, terrorizm ayrı-ayrı insanlara və ya təşkilatlara qarşı müharibədir, demək, informasiya terrorizmi hədəfi təyin etmək və ya şantaj üçün bir vasitədir. Informasiya terrorizminin əsasını semantik hücumlar təşkil edir. M.Libiki semantik hücumları təhlil edərkən onları haker müharibələrindən tam fərqləndirir və bildirir ki, əgər haker müharibəsində hakerin məqsədi sistemin normal fəaliyyətini pozmaqdan ibarətdirsə, semantik hücumlar sistemin fiziki göstəricilərinə və kompüterin normal işini təmin edən obyektlərə yönəlir. Sistemin fiziki göstəricilərini və ya digər giriş vasitələrini “aldatmaq” sistemə texniki zərər vurmadan onu sıradan çıxarmaq deməkdir.

İnformasiya müharibəsində məqsəd və hədəflər

İM zamanı maraqlı obyektləri informasiya sistemləri və informasiya mübadiləsi şəbəkələri olur. Bu şəbəkələrə informasiya sistemi mərkəzi, xüsusi informasiya emal edən ötürülmə xətləri, İM-də iştirak edən İKT vasitələri aid edilir. Informasiya müharibəsi mərhələlərlə aparılmalı və bu zaman məqsəd və hədəflər dəqiq müəyyən edilməlidir. Informasiya müharibəsinin mərhələləri bunlardır:

1. Məqsədin müəyyən edilməsi. “İnformasiya müharibəsi nə üçün lazımdır?” və “nəticədə nə əldə ediləcəyi gözlənilir?” suallarına cavab tapılması;

2. Strategiyanın müəyyən edilməsi;

3. Taktiki fəaliyyət planının hazırlanması.

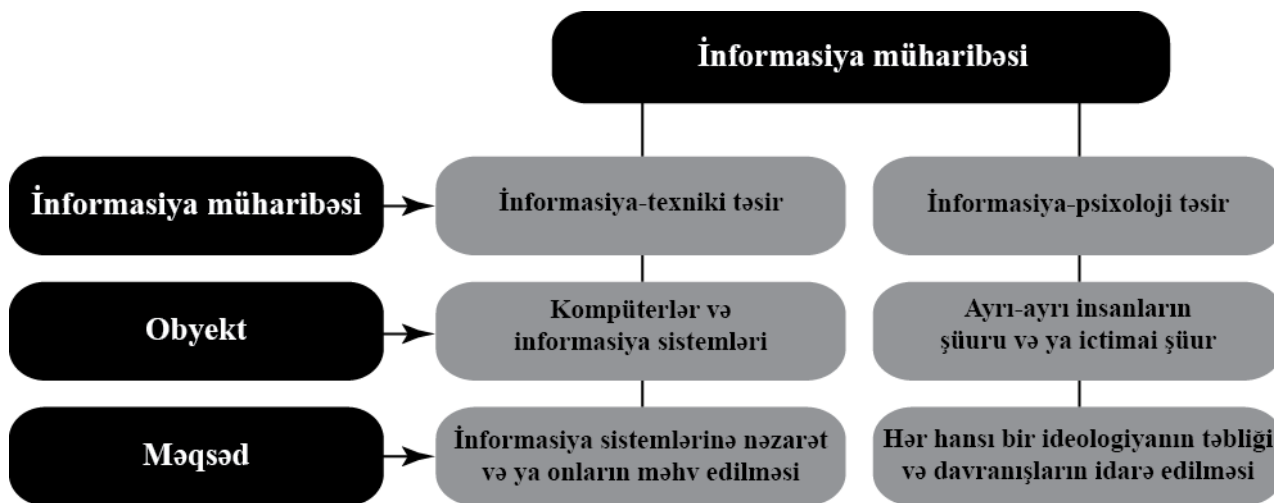
Hərbiçilərin fikrincə, İM-də ilkin hədəf kimi silahlı qüvvələr, müdafiə kompleksi müəssisələri, ölkənin daxili və xarici təhlükəsizliyinə cavabdeh olan strukturlar nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə isə, İM-in əsas hədəfi cəmiyyətin informasiya infrastrukturudur. Hərbi analitiklərin və İKT mütəxəssislərinin gəldiyi qənaətə görə, hazırkı dövrdə İM zamanı bütün informasiya vasitələrindən və texnologiyalarından istifadə edərək dövlətin siyasətinə qarşı narazılıq, şübhə, inamsızlıq yaradılması, ordu və əhali arasında narazılıqların artması həyata keçirilir [22].

Bununla belə, nəqliyyat, energetika, maliyyə və hərbi sahələrlə bağlı informasiya sistemlərinə hücum imkanlarını nəzərdən qaçırmamaq lazımdır. Bu informasiya sistemləri “kritik mühüm infrastruktur” (critical infrastructures) adlanan komplekslərdir. Bu hücumların mümkünlüyü iqtisadi sahədə böyük itkilərə səbəb olacağından, 90-cı illərin ortalarından başlayaraq kibermüharibələr hərbi və mülki ekspertlərin ciddi araşdırma predmetinə çevrilmişdir.

İnformasiya təsiri problemləri

Tədqiqatlar göstərir ki, İM texnologiyalarının araşdırılması ilə məşğul olan mütəxəssislərin işində müxtəlif yanaşmalar və baxışlar mövcud olsa da, müəyyən məsələlərdə fikirlər eynidir: İM-də əsas məqsəd qarşı tərəfi fiziki cəhətdən məhv etmək deyil, onu səhv addım atmağa sövq edərək siyasi, hərbi, iqtisadi, psixoloji və sosial sahələrdə qələbə qazanmaq, rəqibdən üstün olmaqdır. Öz istəklərini həyata keçirmək məqsədilə mübarizə aparən tərəflər bir-birlərinin informasiya və intellektual sahələrinə təsir göstərmək üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə edirlər.

Müasir İM-də əməliyyatlar iki üsulla aparılır: informasiya-texniki təsir və informasiya-psixoloji təsir (sxem 2).



Sxem 2. İnformasiya müharibəsi üsulları

İnformasiya-texniki təsir – müxtəlif növ informasiya sistemlərinə (verilənlər bazası, verilənlər bankı, analitik sistemlər və s.), telekommunikasiya vasitələrinə, kompüter şəbəkəsinə və s. texniki vasitələrə təsirdir. İnformasiya-texniki təsir dedikdə, radioelektron mübarizə, radioelektron kəşfiyyat, kompüter şəbəkələrinə müdaxilə, haker müharibələri və s. nəzərdə tutulur. Texniki obyektlər kimi əlaqə və idarəetmə sistemləri, dövlətin maliyyə-iqtisadi fəaliyyəti və s. hədəfə alına bilər.

İnformasiya-psixoloji təsir – siyasi elita və əhəlinin psixoloji durumuna, davranışına, cəmiyyətin informasiya-psixoloji mühitinin inkişafına, funksionallığına birbaşa təsir göstərən xüsusi informasiyanın məqsəduyğun istehsalı və yayılmasıdır. Təbliğat, “beyinlərin yuyulması” və psixoloji təsir informasiya-psixoloji təsirin növləridir. İnformasiya-psixoloji təsir zamanı hansı üsuldən istifadə olunacağı məqsəd və hədəflərin düzgün təyin edilməsindən asılıdır.

İnformasiya-psixoloji müharibə zamanı birinci sırada ictimai fikrin formalaşdırılması prosesi dayanır. Bu halda azlıq təşkil edənlərin fikirlərini çoxluğun fikri kimi təqdim etmək informasiya-psixoloji müharibələrdə ən effektiv təsir növlərindəndir. İM zamanı psixoloji müharibə vasitələrindən istifadə, bir tərəfdən mövcud informasiya sistemini dağıtmağa, digər tərəfdən isə onu başqa informasiya-kommunikasiya sistemi ilə əvəz etməyə imkan verir. Bununla da, cəmiyyətin maraqları ona qarşı İM aparan tərəfin maraqlarına tabe etdirilir.

Bir çox insan hələ də müasir İKT vasitələrindən gələn, əsasən də, siyasi məqsədlərə xidmət edən gizli informasiya-psixoloji təhlükələri tam anlamır, onlara laqeyd yanaşır. Müxtəlif sosial proseslərdə istifadə edilən İKT vasitələri və informasiya sistemlərinin informasiya münaqişələrində tətbiqi İM-i daha təhlükəli həddə yüksəltmişdir. İKT vasitələrinin insanlara qarşı tətbiq edilən məqsədyönlü informasiya və informasiya-psixoloji təsiri münasibətlərin sosial müxtəlifliyini təyin etməklə daha gizli forma almaqdadır. Bu gün insan psixikasına güclü təsir edən müxtəlif, yeni mədəniyyət növləri inkişaf etməkdədir (məsələn, kompüter mədəniyyəti, performans, qraffiti və s.).

İnformasiya müharibəsinin istiqamətləri

İM-də əməliyyatlar əsas iki istiqamətdə aparılır: informasiya hücumu və informasiya mühafizəsi.

1. **İnformasiya hücumu** (*Information Attack*) – qarşı tərəfin informasiya infrastrukturunun tam məhv edilməsi və ona öz qüvvəsindən istifadə imkanını verməməkdir. Burada informasiya hücumunun hədəfi kimi dezinformasiya, radioelektron vəsaitlərin, informasiya bazalarının məhvi, qarşı tərəfin kompüter şəbəkəsinə hücum və s. daxildir. Bu sırada qarşı tərəfin elektron informasiya bazalarının kiberməhvi xüsusi önəm daşıyır. “İM-də informasiya hücumu” dedikdə, şəbəkələrarası birləşmələr vasi-

təsirlə informasiya hesablama şəbəkələrinə təsir, şəbəkədə aktiv axtarış, icazəsiz fəaliyyət və nəhayət, informasiya qarşılıqlı əlaqəni nəzərdə tutulur.

2. *İnformasiya mühafizəsi (Information Protection)* – obyektin öz məlumatlarının və informasiya strukturlarının əks tərəfin təsirlərindən mühafizəsi nəzərdə tutulur. Buraya informasiyanın strateji maskalanması, informasiya infrastrukturunun fiziki qorunması, dezinformasiya, radioelektron mübarizə və s. daxildir. İM-in mühafizə hissəsi təhlükəsizliyin təminatı metodları ilə realizə olunur.

İM-in istiqamətlərinin çoxşaxəli olması onun xüsusiyyətinə də təsirini göstərir:

– təsir obyekti – informasiyanın və ya informasiya sistemlərinin bütün formaları. Sərbəst obyektlər kimi bütün növ informasiya və informasiya sistemləri istifadə mühitindən ayrılmaqla təsir altında saxlanılır;

– təsir obyekti həm silah, həm də müdafiə obyekti kimi istifadə edilir;

– müharibə aparılan ərazi və mühit genişlənməmiş olur. İM həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində həm müharibə elan edilərkən, həm də böhran vəziyyətlərində aparılır;

– İM həm müharibə şəraitində, həm atəşkəs zamanı, həm də sülh şəraitində aparıla bilər;

– İM-də həm xüsusi təlim görmüş hərbçilər, həm də mülki şəxslər iştirak edir. Müasir İM texnologiyalarının tətbiqində strateji əsasların müəyyən edilməsi bu sahədə görüləcək ilkin məsələlərdəndir.

Son dövrlərdə İKT mütəxəssislərini narahat edən məsələlərə, ilk növbədə informasiya mübadiləsi şəbəkələrinə olan hücumlar, haker müharibələri, informasiya terrorizmi və kibercinayətlər aiddir.

Nəticə

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, hərbi, sosial və iqtisadi sahələrdə informasiya sistemlərinin inkişafı, informasiya asılılığının güclənməsi, İM texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi, tətbiqi və yayılması informasiya təhlükəsizliyi məsələsinin aktuallığını gündən-günə artırmaqdadır.

İKT-nin inkişafının İM-ə təsiri istiqamətlərinin təhlili bir daha göstərir ki, İM zamanı informasiya texnologiyalarının məhvi, informasiyanın və informasiya sistemlərinin ələ keçirilməsi vacib məqamlardandır. Bu əməliyyatlar xüsusi qurğuların, mütəxəssislərin və proqramların köməyi ilə həyata keçirilə bilər. İM texnologiyalarının analizi nəticəsində məlum olmuşdur ki, İKT inkişaf etdikcə informasiya tədricən təminədi vasitə statusundan çıxaraq, döyüş növünə çevrilməkdədir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə İKT-nin inkişaf tempinin daha da yüksək olması milli təhlükəsizlik sistemində İM-in rolunun vacibliyini bir daha sübut edir.

Ədəbiyyat

1. Decaux A. Nouveaux Dossiers Secrets. Paris, SEDES, 1967, 405 p, p 206
2. Rona T. Weapon Systems and Information War. Boeing Aerospace Co., Seattle, WA, 1976, 340 p.
3. Бедрицкий А. В., Информационная война: концепции и их реализация в США. Российский институт стратегических исследований, М., 2008, 120 с.
4. Libicki M. What is Information Warfare? National Defense University, ACIS, 1995, 12 p.
5. Denning D., Information Warfare and Security Addison-Wesley, 1999, 203 p.
6. Alan D., Douglas H. Cyberwar 3.0: Human Factors in Information Operations and Future Conflict (Hardcover). Afcea Intl Pr, 2000, 527 p.
7. Абдурахманов М.И., Баришполец В.А., Баришполец Д.В., Манилов В.Л., Геополитика, международная и национальная безопасность. Словарь-справочник / Под общей редакцией В.Л. Манилова, Пробель, Москва, 1999, 233 с, с.127-130.
8. Molander R.C., Strategic Information warfare: A New Face of War. Washington, USA, 1996, 187 p.
9. Брусницин Н.А., Информационная война и безопасность. М.: Вита-Пресс, 2001, 98 с.
10. Почепцов Г.Г. Информационные войны. Киев: Ваклер, 2000, 219 с.
11. Расторгуев С.П. Информационная война. М.: Радио и связь, 1998, 145 с.

12. Цыбмал В.И. О концепции информационной войны // Информационный сборник “Безопасность”. М., 1995, № 9, с.35-36.
13. Прохожев А.А., Турко Н.И. Основы информационной войны // Анализ систем на пороге XXI века: теория и практика. М., 1996, с.252-253.
14. Панарин И.Н. Информационные войны и Россия // Информация. Дипломатия. Психология. М.: Известия, 2002, с.145.
15. Панарин И.Н. Информационные войны: теория и практика. М.: Кадровая политика, 2002, №2, с.24.
16. Комов С.А. Информационная борьба в современной войне: вопросы теории // Военная мысль, 1996, № 3, с.73.
17. Гриняев С.Н. Война в четвертой сфере // 2000, № 42, с.7.
18. Модестов С.А. Война, к которой готовится Америка: эволюция вооруженной борьбы в эпоху информатизации // ЭВНГ, 1996, № 048, с.24.
19. Костин Н.А. Общие основы теории информационной борьбы // Военная мысль, 1997, №3, с.15-16.
20. Стрельцов А.А. Обеспечение информационной безопасности России // Теоретические и методологические основы. М.: МЦНМО, 2002, 204 с.
21. Arquilla J., Ronfeldt D., Zanini M. Networks, Netwar, and Information-Age Terrorism // The Changing Role of Information in Warfare. Rand Corporation, 1999, 144 p.
22. Forno R., Baklarz R. The Art of Information Warfare. Insight into the Knowledge of Warrior Philosophy, Washington, USA, 2009, 65 p.
23. Швец Д.А. Информационное управление как технология обеспечения информационной безопасности. Сб. Массовая коммуникация и массовое сознание, М., МГИМО, 2013, 92 с.

Аннотация

Информационные войны в процессе развития, направления и цели Эльшан Танрывердиев

В статье рассматриваются причины появления технологий информационной войны, связанные с ними проблемы, а также анализируются подходы различных экспертов, ученых к термину «информационная война». Кроме того, была представлена классификация технологий информационной войны, проанализированы проблемы информационного воздействия, показаны направления и задачи информационной войны.

Ключевые слова: информационная война, кибербезопасность, информационное оружие, информационная конфронтация.

Abstract

Information war in development processes, directions and targets Elshan Tanriverdiev

The article examines the reasons of the emergence of information war technologies and the problems related to them, and analyzes the approaches of different experts and academics towards the term “information war”. Also, the classification of information war technologies has been provided, the problems of information impact have been analyzed, and the directions and targets of the information warfare are shown.

Keywords: information war, cyber warfare, information weapon, information confrontation.

UOT 32.001

ERMƏNİLƏRİN DAĞLIQ QARABAĞA KÖÇÜRÜLMƏSİ SIYASƏTİNİN MƏQSƏDİ VƏ MAHIYYƏTİ

polkovnik-leytenant Cavidan Qarayev

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Xülasə. Məqalədə ermənilərin Türkiyə və İrandan Şimali Azərbaycana, Qarabağa köçürülməsinin məqsədi və mahiyyəti araşdırılır. Müəllif tarixi faktlar, təkzibolunmaz dəlillər əsasında XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin əvvəllərinədək ermənilərin kütləvi şəkildə Qarabağa köçürüldüyünü, burada demoqrafik strukturun sonradan onların xeyrinə dəyişdirildiyini, bütün bunların Dağlıq Qarabağa ərazi iddialarının yaranmasına gətirib çıxardığını sübut edir. Belə qənaətə gəlmək olur ki, bugünkü Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin əsasında, məhz tarixi həqiqət kimi ermənilərin bu bölgəyə köçürülməsi durur.

Açar sözlər: köçürülmə siyasəti, ermənilər, Dağlıq Qarabağ, Şimali Azərbaycan, tarixi ərazi, dövlətçilik, identiklik, farsdilli ermənilər, müsəlman ermənilər, erməniləşdirilmiş albanlar.

Dağlıq Qarabağ probleminin tarixi köklərini və siyasi mahiyyətini açmaq üçün, məhz ermənilərin XIX əsrdə Şimali Azərbaycana köçürülməsini ətraflı öyrənmək lazımdır. Çünki Qafqazda avtonomların məqsədyönlü və plana uyğun şəkildə məhv edilməsinə, azərbaycanlıların öz qədim və əzəli tarixi torpaqlarından qovulmasına, məhz bu yolla nail olunmuşdur [1, s.5].

Azərbaycan torpaqlarına ərazi iddialarının təzahürü olan mifik “Şərqi Ermənistan” kimi cəfəngiyyatlar uyduran ermənilər qonşu Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Rusiya, İran, uzaq İraq və Suriyaya qarşı ərazi iddiaları irəli sürürlər. Qədim İrəvan xanlığında, Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaradılan, tarixi 1918-ci ilə gedib çıxan Ermənistanın nə Asiyada, nə Cənubi Qafqazda, nə də Şimali Azərbaycanda heç bir tarixi ərazisi olmamışdır. Lakin onlar İrəvan xanlığı və Qərbi Azərbaycanda əbədi, əzəli torpaqlarımız olan Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonları işğal etmiş, Naxçıvana isə ərazi iddialarını irəli sürmüşlər.

Çar Rusiyasının erməniləri Dağlıq Qarabağa köçürməsi siyasəti

XIX əsrdə Rusiya Şimali Azərbaycana, Qarabağ və İrəvan xanlığı ərazisinə erməniləri kompakt yerləşdirməklə özünə Şərq xristianlarından “etibarlı” sosial-konfessional dayaq yaratmışdı [1, s.150]. Görkəmli ABŞ tədqiqatçısı Tadeuş Svyatoxovski tarixi faktlara əsaslanaraq yazır ki, Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilən ermənilər müsəlmanların (əsasən azərbaycanlıların) torpaqlarını əllərindən almaqla onları öz yerlərindən didərgin salmışdılar ki, bu da özündə “etnik gərginlik” potensialını əks etdirirdi. Bu xristian mühacirlər (ermənilər) Avropa köçkünləri deyildilər, onlar sadəcə Yaxın Şərqdən gəlmələr idi. 1830-cu il Rusiya məlumatlarına görə, burada 35000 müsəlmana qarşı 12000 (köçürmədən sonra) erməni yaşayırmış [2, s.17]. Müəllif, ermənilərin keçmiş Qarabağ xanlığının daxili hissəsində yerləşdiyini də qeyd edir. T.Svyatoxovski rus mənbələrinə əsasən Rusiya imperiyasının erməniləri Qarabağa köçürməsinin əsl səbəbini onların siyasətdə “gərəkli qüvvə” olmaları ilə izah edir və nəzərə çatdırır ki, ermənilər Rusiya hökumətinə sadıqdirlər və ruslara heç vaxt xəyanət etməzlər. Bütün ermənilərə xas olan naqis cəhətlər – aldatmaq, tamah və hər cür şübhəli işlərə qurşanmağa güclü meyil “Qarabağ erməniləri” üçün də səciyyəvidir.

N.Şavrov etiraf edir ki, yalnız 1828–1830-cu illərdə Cənubi Qafqazın, əsasən, azərbaycanlılar yaşayan ərazilərinə İrandan 40000, Osmanlı Türkiyəsindən 84000 erməni köçürülmüş, onlar “Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı xəzinə (dövlət) torpaqlarında məskunlaşdırılmışlar. Eyni zamanda, ermənilər Tiflis, Borçalı, Akalsix, Axalkalak qəzalarında yerləşdirildi, Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsinə (o cümlədən Qarabağa), Gökçə (Göyçə) gölü sahillərinə ermənilər köçürüldü. Krım kampaniyasından, 1877–1879-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələrindən sonra da mühacir axını davam etdi. Daha sonra ermənilərin kiçik Asiyadan, Türkiyədə 1893–1899-cu illər erməni iğtişaşlarından sonra isə bu ölkədən köçü geniş miqyas aldı [3, s.63–64].

Müəllifin dediklərindən aydın olur ki, ermənilər XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın parçalanmasından sonra, XIX əsrin II yarısı və sonlarında, hətta XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaza, Şimali Azərbaycana, o cümlədən Qarabağa köçürülmüşlər.

XIX əsrdə Rusiya imperiyası qarşısında Qarabağ məsələsi indiki kimi kəskin şəkildə durmurdu. Bu dövlət işğal etdiyi yaddilli, yadetiqlə, müxtəlif etniklərin yaşadığı ərazilərdə onlara sədaqətlə xidmət edəcək xristian erməni dövlətini yaratmaq istəyirdi. Rus mənəbləri sübut edir ki, Türkmənçay müqaviləsinin imzalanmasından tutmuş, ermənilərin köçürülüb yerləşdirilməsində bütün proseslərdə Rusiyadakı erməni hərbi və siyasi elitası çox fəal iştirak etmişdir.

Rus imperiyası isə köçürmə siyasəti ilə başqa məqsəd güdürdü. Belə ki, XIX əsrdə Cənubi Qafqazda-Şimali Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda ruslar yerli xalq olan Azərbaycan türklərini sürgünə göndərir, onların torpaqlarını isə ermənilərə verirdi [4, s.69]. Rusiyanın işğalçı qüvvələrinin köməyi ilə erməni quldur dəstələri Azərbaycan torpaqlarında planlı surətdə bütün bölgələrdə, o cümlədən Qarabağda kütləvi qırğınlar törədərək “türksüz-müsəlmansız Ermənistan” yaratmaq kimi məkrli planı həyata keçirirdilər. Əslində onlar, vaxtilə Osmanlı dövlətinin ərazisində çox qısa müddətdə məhdud hüdudlarda mövcud olmuş “Erməni dövləti”ni bərpa edə bilməyəcəklərini başa düşərək və Rusiya imperiyasına arxalanaraq Cənubi Qafqazda – Şimali Azərbaycanda dirçəltməyi, bərpa etməyi qərara almışdılar. Çünki özlərinə qarşı böyük mərhəmət, lütfkarlıq göstərilən, lakin öz hüdudlarında heç bir erməni dövləti yaratmaq niyyəti olmayan güclü xristian imperiyasının himayəsinə ümid bəsləyirdilər. Bütün köçkün ermənilər kimi Qarabağa köçürülən ermənilərin də danışıqlarında, dinlərində, milli-mədəni xüsusiyyətlərində ciddi fərqlər özünü göstərirdi. Bunu erməni tədqiqatçıları da təsdiq edirlər [5, s.145]. Katolik ermənilər, qriqoryan və müsəlman ermənilər bir-birilərindən kəskin fərqlənir, bəziləri Qafqaz dillərində, digərləri Hind-Avropa dillərində danışırdılar.

Ermənilərin Dağlıq Qarabağa köçürülməsi faktları

Qarabağa ermənilər müxtəlif zamanlarda ayrı-ayrı bölgələrdən köçürülmüşlər. Onlar bir-biriləri ilə yerli əhalinin başa düşmədikləri dildə danışıbmışlar. Erməni tədqiqatçılarının “yerli ermənilər”, “köklü Qarabağ erməniləri” ifadələri həqiqətə uyğun deyildir, çünki onlar dağlı və türk tayfalarından əmələ gəlmiş, sonralar erməniləşmiş Qarabağ əhalisidir. Arxeoloji, etnoqrafik, toponomik tədqiqatlar və elmi araşdırmalar sübut edir ki, Qarabağda yaşayan ermənilər mənşə etibarilə üç qrupa ayrılırlar. Onlardan birincisi, farsdilli ermənilərdir. Tərtərçay vadisindəki Marağa, Magüşavan, Aşağı Çaylı və Yuxarı Çaylı, İsfahancıq, Talış kəndləri farsdillidir. Onları mənşə etibarilə tatlaşdıran tədqiqatçılar da vardır. Həm də farsdilli erməniləri, təkcə Qarabağa deyil, eləcə də Qərbi Azərbaycana və Şirvana da köçürüblər... Qarabağın yuxarı hissəsində yaşayan ermənilərin bir qismi, daha doğrusu, onların ikinci qolu Türkiyədən köçürülən ermənilərdən ibarətdir. Bu ermənilərin bir qismini, təxminən on minə yaxın ailəni rus-türk müharibəsi başa çatdıqdan sonra Ədirnə sülh müqaviləsinə əsasən Zaqafqaziyaya köçürülənlər təşkil edir. Onların əksəriyyəti Gürcüstana, bir qismi isə Qarabağa köçürülmüşdür. Qarabağa köçürülən ermənilər özlərini daha pis aparır, nəinki yerli müsəlmanlara, hətta yerli alban əhalisinə və İran ermənilərinə qarşı da “sıxışdırma” siyasəti yürüdükdülər... Qarabağın yuxarı hissəsində yaşayan ermənilərin üçüncü qolunu əsrlərlə erməniləşmə prosesinə məruz qalmış yerli alban əhalisi təşkil edir” [6, s.37]. Müəllif köçkün ermənilərin bir-birilərinə və yerli avtohton əhaliyə münasibətini əsaslı və dəqiq şərh etmişdir. Qərb tədqiqatçıları S.Bims və C.Makkarti təkcə ermənilərin Şimali Azərbaycana deyil, iki milyon nəfərə qədər müsəlmanın bu bölgələrdən Şərq ölkələrinə zorla köçürüldüyünü də göstərirlər: “Birinci dünya müharibəsi dövründə Şərqi Anadoludan 400 min erməni Qafqaza, 400 min müsəlman Qafqazdan Şərqi Anadoluya köçürüldü. 1828–1920-ci illərdə Azərbaycana 660 min erməni köçürüldü [6, s.84].

Amerikalı müəllif erməniləri məskunlaşdırmaq üçün yerli əhalinin sürgün edildiyini sübut edir. Azərbaycan tədqiqatçıları İlqar Məmmədov və Tofiq Musayev birgə yazdıqları “Erməni-Azərbaycan münasibəti; tarix, hüquq, vasitəçilik” əsərində göstərirlər ki, Rusiya Cənubi Qafqazı işğal etdikdən sonra ermənilərin sayı Azərbaycan ərazisində, xüsusən də Qarabağ və İrəvanda kəskin sürətdə artıb [7, s.84]. Müəlliflərin Qarabağ əhalisi haqqında məlumatları cədvəldə verilmişdir.

Qarabağ regionunun əhalisi (1831–1916)

İllər	İnzibati vahidlər	Xalqlar		
		azərbaycanlılar	ermənilər	digərləri
1830/33	Qarabağ əyaləti	35.046 64,0 %	19.805 36,0 %	-
1886	Cavanşir, Şuşa Karyagin qəzaları (onların əraziləri Qarabağın dağlıq hissəsinin ərazisindən bir qədər artıqdır)	119.818 52,5 %	100.823 44,2 %	7493 3,3 %
1916	Cavanşir, Şuşa və Karyagin qəzaları	182.886 59,0 %	119.176 38,4 %	8128 2,6 %

Cədvəldən göründüyü kimi, XIX əsrin 30-cu illəri – XX əsrin əvvəllərində təxminən 85 il ərzində (1831–1916-cı illər) köçürülmüş ermənilərin sayı 6 dəfə, azərbaycanlıların sayı isə 5 dəfə artıb. Əs-lində ermənilərin Qarabağda artımı məqsədəuyğun şəkildə aparılıb. Köçkün ermənilər Qarabağın dağlıq hissəsində alban xristianlarının patriarxlığını ləğv edib, albanları erməniləşdirib və qriqoryanlaşdı- rıblar. Albanların bir hissəsi – udinlər isə öz genetiklərini qoruyub saxlaya bilmişlər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ermənilərin Qarabağa köçürülməsini yada salaraq demişdir: “1978-ci ildə ucaldılmış “Marağa-150” abidəsi bütün dünyaya göstərir ki, ermənilər Azərbaycan ərazisinə, Dağlıq Qarabağa gəlmə millətdir [8]. Dövlət başçısı Azərbaycanın ərazi bütöv- lüyünün bütün dünya, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanındığını, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının erməni silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən qeyd-şərtsiz çıxması haqqında dörd qətnamə qəbul etdiyini, tarixi ədalətin bizim tərəfimizdə olduğunu diqqətə çatdıraraq bir daha qeyd etmişdir ki, indi bütün dünya bilir ki, Dağlıq Qarabağ əzəli, qədim Azərbaycan torpaqlarıdır və ermənilər bu ərazilərə XIX əsrdə köçürülmüşdür”. Bir çox tarixi sənədlər, elmi əsərlər bunu sübut edir. 1978-ci ildə ermənilərin İrandan Qarabağa köçürülməsini əks etdirən abidə də bunu təsdiq edir. O za- man ermənilərin Qarabağa köçürülməsinin 150 illiyinin qeyd edildiyi ildə bu abidə qoyuldu. Münaqişə başlayanda ermənilər bu abidəni dağıtdılar. Lakin onu axıradək uçura bilmədilər. Bu abidənin qalıqları tapıldı, bərpa edildi və əyani sübut kimi qorunur. Bu bütün dünyaya göstərir ki, ermənilər bu ərazilərə gəlmə millətdir, onlar buraya köçürülmüşlər. Onlar necə köçürülüb, onları kim köçürüb, bütün bunları biz yaxşı bilirik və bunu tarix təsdiq edir. Buna görə də mən deyəndə ki, Dağlıq Qarabağ bizim əzəli, əbədi, tarixi qədim ərazimizdir, mən tarixi həqiqətə əsaslanıram. Bizim ümumi işimiz ondan ibarətdir ki, bütün dünya bu barədə bilsin [8]. Dövlət başçısı tarixi həqiqətin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasını ümummilli maraqlara xidmətin və vətənpərvərliyin yüksək təzahürü hesab edir.

Nəticə

Beləliklə, Rusiya imperiyası Qafqazı işğal etdikdən sonra özünün müstəmləkə siyasətini həyata keçirmək üçün bölgəni xristianlaşdırmaq və ruslaşdırmaq planlarını da reallaşdırdı. Bunun üçün Şərqi ölkələrindən Qafqaz uğrunda illərlə mübarizə apardığı Türkiyə və İrandan xristianları, daha çox da erməniləri Cənubi Qafqaza, Şimali Azərbaycana və Qarabağa köçürdü. Bununla da ermənilərin Qərbi Azərbaycana və Qarabağa ərazi iddialarının əsası qoyuldu. Ermənilər Qafqazın və Yaxın Şərqi müsəlman ölkələri ilə müharibələrində Rusiyanın sadıq əlaltısı kimi çıxış etmiş, indi də sədaqətlə xidmət etməkdədirlər. Bütün bunlar isə ermənilərin tarixi saxtakarlığı və təxribatları sayəsində sovet dövründə Şimali Azərbaycan torpaqlarında uydurma “Şərqi Ermənistan” ideyasının yaranmasına, eyni zamanda Azərbaycan üçün “Dağlıq Qarabağ” münaqişəsinə gətirib çıxardı. Cənubi Qafqaza köçürülən ermənilər Rusiyanın himayəsindən istifadə edərək regionda heç vaxt mövcud olmayan erməni dövlətini qur-

dular, əzəli, qədim Azərbaycan torpağı olan Qarabağa əsassız ərazi iddiaları irəli sürərək XX əsrin sonlarında SSRİ-nin dağılması kimi tarixi sarsıntı və təlatümlərdən istifadə etməklə dünya erməni lobbisinin və himayədarlarının siyasi, iqtisadi, hərbi yardımını ilə Azərbaycana hərbi təcavüz edib Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonları işğal altına aldılar.

Ədəbiyyat

1. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (конец XIX – начало XX вв). Историко-демографическое исследование. Баку, Eсorprint, 2016, 420 с.
2. Svyatohovski T. Rusiya və Azərbaycan: sərhədyanı bölgə keçid dövründə. Bakı, XAN, 2000, 373 s.
3. Шавров Н.И. Новая угроза русскому делу в Закавказье. Предстоящая распродажа Мугани инородцам. Баку, Элм, 1990, 198 с.
4. Gürbüz Mızrak. Aldadılmış millət – üsyançı ermənilər. Bakı, XAN, 2017, 228 s.
5. Qurbanov A. “Müsəlman ermənilər” Regionda geosiyasi oyunların yeni ittifaqçuları. Etnosiyasi oçerklər. Bakı: Avrora. 2017, 404 s.
6. “Карабахские армяне объединяются против Армении и заявляют, что этнически не связаны с ее населением” /11.05.2016/ -<http://interfax.az/view/672053>.
7. Мəммədov İ.М, Musayev T.Ф. Армяно-Азербайджанский конфликт: история, право, посредничество. Баку, 196 с
8. Ильхам Алиев напомним о свидетельстве переселения армян в Карабах // http://musavat.com/news/ilham-aliev-napomnil-o-svidetelstve-pereleniya-armyan-v-karabah_486777.html.

Аннотация

Цель и сущность переселения армян на территорию Нагорного Карабаха Джавидан Караев

Статья посвящается исследованию цели и сущности переселения армян в Северный Азербайджан, в частности, в Нагорный Карабах. Анализируя различные исторические данные, следует сделать вывод о том, что переселение армян началось с начала 19 века и продолжалось до 20 века. Исследования показывают, что Нагорно-Карабахский конфликт является результатом переселения армян в Нагорный Карабах.

Ключевые слова: иммиграционная политика, армяне, Нагорный Карабах, северный Азербайджан, исторические территории, государственности, самоопределение, армяне, говорящие на фарси, мусульмане, армянизированные албаны.

Abstract

The aim and reason of armenian immigration policy to Nagorno Karabakh Javidan Garayev

In the article it was investigated the aim and the essence of the armenians' immigration to Northern Azerbaijan, especially to Nagorno-Karabakh. While analyzing different historical facts, scientific sources the immigration started from the early XIX century up to XX century and demographical changes caused territorial claims in Nagorno-Karabakh. We can deduce from the historical facts that Nagorno-Karabagh conflict arose with the armenian immigration.

Keywords: immigration policy, the armenians, Nagorno-Karabagh, Northern Azerbaijan, historical areas, statehood, indentity, armenians whospeak persion, muslim armenians, armenianized albanians.

UOT 35

İDARƏETMƏ NƏZƏRİYYƏSİNİN FORMALAŞMA TARİXİ VƏ PRİNSİPLƏRİ

polkovnik-leytenant Turac Hacıyev

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Xülasə. Məqalədə idarəetmə elminin formalaşması, idarəetmə elmi və nəzəriyyəsi, müxtəlif idarəetmə məktəbləri və onların inkişaf xüsusiyyətləri, idarəetmə qanun və prinsipləri haqqında məlumatlar verilmişdir.

Açar sözlər: idarəetmə, nəzəriyyə, birbaşa əlaqə, əks-əlaqə, idarəetmə sistemləri.

Müasir dövrdə cəmiyyətin öyrənilməsi və onun idarə edilməsi ən vacib məsələlərdən biridir. İdarəetmə – cəmiyyətin mənafeələrinin qorunması mexanizmi, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün təsiretmə vasitəsi olub, onun şüurlu, elmi idarə olunması amili ilə sıx bağlıdır. Bu isə cəmiyyətin və təbiətin obyektiv qanunlarını, inkişafın mövcud istiqamətlərini və meyillərini nəzərə almağı tələb edir.

İdarəetmə komandirin qərarı əsasında təşkil edilir və həyata keçirilir. O, rəisin verdiyi tapşırıqların təyin olunmuş müddətlərdə və dəqiq yerinə yetirilməsini təmin etməyə borcludur. Bunun üçün komandir vaxtında qərar qəbul etməli, bundan irəli gələn hazırlıq tədbirlərinin təşkili və keçirilməsinə, o cümlədən tabeliyində olan bölmələrin müəyyən fəaliyyət üçün hazırlığına bilavasitə rəhbərlik etməli, fəaliyyətlərin gedişində bölmələri inamlı və fasiləsiz idarə edərək qarşıya qoyulmuş tapşırığın müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsinə nail olmalıdır. Effektiv idarəetmə bölmələrin döyüş imkanlarından ən səmərəli şəkildə və maksimal istifadə edilməsini və vəziyyətin istənilən şərtlərdə tapşırıqların yerinə yetirilməsini təmin etməlidir.

İdarəetmə elminin formalaşması

İdarəetmə təcrübəsinin tarixi çox qədimdir. Lakin keçmiş dövrlərdə mövcud olan idarəetmə üsulları indikindən fərqlidir. İdarəetmənin çox qədim olmasına baxmayaraq, o bir elm, təsərrüfatçılıq və tədqiqat sahəsi kimi nisbətən yenidir. İdarəetmə sərbəst elm və fəaliyyət sahəsi kimi, XX əsrin əvvəllərində özünü təsdiq etmişdir. Bizim eramızdan əvvəl III minilliyə aid olan Şumerdə tapılmış saxsı lövhələrdə kommertiya sövdələşmələri və qanunları barədə məlumatlar verilmişdir. Bu onu göstərir ki, qədim Şumerdə idarəetmə praktikası mövcud olmuşdur. Arxeoloji qazıntılardan məlum olur ki, hətta ibtidai icma dövründə yaşayan insanlar mütəşəkkil qruplarda birləşmiş və birgə fəaliyyət göstərmişlər, daha doğrusu, idarə edilmişlər. Qədimdə böyük təşkilatların yaranması göstərir ki, onlar idarəetmə strukturuna malik olmuşlar. İllər keçdikcə bəzi təşkilatların idarə edilməsi daha mürəkkəb, daha çətin, təşkilatlar özləri isə daha güclü və daha dayanıqlı olmuşdur. Buna misal kimi, yüz illərlə mövcud olmuş Roma imperiyasını göstərmək mümkündür. Sərkərdələrin rəhbərlik etdikləri Roma legionları idarəetmənin dəqiq strukturuna malik olduqları üçün planlaşması və intizamı pis təşkil edilmiş Avropanın və Yaxın Şərqi o zamankı qüdrətli dövlətləri üzərində möhtəşəm qələbələr qazanmışlar. Təşkilatların tarixboyu mövcud olmağına baxmayaraq, XX əsrə qədər heç kəs onları elmi yolla və sistemli şəkildə idarə etməyi düşünməmişdir. Hər dövrün öz inkişaf xüsusiyyətləri və mülkiyyət münasibətləri müxtəlif olduğundan, təşkilatlara və onların idarə edilməsinə də münasibət fərqli olmuşdur [1].

İdarəetmə nəzəriyyəsinin inkişafı təcridən baş vermişdir. Bu nəzəriyyə üzrə yazıları Qurani-Kərimdə, Bibliyada, Konfutsidə, Sun-Szıda, Platonda, Makivelidə və həmçinin müasir zamanın hərbi elmi nəzəriyyəçilərinin ayrı-ayrı əsərlərində tapmaq mümkündür.

İnsanlar ki, yer kürəsində məskunlaşmağa və tayfalarla yaşamağa başladılar, o andan etibarən idarəetmə elminə və sənətinə tələbat meydana gəldi. Qaydalara riayət olunması üçün cəmiyyətdə birinci olaraq siyasi idarəetməyə tələbat formalaşdı.

5000 il əvvəl Şumer sivilizasiyasına aid tapılan sənədlərdə idarəedicilərin inzibati (administrativ) idarəetmə, inventarlaşma, faktların qeydiyyatı, təşkilati qeydiyyat və nəzarət məsələlərinə nə qədər əhəmiyyət verdikləri aydın görünür.

Qədim dünyanın möhtəşəm qurğuları indinin özündə də, yalnız miqyasına, tikinti işlərinin həcminə görə deyil, həm də qədim memarların 100 000 nəfərlik işçi kollektivini idarəetmə bacarığı, təşkilatçılıq məharəti ilə diqqəti cəlb edir. Misirdə istehsal proqramlarının yerinə yetrilməsinə nəzarət və planlaşdırılma geniş miqyasda təhlil olunurdu [2, s.33].

İdarəetmə elmi, inkişafı əvvəlcədən görmək və təklif olunan tövsiyələri idarəetmə fəaliyyətində istifadə etmək üçün idarəetmənin qanun və qanunauyğunluqları haqqında biliklər məcmuəsini yaradır, sistemləşdirir və genişləndirir.

İdarəetmə nəzəriyyəsi, mütəxəssisləri idarəetmə sahəsində idarəetmə sistemlərinin yaradılması və idarəetmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi haqqında biliklərlə, müxtəlif şəraitlərdə idarəetmə prosesini proqnozlaşdırmaq, planlaşdırmaq və həyata keçirmək, onun effektivliyini qiymətləndirmək qabiliyyəti ilə zənginləşdirir [2, s.12].

Müxtəlif idarəetmə məktəbləri və onların inkişaf xüsusiyyətləri

İdarəetmə tarixboyu mövcud olmuşdur. Amma onun təsiretmə xüsusiyyətləri və icra mexanizmi başqa cür idi. İdarəetmənin inkişafına İngiltərədə baş vermiş sənaye inqilabı təkan vermişdir. Onun təkmilləşməsində və uğurlarında əhəmiyyətli sıçrayış isə Amerikanın adı ilə bağlıdır. XIX əsrin əvvəllərində ABŞ yeganə ölkə idi ki, orada insan özünün milliyəti və mənşəyi ilə bağlı problemləri unudaraq öz peşəsi üzrə iş tapa bilirdi. Bu dövlət yarandığı gündən təhsil almaq istəyənləri ciddi dəstəkləmişdir. Təhsil, insanlar arasında intellektual səviyyənin yüksəlməsində, müxtəlif sahələrdə, eləcə də biznes sahəsində və idarəetmədə üstünlük yaradır. Bu və ya digər amillər iri istehsal sahələrinin meydana gəlməsinə səbəb oldu ki, bu da onların elmi yolla təkmilləşdirilməsini və yeni idarəetmə üsullarının tətbiqini tələb edirdi. İdarəetmənin bir elm kimi formalaşaraq inkişaf etməsində idarəetmə məktəblərinin böyük rolu olmuşdur. İdarəetmə məktəbləri bu sahədə nəzəri biliklərin formalaşmasında, elmi məqalə və əsərlərin yazılmasında, elmi təklif və tövsiyələrin verilməsində xüsusi rol oynamışdır [1].

Aşağıdakı idarəetmə məktəblərinin yaranıb, müəyyən tarixi dövrləri keçməsi idarəetmənin tarixində əlamətdar hadisə kimi qiymətləndirilir:

1. Elmi idarəetmə məktəbi (1886–1920);
2. Klassik və ya inzibati idarəetmə məktəbi (1920 – 1950);
3. İnsani münasibətlər məktəbi (1930 – 1950);
4. Davranış qaydaları haqqında elmi məktəb;
5. Müasir idarəetmə (kəmiyyət) məktəbi (1950 – indiyədək).

Elmi idarəetmə məktəbi idarəetmə elminin yaradıcısı hesab edilir. Onun nümayəndələrindən Fredrik Uinslou Teylor, Henri Hant, Frenk Cilbert, Lillian Cilbert və başqalarını göstərmək olar. Bu məktəbin banisi Fredrik Uinslou Teylor olmuşdur (1856 – 1915). Qərb alimlərinin fikrincə, 1911-ci ildə o, “Elmi idarəetmənin prinsipləri” kitabını dərc etdirməklə idarəetməyə elmi yanaşmanın əsasını qoymuşdur. Bundan əlavə, “İşəməzd sistemi” (1895), “Sex menecmenti” (1903) kimi kitabların da müəllifidir. Onun məzarının üzərində “Elmi menecmentin atası” sözləri yazılmışdır. Elmi idarəetmə məktəbinin nümayəndələri belə hesab edirlər ki, müşahidə, ölçü, məntiq və təhlildən istifadə edərək əl əməyini təkmilləşdirmək olar. Bunun nəticəsində də işlərin daha səmərəli icra olunması təmin ediləcəkdir.

Elmi idarəetmə məktəbi insan amilini də diqqətdən kənar saxlamırdı. Bu məktəbin nümayəndələri belə hesab edirdilər ki, sistemlik olaraq stimullaşdırma və motivləşdirmə vasitəsilə işçinin əmək məhsuldarlığını və istehsalın həcmi artırmaq olar. Bu, elmi idarəetmə məktəbinin əsas nailiyyətlərindən idi. Eyni zamanda, istehsal prosesinin bərpa olunması məqsədilə istehsalatda qısa fasilələr və istirahət üçün vaxt nəzərdə tutulurdu. Bu, rəhbərliyə yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan istehsal normalarını müəyyən etməyə imkan verirdi. Həmçinin müəyyən olunmuş istehsal normasından artıq məhsul istehsal edənlərə əlavə əmək haqqının ödənilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu yanaşmada əsas məsələ

ondan ibarət idi ki, əlavə iş nəticələri əlavə maaşla nəticələnəcəkdi. Bundan başqa, elmi idarəetmə məktəbi işdə həvəsləndirmə sisteminin yaradılması fikrini də irəli sürmüş, bu da istehsalın inkişafına və artım tempinə təsir amili kimi dəyərləndirilmişdir. Bu məktəbin nümayəndələri görüləcək işləri yerinə yetirmək üçün işçilərin intellektual və fiziki cəhətdən işə uyğunluğunun müəyyən olunması və onların öyrədilməsi prosesini vacib hesab edirdilər. F.Teylor və onun ardıcılıarı insanların fiziki əməyinin yüngülləşdirilməsinin mümkün və vacib olduğunu sübut etməyə səy göstərirdilər. Onlar elmi yolla sübut etməyə çalışırdılar ki, bir insan – işçi bir gündə gördüyü işi 8 saat ərzində yerinə yetirə bilər. Norma və normativlərin yaranması, məhz bu məktəbin adı ilə bağlıdır. F.Teylor öz sınaqları və elmi işləri ilə təsdiq etməyə çalışırdı ki, onun hazırladığı əməyin elmi təşkili metodları və onun əsasında formalaşdırdığı “elmi idarəetmənin prinsipləri” müasir istehsalda əsas inqilab olacaq və köhnəlmiş avtoritar idarəetməni rəşional elmi yanaşmalarla əvəz edəcəkdir. Teylorun elmi idarəetmə sistemi ondan ibarət idi ki, əmək icraçı və idarəediciləri əməyə bölünməlidir. İstehsal prosesində hər bir işçi müəyyən bir funksiyaya görə məsuliyyət daşmalıdır. Teylor öz kitabında yazırdı ki, bir qrup insan əvvəlcə iş planını hazırlamalı, digər qrup insan isə onu icra etməlidir [1, s.15].

Teylora görə, inzibati sistemin yerinə yetirməli olduğu vəzifələr aşağıdakılardır:

- idarəetmənin əvvəlki primitiv metodları elmi metodlarla əvəz edilməli, hər bir idarəetmə elementi üzrə elmi metodlar işlənilib hazırlanmalıdır;
- işçilərin elmi əsaslarla seçilməsi, öyrədilməsi və inkişaf etdirilməsi təmin edilməlidir;
- elmlə işçilərin fəaliyyəti əlaqələndirilməli, onlar arasında vəhdət yaradılmalıdır. İşçilərin fəaliyyətinin elmi prinsiplər əsasında qurulması təmin edilməlidir;
- icraçılar (işçilər) və idarəedicilər (menecerlər) arasında əməyin dəqiq bölüşdürülməsi həyata keçirilməli, işçilər icraçı əməyə, idarəedicilər isə inzibati və nəzarət işlərinin yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirilməlidir.

Teylorun fikrincə, elmi idarəetmənin yuxarıda qeyd olunan prinsipləri insan fəaliyyətinin istənilən sferasına tətbiq oluna bilər. Teylorun elmi idarəetmə sistemində ustanın yerinə funksional inzibati sistem gəldi və bu da təşkilatların funksional idarə edilməsində yenilik idi. F.Teylor bir sıra tədqiqatlar və eksperimentlər aparmış, nəticədə bəzi ümumi prinsiplər müəyyən etmişdir:

- əməyin bölgüsü;
- əməyin ölçülməsi;
- tapşırığın icrası üzrə təsvirlər;
- stimullaşdırma proqramları;
- əmək-individual fəaliyyət kimi;
- motivasiya;
- fərdi qabiliyyətlərin rolu;
- menecmentin rolu;
- həmkarlar ittifaqlarının rolu;
- idarəetmə təfəkkürünün inkişafı.

Elmi idarəetmə məktəbinin digər bir nümayəndəsi Teylorun tələbəsi Henri L.Hant (1861–1919) olmuşdur. Henri L.Hant “Əmək, əmək haqqı və gəlir” (1910), “Sənaye rəhbərliyi” (1916), “Əməyin təşkili” (1919) əsərlərinin müəllifidir.

Elmi idarəetmə məktəbinin digər nümayəndələri ər-arvad olan F.Qilbert (1868-1924) və L.Qilbert (1878–1972) olmuşdur. Onlar “Hərəkətlərin öyrənilməsi” (1911), “İdarəetmənin psixologiyası” (1916) əsərlərinin müəllifləridir. Hər iki nəzəriyyəçi istehsal prosesində fiziki işi öyrənir və istehsala yönəldilən səylərin azaldılması hesabına məhsul istehsalını artırmaq imkanlarını tədqiq edirdilər. F.Qilbert əsas diqqətini hərəkətlərin tədqiqinə yönəlmişdi. F.Qilbert öz tədqiqatları zamanı müasir ölçmə metodlarından və alətlərindən (kinoçəkiliş, şkalogram və s.) geniş istifadə edirdi. Onlar işin icrası zamanı nəzarətə imkan verən cihaz kəşf etmiş və onu mikroxronometr adlandırmışdılar. Bu cihaz vasitəsilə əməliyyatların icrası zamanı hansı hərəkətlərin yerinə yetirildiyini və onların nə qədər vaxt apardığını qeyd edirdilər. Alınan məlumatlara əsaslanaraq, qeyri-effektiv hərəkətləri aradan qaldırmaq üçün iş əməliyyatlarını dəyişir və işin səmərəsini yüksəltməyə çalışırdılar. Əvvəlki sistemlərlə müqayisədə bu, fenomenal hadisə idi. Elmi idarəetmə məktəbi idarəetmənin ayrıca bir elm sahəsi olduğunu isbat etmiş və sübut etmişdir ki, idarəetmə

əməyi (zehni əmək) fiziki əməkdən ayrılmalıdır. Bu məktəb, idarəetmə elminin əsasını qoymaqla idarəetməyə dair aşağıdakı məzmununda yeni nəzəriyyələr, elmi fikirlər və təklif irəli sürmüşdür: idarəetmə əməyi fiziki əməkdən ayrılmalıdır; əmək fəaliyyətində iş və vaxt normaları tətbiq edilməlidir; təşkilatlarda işçiyə artıq iş üçün mükafat verilməlidir; əl əməyi yüngülləşdirilməli, bundan ötrü yeni texnoloji proseslər tətbiq olunmalıdır. Bu cür təkliflər və nəzəriyyənin yaranması idarəetmənin elmi-nəzəri əsasını təşkil edirdi. Klassik və ya inzibati idarəetmə məktəbinin nümayəndələri təşkilatın ümumilikdə idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi yollarını axtarır, təşkilatın ümumi xüsusiyyətlərini və qanunauyğunluqlarını müəyyən etməyə çalışaraq ona geniş perspektiv nöqtəyi-nəzərindən baxırdılar. İnzibati idarəetmə məktəbinin nümayəndələri elmi idarəetmə məktəbinin yaradıcılarından fərqli olaraq iri biznesdə yuxarı rəhbərlik səviyyəsində işləmişdilər. Bu məktəbin yaradıcısı və bəzən “menecmentin atası” hesab olunan Anri Fayol daşkömür istehsalı ilə məşğul olan böyük fransız kompaniyasına rəhbərlik edirdi. Lindel Urvik İngiltərədə idarəetmə məsələləri üzrə məsləhətçi idi. Klassik məktəbin nümayəndələri elmi idarəetmə məktəbinin tərəfdarlarından fərqli olaraq idarəetmənin sosial aspektlərinə çox da diqqət göstərmirdilər. Onların tədqiqat işi elmi yanaşmalardan daha çox şəxsi müşahidələrə əsaslanırdı. Klassiklər təşkilatlara geniş perspektivdən baxaraq onun ümumi xüsusiyyətlərini və qayda qanunlarını müəyyənləşdirməyə çalışırdılar. İnzibati məktəbin əsas məqsədi idarəetmənin universal prinsiplərini formalaşdırmaqdan ibarət idi. Onların fikrincə, təşkilat bu prinsiplərə əməl edərsə, daha səmərəli fəaliyyət göstərəcəkdir. Bu prinsiplər iki əsas aspekti nəzərdə tuturdu. Onlardan biri təşkilatın idarə edilməsinin rəşional sisteminin yaradılması idi. Biznesin əsas funksiyalarını müəyyən edərək, klassik nəzəriyyəçilər təşkilatın kiçik bölmələrə və işçi qruplarına bölünməsinin ən yaxşı yollarını axtarmağa çalışırdılar. Bu ənənəvi funksiyalar isə maliyyə, istehsal və marketing hesab olunurdu. Klassik prinsiplərin ikinci əsas aspekti təşkilatın strukturunun qurulmasını və işçilərin idarəedilməsini əhatə edirdi. Əsas prinsip ondan ibarət idi ki, işçi bir rəhbərdən əmrlər almalıdır və ancaq bir nəfərə tabe olmalıdır [3, s.215].

İdarəetmədə qərargah prinsiplərinin tədqiqatçısı kimi məşhurlaşan H.Emerson (1853-1931) baş qərargah konsepsiyasını işləyib hazırlamışdı. Bu nəzəriyyəyə əsasən hər bir hərbi məsələ qərargahın bir zabiti tərəfindən öyrənilə və yalnız bütün mütəxəssislərin ümumi fikri əsasında rəhbərə düzgün məsləhət verilə bilərdi. Hərbi rəhbər son qərarı qəbul etməli və ona görə məsuliyyət daşımalı idi. H.Emerson hesab edirdi ki, qərargah prinsipi bütün təşkilatlara tətbiq edilə bilər və onun hərbi sahə ilə məhdudlaşdırılması düzgün deyil. Amerika meneceri R.Robbi (1864–1929) “Təşkilətmə üzrə mühazirələr”ində kamil təşkilatı ordu ilə eyniləşdirilirdi. R.Robbinin ideyalarına, əsasən, hərbi təşkilat öz intizamı, nizamnamələrin sərtliyi, məsuliyyət və tabeliyyətin səmərəliliyi ilə digər təşkilatlara çox kömək etmişdir. Çünki o, böyük kütlələrlə münasibət yaratmaqla və idarə etməklə sıx bağlıdır. Q.Xopf (1882–1949) tərəfindən optimal təşkilat ideyası irəli sürülmüşdür. O qeyd edirdi ki, optimum işgüzar təşkilatın inkişafının elə bir forması kimi müəyyən edilə bilər ki, ölçü, maya dəyəri, insani qabiliyyətlər kimi amillər arasında tarazlığı saxlamağa və biznesin vəzifələrini reallaşdırmağa kömək edər. Q.Xopf, idarəetməni təkmilləşdirəcək bir sıra təkliflər irəli sürmüşdür. İdarəetmə konsepsiyasının formalaşmasında ingilis alimi Oliver Şeldonun (1894-1951) da mühüm rolu vardır. O, “İdarəetmə fəlsəfəsi” kitabında (1923) idarəetmənin etik tərəflərini qeyd edir və bunun məsuliyyətinin nədən ibarət olduğunu açıqlayırdı. Şeldona görə, idarəetmənin fəlsəfəsini hazırlamaq, yəni elmi əsaslandırılmış və gündəlik qəbul edilən prinsiplər formalaşdırmaq lazımdır. Müasir mütəxəssislərin fikrincə, fransız inzibatçısı və sahibkarı Anri Fayol (1841–1925) XX əsrin ortalarına qədər idarəetmə sahəsində Avropanın ən məşhur tədqiqatçısı və təcrübəçisi olmuşdur. O, idarəetmə barədə ilk dəfə sistemli şəkildə nəzəriyyə irəli sürmüşdü. Məhz bu səbəbdən, onu “menecmentin atası” adlandırırdılar. Anri Fayolun idarəetmə nəzəriyyəsinə əsas töhfəsi ondan ibarət idi ki, o, idarəetmə prinsiplərini sistemləşdirdi və bir neçə qarşılıqlı əlaqəli funksiyaları idarəetmənin universal funksiyaları kimi təqdim edərək onların tətbiqinə tam proses kimi baxdı. A.Fayol “İnzibati idarəetmə nəzəriyyəsi”nin yaradıcısıdır. O, öz fikirlərini “Ümumi sənaye idarəetməsi” (1916) kitabında yazmışdır. A.Fayol idarəetməni funksional yanaşma baxımından tədqiq edərək onu planlaşdırma, təşkilətmə, koordinasiya və nəzarətə bölmüşdür. Bu məktəb ona görə klassik adlanırdı ki, tarixboyu yaranan bütün idarəetmə prinsipləri, funksiyaları və metodları bu məktəb tərəfindən sistemləşdirilmiş, nizamlanmış və idarəetmədə tətbiq olunmağa başlanılmışdır. İnzibati (klassik) idarəetmə məktəbi idarəetmə prinsiplərini müəyyənləşdirdi, idarəetmə funksiyalarını təsvir etdi və təşkilatın bütünlüklə idarə olunmasına sistemli yanaşmanı izah et-

di. Bu məktəb idarəetmə prinsiplərini, idarəetmə quruluşunu (strukturunu), idarəetmə funksiyalarını, idarəetmənin metodlarını, idarəetmənin üslublarını elmi sürətdə müəyyənləşdirdi və bərqərar etdi. İnsani münasibətlər məktəbinin əsasını Amerika sosioloqu və psixoloqu olan Elton Meyo (1880-1949) qoymuşdur. O, hesab edirdi ki, əvvəlki idarəetmə metodları əməkdaşlığın deyil, maddi səmərəliliyin əldə olunmasına istiqamətlənmişdir. İnsani münasibətlər məktəbi idarəetmədə yeni yanaşmanın – təşkilata “sosial sistem” kimi yanaşmanın tərəfdarı idi. O, qeyd edirdi ki, işçi fizioloji və maddi tələbatlara malikdir və onların ödənilməsi iqtisadiyyat inkişaf etdikcə asanlaşır. Bundan başqa, insanın ünsiyyət, özünüreallaşdırma, tanıma kimi sosial tələbatları da mövcuddur və onların ödənilməsi daha çətinidir. Elton Meyo məşhur təcrübələrini ABŞ-ın Xotron şəhərində yerləşən “Uestern Elektrik” şirkətində aparırdı. O, öz tədqiqatları nəticəsində müəyyən etmişdir ki, dəqiq işlənmiş işçi əməliyyatları və yaxşı əməkhaqqı heç də həmişə məhsuldarlığın artmasına səbəb olmur. Bəzən işçilər rəhbərliyin istəyindən və maddi stimullardan daha çox öz iş yoldaşlarının təsirinə reaksiya verirlər. Tədqiqatlar nəticəsində meydana çıxan belə nəticələrə əsaslanaraq, psixoloji məktəbin tədqiqatçıları hesab edirdilər ki, əgər rəhbərlər işçilərə daha çox qayğı göstərsə, işçilərin razılıq səviyyəsi də bir o qədər artacaq və bu da məhsuldarlığın artmasına səbəb olacaqdır. Onlar insan münasibətlərinin idarə edilməsi fəndlərindən istifadə etməyi məsləhət görürdülər. “Uestern Elektrik” şirkətində E.Meyo və onun əməkdaşları tərəfindən aparılan və 12 il davam edən tədqiqatlar istehsalın ahəngi və məhsuldarlığına ciddi təsir göstərən qeyri-formal qrup fenomenini aşkar etdi. Müəyyənləşdirildi ki, xüsusi norma və 20 mövqelərini hazırlamaq, əmək prosesində kollektivin ayrı-ayrı üzvlərinin hərəkətlərinə ciddi sosial nəzarət müəyyən etmək bu qrupa xas olan cəhətlərdəndir. Buna görə də qeyri-formal münasibətləri heç bir vəchlə özbaşına buraxmaq olmaz. Əksinə, fəhlələr və administrasiya arasında əməkdaşlıq əsasında onları idarə etməyi öyrənmək lazımdır. Bu məktəbin digər bir nümayəndəsi isə Meri Parker Follet (1868-1933) olmuşdur. İlk dəfə o, menecmenti “digər insanların köməyi ilə yerinə yetirilən iş” adlandırmışdır. O, kiçik qruplarda sosial münasibətləri öyrənmişdi. Öz baxışlarını “Yaradıcı təcrübə” (1924), “Enerjili idarəetmə” (1941), “Azadlıq və tabeçilik” (1949) kitablarında əks etdirmişdir. Onun fikrincə, əmək kollektivindəki münasibətlər hər zaman destruktiv deyildir, müəyyən şərtlər altında onlar konstruktiv də ola bilər. Birinin digərinə tabe olması kimi qəbul edilən hakimiyyət, insan hissələrini tapdayır və effektiv təşkilatın bazası sayıla bilməz. Demokratiya hər kəsdən istifadə edən və ayrı-ayrı individi kompensasiya edən böyük qüvvədir. Liderlik, hakimlik etməyə öyrəşən şəxsiyyət göstəricisi deyil. Lider müəyyən təhsilin köməyi ilə formalaşır və ağıllı lider nəinki gələcəkdə baş verən situasiyanı dərk etməli, eyni zamanda onu yaratmalıdır. İnsani münasibətlər məktəbi əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və son nəticənin əldə olunması üçün fərdi münasibətlərin idarə olunmasını, onların sosial və psixoloji vəziyyətlərinin nəzərə alınmasını, rəhbərlərin işçilərə qayğı ilə yanaşılması faktorlarını aşkar etdi. Bu məktəbin nümayəndələri fərdi davranış, qrupların meydana gəlməsi, qrup davranışı, insanlararası münasibət, motivasiya və liderlik kimi məsələləri tədqiq etməklə onları idarəetmə elminə gətirmişlər. Davranış qaydaları haqqında elmi məktəb, sosiologiya və psixologiya elmlərinin inkişafı, tədqiqat metodlarının təkmilləşdirilməsi iş yerində davranışın öyrənilməsini daha ciddi elmi şəkllə saldı.

Davranış qaydaları haqqında elmi məktəbin əsas simaları Kris Ardciris, Rensis Laykert, Duqlas Mak-Qreqor, Frederik Qertsberq olmuşdur. Bu tədqiqatçılar sosial qarşılıqlı əlaqələrin, hakimiyyət və avtoritetin xarakterinin, təşkilati quruluşun, təşkilatlarda əlaqələrin, liderliyin, işin məzmununun və əmək fəaliyyətinin keyfiyyətcə dəyişməsinin müxtəlif tərəflərini öyrənirdilər. Davranış haqqında elmi məktəb şəxslərarası münasibətlərin yaradılması metodlarında diqqəti cəmləşdirməklə insan münasibətləri məktəbindən çox uzaqlaşmışdır. Bu məktəbin əsas məqsədi insan ehtiyatlarının effektivliyi hesabına təşkilatın effektivliyinin artırılmasıdır. Əsas məqam ondan ibarət idi ki, davranış haqqında elmin düzgün tətbiqi həm işçinin, həm də təşkilatın effektivliyinin artırılmasına kömək edəcəkdir. Davranış yavaşması o qədər populyarlaşmışdı ki, 60-cı illərdə artıq, bütün idarəetmə sahəsini əhatə edirdi. “İnsan ehtiyatları” nəzəriyyəsinin görkəmli nümayəndələrindən biri Duqlas Mak-Qreqor (1906-1964) idi. D. Mak-Qreqor nəzəriyyələri dioxotomiyasını öz konsepsiyasının əsasına qoyaraq onu “X” və “Y” nəzəriyyəsi adlandırmışdır. “X” nəzəriyyəsi sosial idarəetmənin problemlərinə ənənəvi baxışı, “Y” nəzəriyyəsi isə idarəetmə prosesində individual və təşkilati məqsədlərin inteqrasiyasını əsas götürürdü [3, s.145].

“X” nəzəriyyəsinin əsas müddəaları aşağıdakılardır:

- adi insan daxilən işi qəbul etmir və ondan müxtəlif yollarla çəkinmək istəyir;
- insanların çoxu məcbur edilməli və istiqamətləndirilməlidir ki, məqsədləri reallaşdırsınlar;
- adi insan nəzarət olunmamağa və məsuliyyətdən azad olmağa çalışır;
- adi insan kiçik ambisiyalara malik olur və müdafiəyə ehtiyacı vardır.

“Y” nəzəriyyəsinin əsas müddəaları aşağıdakılardır:

– əmək fəaliyyəti zamanı fiziki və intellektual qüvvələrin sərfi oyun və istirahətdə olduğu kimi təbiidir;

- xarici nəzarət və ya cəza təhlükəsi təşkilati məqsədlərə çatmaq üçün yeganə vasitələr deyil;
- insan ona tapşırılmış vəzifələrin icrası zamanı özünüidarəetməni və özünənəzarəti həyata keçirir;
- mükafatlandırma vəzifələrin reallaşdırılmasının mühüm tərkib hissəsi olmalıdır;
- adi insan müvafiq şəraitdə məsuliyyəti öz üzərinə götürməklə yanaşı, həm də onu axtarır;
- təşkilati problemlərin həlli zamanı yüksək təxəyyül, orijinallıq və yaradıcılıq insanlar arasında daha geniş yayılır;

– “X” nəzəriyyəsinin mərkəzi prinsipi idarəetməyə ənənəvi yanaşma, birbaşa hakimiyyət tətbiq etmək vasitəsilə rəhbərlik və nəzarətdir.

“Y” nəzəriyyəsinin əsas mahiyyəti isə inteqrasiyadır. Elə bir şəraitin yaradılmasıdır ki, təşkilatın bütün üzvləri individual məqsədlərinə müəssisənin kommersiya uğuru vasitəsilə nail ola bilirlər.

Müasir idarəetmə və ya kəmiyyət məktəbi

Riyaziyyat, statistika, kibernetika, informatika elmləri və onlarla bağlı olan bilik sahələri idarəetmə nəzəriyyəsinin inkişafında böyük rol oynamışdır. Onların rolunu elmi metodların tətbiq edilməsində də görmək olar. Bu məktəb II Dünya müharibəsindən sonra yaranmışdır. İlk əvvəl yaradılan metodlar və modellər hərbi məqsədlər üçün istifadə olunurdu. Daha sonralar isə bu metodlar təkmilləşdirilərək müasir problemlərin həllində kəmiyyət metodları kimi istifadə edilməyə başlandı. Riyazi üsulların və modellərin tətbiqi, sözün əsl mənasında, təşkilatın əməliyyat problemlərinə elmin tətbiqidir. Problemin qoyuluşundan sonra əməliyyatı tədqiq edən bir qrup mütəxəssis hadisələrin gedişinin modelini hazırlayır. Modeli yaratdıqdan sonra, dəyişənlərə kəmiyyət (miqdar) qiymətləri verilir. (Model – reallığın təsəvvür edilməsinin formasıdır ki, reallığı sadələşdirir və ya onu mücərrəd təsvir edir.) Bu, obyektiv olaraq hər bir dəyişəni kəmiyyətə müqayisə etməyə və onlar arasında münasibəti təsvir etməyə (başla düşməyə) imkan verir. Deməli, modellər reallığın mürəkkəbliyini başa düşməyi asanlaşdırır. Bu gün vərdiş etdiyimiz kompüter texnologiyası, müxtəlif riyazi-iqtisadi modellərin tətbiqi yolu ilə əvvəllər çox çətin olan və ya mümkün olmayan fiziki işləri elmi əsaslarla yerinə yetirməyə imkan verir. Riyazi modellərin qurulması ilə müxtəlif problemlər həll edilir. Kibernetika, informatika, psixologiya və s. elm sahələri bu məktəbə əsaslanır. Müasir idarəetmə və ya kəmiyyət məktəbi modellərin qurulması, kompüterlərin tətbiqi, yüksək rabitə texnologiyası, iqtisadi-riyazi üsulların tətbiqini idarəetməyə gətirdi və çox böyük dəqiqliklə həyata keçirdi. Bu məktəb kibernetikanı, informatikanı, iqtisadi-riyazi üsulları və modelləri, kompüter texnologiyasını, mürəkkəb rabitə texnologiyasını və s. kimi elmi-texniki yenilikləri bərqərar etdi. Ümumiyyətlə, bu beş məktəb tərəfindən yaradılan və ya sistemləşdirilən bütün prinsiplər, metodlar, funksiyalar, üslublar idarəetmədə yerinə və vacibliyinə görə eyni zamanda tətbiq olunmalıdırlar. Əks-halda tam kamil və uğurlu idarəetməyə nail olmaq mümkün deyildir. İdarəetmə məktəblərinin hazırlayıb miras qoyduqları bütün klassik idarəçilik qaydaları, hazırda daha da təkmilləşdirilir və inkişaf etdirilir.

Belə ki, keçən əsrin əvvəllərində mövcud olmayan və bu gün real olaraq həyata keçirilən kosmosa uçuşun təşkili və idarə olunması, kompüter-informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi yeni idarəetmə sistemlərinin bariz nümunəsi hesab edilə bilər. Müasir kompüter texnologiyaları və idarəetmə sistemləri, ən mürəkkəb və çətin texnoloji proseslərin və dünyanın bir çox ölkələrində bölmələri olan transmilli şirkətlərin idarə olunmasına imkan və şərait yaratmışdır [2, s.22].

İdarəetmənin qanun və prinsipləri

İdarəetmə qanunlarında ümumi anlayışlar bunlardır:

– qanunlar, qanunauyğunluqlar, əənənələr, obyektiv dünya qanunları, birlik və ziddiyyətlərlə mübarizə qanunu, inkarətmə qanunu, kəmiyyət dəyişikliklərinin keyfiyyət dəyişikliklərinə və əksinə keçməsi qanunu, idarəetmə sisteminin vahidliyi və tamlığı qanunu, idarəetmə sisteminin zəruri olan azadlıq dərəcəsi sayının təmin edilməsi qanunu, idarəetmə sisteminin zəruri olan müxtəliflik qanunu, idarəedən və idarəedilən alt sistemlərin uyğunluğu qanunu, həlledici (zəif) bənd qanunu, məqsəd qanunu [2].

İdarəetmə prinsipləri bunlardır: idarəetmənin ümumi prinsipləri, idarəetmənin təşkilati-texnoloji prinsipləri, idarəetmənin təsadüfi prinsipləri.

İdarəetmə qanunları iki mənada başa düşülür:

– dövlət hakimiyyətinin yuxarı orqanları tərəfindən təyin olunmuş qaydada qəbul və təsdiq edilmiş normativ aktlar kimi, onlar subyektiv xarakter daşıyır, belə ki, tərtibçilərin intellekt dərəcəsi və qanunverici toplantının üzvləri əks etdirilir;

– zəruri, mövcud, dayanıqlı əlaqənin təkrar olunması, təbiətdə və cəmiyyətdə aralarında olan münasibətlər. Bu qanunlar obyektiv xarakter daşıyır, yəni onlar insan şüurundan asılı olmayaraq labüddür [2, s.42].

Qanunauyğunluqlar və əənənələr nədir? sualına cavab axtarsaq bu cavabı ala bilərik:

– qanunauyğunluqlar hadisə və proseslərin dayanıqlı, təkrar edilən əlaqəsidir;

– əənənələr əsas xətti təyin edir, idarəetmə prosesində müəyyən üsul və metodları tətbiq edərkən uğurlu nəticənin alınmasının aşkar edilmiş istiqamətidir.

Qanunlar dərketmənin yuxarı səviyyəsi sayılır və ümumilik formasındadır, yəni mövcud sinifin, növün bütün şəklində əlaqəyə xas olan ümumi münasibətləri əks etdirir.

Qanunlar aşağıdakıları xarakterizə edir:

– obyektiv dünya proseslərinin vahidliyini;

– dünya proseslərinin əlaqəsini;

– dünya proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsini;

– dünya prosesinin bütövlüyünü.

İdarəetmə qanunları, bütün növ idarəetmə fəaliyyətləri üçün cəmiyyətin inkişafında ümumi xarakter daşıyır.

İdarəetmənin əsas qanunları:

– idarəetmə sisteminin vahidlik və bütövlüyü;

– idarəetmə sisteminin zəruri olan prinsipləri;

– idarəetmə sisteminin zəruri müxtəlifliyi;

– idarəedici və idarəetmə sisteminin uyğunluğu;

– həlledici (zəif) bənd;

– məqsədlər.

İdarəetmə sisteminin vahidliyi və bütövlüyü qanunu

İdarəetmə sisteminin formalaşma, fəaliyyət və inkişaf qanununun əsaslarından biridir.

Bu qanun, onun idarəetmə tapşırıqlarına və obyektiv müəyyən edilmiş məqsədlərinə müvafiq təşkilati, funksional vahidliyə və tamlığa malik olduğu halda, idarəetmə sisteminin effektiv fəaliyyət göstərəcəyini şərh edir.

Bu halda, sistemin xüsusiyyət və imkanları bütöv bir vəhdət kimi ayrı-ayrı elementlərin xüsusiyyətləri və imkanlarının çəkisini artırma bilər ki, bu da onların qarşılıqlı dəstəyi və qarşılıqlı təsiri ilə şərtləndirilir.

İdarəetmə sisteminin vahidliyi verilmiş sistem elementlərinin daxilində təşkilatlanmış əlaqələrin dayanıqlılığını, onların fəaliyyətinin razılaşdırılmasını, sistemin mövcudluğu və inkişafının dəyişilən şəraitlərdə bütövlüyünün saxlanması zəruriliyini ifadə edir.

İdarəetmə sisteminin vahidliyi üçün zəruri şərait təmin edilir:

- vahid qanunverici hüquq normativ bazasının idarəedilmənin təşkilinə olan başlıca tələblərin tətbiqi ilə;
 - idarəetmənin bütün hissə və səviyyələri üçün bu sistemdə vahid idarəetmə prinsiplərinin təyin edilməsi, onların qırılmaz əlaqəsi miqyasa və mühitə görə ümumiliyin tətbiqi, onlardan əsaslarının təşkilati (normativ) olaraq möhkəmləndirilməsi;
 - idarəetmə sisteminin müxtəlif səviyyə və hissələri üzrə təşkilati idarə edən təsir formalarının (idarəetmə formaları) razılaşdırılması ilə;
 - idarəetmənin əsas funksiyalarının reallaşdırılmasına vahid yanaşma ilə;
 - əsas tələblərin vahidliyi ilə.
- İdarəetmə sisteminin vahidliyi idarəetmənin təkmilləşdirilməsi prosesində hər zaman dəstəklənəməlidir və onun tərkib elementlərinin müxtəlifliyi yaranan şəraitin özünəməxsus xüsusiyyətinin olmasını istisna etmir.

Nəticə

İdarəetmə nəzəriyyəsinə dair tələblərin maksimal göstəricilərinə nail olmaq qoşunların qarşısında qoyulmuş tapşırıqların effektiv icrasının təmin olunmasına imkan verir. İdarəetmə nəzəriyyəsi haqqında biliklərə yiyələnmək gələcək taktiki fəaliyyətlərin icrası zamanı bütün komandir və rəhbər heyəti üçün tövsiyə olunur.

Ədəbiyyat

1. Müasir idarəetmə nəzəriyyələri. 18.11.2017(www.unec.edu/com.az).
2. Фадеев В.А., Цыкалов А. И. Основы науки управления. М., 2006. 47с.
3. Алтухова П.К. Основы теории управления войсками. М., Военное издательство, 1984, 390 с.
4. Mahmudov M., Şabanov Z., Ələkbərov F. İdarəetmə nəzəriyyəsi. AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu. Bakı, 2012. 179s.

Аннотация

Основы, закономерности и принципы теории управления

Турадж Гаджиев

В статье было предложено формирование науки управления, её теории. Особое внимание следует обратить на специфику развития информации о законах принципов управления.

Ключевые слова: управление, теория, прямая связь, обратная связь, системы управления.

Abstract

The formation history and principles of management theory

Turac Hajiyev

The article deals with the information about the formation of management science, management and its theory, different management schools and their development features, management laws and principles.

Keywords: management, the theory, direct communication, counter-communication, management systems.

UOT 070

MÜASİR DÖVRDƏ İNFORMASIYA-PSIXOLOJİ MÜHARİBƏ: XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

kapitan-leytenant Ceyhun Kazımov

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Xülasə. Məqalədə müasir dövrdə informasiya-psixoloji müharibənin xarakterik xüsusiyyətləri təhlil edilir. Bundan başqa insanların istənilən vəziyyətdə və hərbi əməliyyat şəraitində etibarlı və effektiv fəaliyyət göstərməməsi problemlərindən bəhs edilir. Onların psixoloji dayanıqlığının möhkəmləndirilməsinin, döyüş tapşırığını istənilən vəziyyət və şəraitdə yerinə yetirməyə hazır olmasının informasiya-psixoloji yol və imkanlarının artırılmasının zəruriliyi əsaslandırılır.

Açar sözlər: informasiya müharibəsi, informasiya-psixoloji müharibə, psixoloji müharibə, komanda-nəzarət müharibəsi, kəşfiyyat müharibəsi, elektron müharibə, haker müharibəsi, iqtisadi müharibə, kibermüharibə, informasiya-texniki təsir, informasiya-psixoloji təsir, informasiya hücumu, psixoloji əməliyyat.

Giriş

Hazırda informasiya bəşəriyyətin bütün sahələrində, o cümlədən dünya siyasətinin və diplomatiyasının, beynəlxalq münasibətlərin əsas vasitələrindən biridir. İnformasiyanın önəmi onun çevikliyi, məqsədyönlü şəkildə istifadə edilməsi, xarakteri, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaqda fiziki gücdən daha böyük əhəmiyyət kəsb etməsi və s. xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. İnformasiya-psixoloji siyasətinin səmərəli aparılması ilə dövlətin daxili və xarici auditoriyaya təsir etmək imkanlarını artırmaq, həyata keçirilən siyasətə daha böyük dəstək əldə etmək mümkündür. Məharətlə istifadə edilən informasiyanın son dərəcə böyük səfərbəredici qüvvəsi vardır.

Məhz bu və digər çoxsaylı keyfiyyətlərinə görə hazırda informasiya dövlətlərin hərbi gücü və resurslarının səmərəliliyini müəyyən edən başlıca vasitələrdən biridir.

İnformasiya amilini müasir hərbi əməliyyatların aparılmasında digər vasitələrlə birlikdə tətbiq etməklə dəfələrlə artıq nəticələrə nail olmaq, ənənəvi müharibələrin mahiyyətini köklü surətdə dəyişmək mümkündür. Gələcək müharibələrdə on minlərlə əsgəri, təyyarəni, donanmanı, top və tankı ağıllı mikroçiplərlə çalışan yüksək texnoloji silahlar əvəzləyəcək. Az sayda əsgərin kompüterlərlə idarə etdiyi silahlara hədəfi lazer şüaları ilə məhv edən qurğular, insansız uçan təyyarələr, pilotsuz uçan aparatlar (dronlar), mini partlayıcılar və s. aiddir.

Artıq hərbi gücün, yalnız silah və maddi güc kimi anlaşılan mənası tamamilə dəyişikliyə uğrayaraq, informasiya və texnologiyalar müstəvisinə keçib. İnformasiya və texnologiyalara sahib olan ölkələrin hərbi gücü müqayisədəlməz dərəcədə üstünlüyü ilə fərqlənir.

Məqalədə həm müharibə, həm də sülh şəraitində insanların duyğu, düşüncə və davranışlarının dəyişdirilməsinə istiqamətləndirilmiş informasiya-psixoloji məlumatların istifadə xüsusiyyətləri təhlil edilir.

İnformasiya-psixoloji müharibənin anlayışı və məqsədləri

Dünyamızda cərəyan edən proseslər göstərir ki, hər bir dövlətin ən başlıca vəzifələrindən biri də öz informasiya məkanına nəzarət etməsi, eləcə də qlobal informasiya məkanında yer tutmaq uğrunda mübarizədir. Dövlətlər informasiyanın əldə olunması, ondan səmərəli istifadə və öz informasiya məkanını kənar hücumlardan müdafiə etmək üçün ciddi fəallıq göstərirlər. Bu informasiyalar dövlətin siyasi, iqtisadi, milli-mədəni, hərbi və digər sahələrində işlənə bilər. Buraya təkcə informasiyanı deyil, digər sahələrdə dəyərlərimizin müdafiəsini də əlavə etmək olar.

Hazırda informasiya müharibəsi təkcə dövlətlərin və cəmiyyətin deyil, hətta adi bir vətəndaşın belə maraqlandığı mövzuya çevrilib.

Son zamanlar informasiya resursları, informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları, elektron kütləvi informasiya vasitələrinin sürətli inkişafı ilə əlaqədar informasiya müharibəsi anlayışından geniş istifadə olunur. Bütün bu amillər indiki dövrdə cəmiyyətin elmi-texniki, hərbi, siyasi, iqtisadi, sosial və mənəvi sahələrində nailiyyətlər əldə etməsi üçün yüksək effektiv vasitələr sayılır. İnformasiya müharibəsi anlayışından ilk dəfə ABŞ və Yaponiyada istifadə olunub.

İnformasiya müharibəsini, ilk növbədə – iki tərəfin mübarizəsində maddi və intellektual sahədə hər hansı bir məqsədə çatmaq üçün bir-birlərinin informasiya resurslarına fəal informasiya təzyiqi gös-tərmək kimi qiymətləndirmək olar.

“İnformasiya müharibəsi” terminini ilk dəfə 1976-cı ildə ABŞ eksperti Tomas Rona “Boeing” şirkəti üçün hazırladığı “Silah sistemləri və informasiya müharibəsi” adlı hesabatında işlədib. T.Rona hesabatında bildirib ki, informasiya infrastrukturunu ABŞ iqtisadiyyatının əsas komponenti olmaqla yanaşı, hərbi və sülh zamanında zəif hədəfə çevrilir.

Bu hesabatın dərc edilməsi kütləvi informasiya vasitələrində aktiv kampaniyaya başlanğıc olub. ABŞ hərbiçilərinin diqqətini cərkən problem 1980-ci illərdən başlayaraq, ABŞ-ın hərbi-hava qüvvələrində aktiv müzakirə predmetinə çevrilir.

Hərbi nöqtəyi-nəzərdən “İnformasiya müharibəsi” terminindən 80-ci illərin ortalarından etibarən istifadə edilməyə başlanılıb və 1991-ci ildə İraqda keçirilən “Səhrada tufan” əməliyyatından sonra geniş yayılıb. Yeni informasiya texnologiyaları döyüşlərin aparılması vasitəsi kimi ilk dəfə adıçəkilən əməliyyat zamanı istifadə olunub. Bu termin rəsmi olaraq ilk dəfə 1992-ci il dekabrın 21-də ABŞ Müdafiə Nazirliyinin direktivində işlədilib [1].

Mütəxəssislər və alimlər informasiya müharibəsinə müxtəlif təriflər versələr də, hər kəsə bəllidir ki, bu hakimiyyət və kapital, o cümlədən “nə?”, “nə zaman?”, “harada?”, “nə üçün?”, “nə dərəcədə?” suallarına cavab tapmaq uğrunda mübarizədir. İnformasiya müharibəsini son məqsəd hesab etmək olmaz, o yalnız vasitədir. Buradakı təcrübələr, vasitələr və metodlardan tək-cə hərbi-siyasi sahədə deyil, dövlətin iqtisadi maraqlarında da geniş istifadə olunur. Bu zaman əsas məqsəd qarşı tərəfin informasiya resurslarını ələ keçirmək və informasiya sistemlərini məhv etmək olur [2].

İnformasiya müharibəsinin əsas məqsədi qarşı tərəfi səhv addım atmağa sövq edərək siyasi, hərbi, iqtisadi, psixoloji və sosioloji sahələrdə qələbə qazanmaq və rəqibdən üstün olmaqdır. Öz istəklərini həyata keçirmək məqsədilə mübarizə aparən tərəflər bir-birlərinin informasiya və intellektual sahələrinə təsir göstərə biləcək bütün vasitələrdən istifadə edirlər. Burada informasiya müharibəsinin üç əsas məqsədini qeyd etmək olar:

1. informasiya məkanına nəzarət edərək ondan səmərəli istifadə etmək və öz informasiya funksiyalarını qarşı tərəfin addımlarından müdafiə etmək (kontrinformasiya);
2. informasiya məkanını nəzarətdə saxlayaraq rəqibə qarşı informasiya hücumlarından istifadə etmək;
3. hər bir şəraitdə informasiya funksiyalarından istifadə edərək hərbi qüvvələrin ümumi effektivliyini yüksəltmək.

İnformasiya müharibəsinin aparılması adi reklamlardan başlayaraq, xüsusi hazırlanmış riyazi proqramlara qədər olan bir çox metod və üslublara malikdir. İnformasiya təsirinin metod və üslublarının seçilməsi konkret hədəflərlə, təsir obyektinin xarakteri və müdafiə vasitələri ilə müəyyənəşdirilir.

İnformasiya-psixoloji müharibənin tərkib hissələri və tətbiqi təcrübəsi

İnformasiya müharibəsinin tərkib hissələri kimi: psixoloji əməliyyatlar, elektron müharibəsi əməliyyatları, dezinformasiya və əks-təbliğat üzrə əməliyyatlar, təhlükəsizliyin təmin edilməsi və müqaviməti üzrə aparılan tədbirlər, açıq şəkildə olan informasiya hücumları, informasiya resurslarına fiziki təsirlər və digər amilləri göstərmək olar. Bunlardan bəzilərinə qısaca aydınlıq gətirək:

psixoloji əməliyyatlar – rəqib tərəfin arqumentasiyasına təsir göstərmək üçün informasiyadan istifadə etməkdir;

elektron müharibə – rəqibə dəqiq informasiyanı əldə etməyə imkan verməməkdir;

dezinformasiya – rəqibə bizim əsl gücümüz və niyyətlərimiz barədə yanlış informasiya çatdırmaqdır;

fiziki dağıtma – informasiya müharibəsinin bir hissəsi kimi ola bilər (əgər informasiya sistemlərinin elementlərinə təsir göstərmək məqsədi daşıyarsa);

təhlükəsizlik tədbirləri – rəqib tərəfin bizim imkanlarımız və niyyətlərimiz barədə məlumatsız olmasına səy göstərməkdir;

birbaşa informasiya hücumları – informasiyanı birbaşa təhrif etməklə onun daşdığı mahiyyətini görünmədən dəyişməkdir.

İnformasiya müharibəsi açıq və gizli xarakter daşıyır. Açıq informasiya müharibəsi prosesləri, bir qayda olaraq, “adi müharibə” şəraitində baş verir, zaman keçdikcə aqressiv xarakter alır və müharibənin məqsədinin gizli saxlanılmasına xidmət edir. Dinc dövrdə informasiyanın təsiri, adətən, uzunmüddətli olur və informasiyaların qarşıdurmasında gizli xarakter daşıyır [3].

Fiziki müharibə etmədən informasiya müharibəsi mümkündür, amma informasiya müharibəsi olmadan fiziki müharibə aparılmır. Başqa sözlə, fiziki müharibə apararkən onun tərkib hissəsi kimi, informasiya müharibəsi zəruridir. Hələ keçmişdə müharibələr zamanı hərbcilər savaşa güclərini effektiv idarə etmək üçün qarşı tərəfin informasiya mənbəyinə təsir etməyə, insanların fikrini lazım olan istiqamətə yönəltməyə çalışmışlar.

Təhlillər göstərir ki, bir sıra dairələr nəinki müharibədən imtina etmək niyyətindədir, hətta onun yeni və daha təhlükəli növlərini icad edirlər. Bu zaman heç bir etik, psixoloji və mənəvi-siyasi sərhəd gözlənilmir. Savaşın bütün üsulları normal qəbul edilir.

Müharibənin yeni növlərini kəşf edərkən, rəqibi məğlub etmək üçün əvvəllər müşahidə edilməyən vasitələrə əl atılır [4].

İnformasiya müharibəsi texnologiyalarının təsnifatını ilk dəfə M.Libiki adlı müəllif 1995-ci ildə ABŞ-ın Milli Müdafiə Universiteti tərəfindən nəşr edilmiş, “İnformasiya müharibəsi nədir?” məqaləsində vermişdir. Həmin məqalədə informasiya müharibəsinin yeddi forması qeyd edilmiş, “Information Warfare” adlanan sistemdə texnologiyalar arasında əlaqələr göstərilmişdir. Komandanəzarət, kəşfiyyat, elektron, psixoloji, haker, iqtisadi, kibermüharibə bu texnologiyalara aiddir:

1. Komanda-nəzarət müharibəsi (Command and Control Warfare) – komandanlıq və icraçılar arasındakı əlaqə kanallarına istiqamətlənir. Bu əlaqə kanallarının funksiyası pozularsa, informasiya müharibəsində qələbənin təmin olunması reallaşar.

2. Kəşfiyyat müharibəsi (Information Based Warfare) – mühüm informasiyanın toplanması və bu zaman hücum edən tərəfin öz informasiya resurslarını mühafizə etməsi prosesidir.

3. Elektron müharibə (Electronic Warfare) – elektron kommunikasiya vasitələrinə qarşı yönəlidir. Elektron kommunikasiya vasitələri dedikdə, radioəlaqə, radarlar, kompüter şəbəkəsi nəzərdə tutulur.

4. Psixoloji müharibə (Psychological Warfare) – təbliğat, “beyinlərin yuyulması”, əhalinin davranışlarına nəzarət və vətəndaşlar üçün nəzərdə tutulmuş informasiyanın emalıdır. M.Libiki psixoloji müharibəni 4 hissəyə ayırır: 1) Vətəndaş ruhunun sarsıtılması; 2) hərbi qüvvələrdə mənəvi duruma və əhval-ruhiyyəyə nəzarət; 3) Komandanlığa dezinformasiyanın ötürülməsi; 4) Mədəniyyətlərin müharibəsi (War of Culture).

5. Haker müharibəsi (Hacker Warfare) – qarşı tərəfin mülki obyektlərinə yönəlmiş virtual diversiya əməliyyatlarıdır. M.Libiki haker fəaliyyətlərindən danışarkən onların törətdiyi fəsadları belə sadalayır: şəbəkənin total iflici, informasiya əlaqələrində fasilələr, verilənlərin ötürülməsi zamanı təsadüfi səhvlərin çoxalması, informasiyanın oğurlanması, informasiya xidmətlərinin ələ keçirilməsi (şəbəkəyə icazəsiz müdaxilə), şəbəkənin gizli monitorinqinin aparılması, şantaj məqsədilə gizli məlumatların aşkar edilməsi.

6. İqtisadi informasiya müharibəsi (Economic Info-Warfare) – M.Libiki bu müharibəni iki formada təsvir edir: informasiya blokadası (ABŞ-a qarşı yönəlmiş) və informasiya imperializmi və ya texno-imperializm (ABŞ tərəfindən). İnformasiya blokadası dedikdə, informasiya və ticarət əlaqələrinin kəsilməsi (fiziki ticarətə qadağanın qoyulması) nəzərdə tutulur. Bank şəbəkələrinin sındırılması bu kateqoriyaya daxil deyil və haker fəaliyyəti hesab olunur. İnformasiya imperializmi ümumi iqtisadi imperializm siyasətinin bir hissəsidir. M.Libiki ticarətin özünü də müharibə hesab edir.

7. Kibermüharibə (Cyberwar) – fəaliyyətini analiz edərkən M.Libiki onu adi haker müharibəsindən fərqləndirir. Onun fikrincə, terrorizm ayrı-ayrı insanlara və ya təşkilatlara qarşı müharibədir və informasiya terrorizmi hədəfi təyin etmək və ya şantaj üçün bir vasitədir. Informasiya terrorizminin əsasını semantik hücumlar təşkil edir. M.Libiki semantik hücumları təhlil edərkən onları haker müharibələrindən tam fərqləndirir və bildirir ki, əgər haker müharibəsində hakerin məqsədi sistemin normal fəaliyyətini pozmaqdan ibarətdirsə, semantik hücumlar sistemin fiziki göstəricilərinə və kompüterin normal işini təmin edən obyektlərə yönəlir. Sistemin fiziki göstəricilərini və ya digər giriş vasitələrini “aldatmaq” sistemə texniki zərər vurmadan onu sıradan çıxarmaq deməkdir [2].

İnformasiya müharibəsi münaqişənin elə bir formasıdır ki, bu zaman hücumlar düşmənin biliklərinə və ehtimallarına təsir göstərmək üçün birbaşa informasiya sistemlərinə edilir. Vətəndaş informasiya müharibəsi terroristlər, narkotik kartellər, gizli kütləvi qırğın silahları alverçiləri tərəfindən təşkil edilə bilər. Informasiya müharibəsində əsas məqsəd düşməni aldadıcı hərəkətləri müşahidə etməyə, yalanı doğru hesab etməyə və bundan sonra aldadanın məqsədlərinə uyğun şəkildə hərəkət etməyə məcbur etməkdir.

“Biz inkişafın elə bir həddinə yaxınlaşırıq ki, artıq heç kim əsgər deyil, amma hamı döyüş iştirakçısıdır. Artıq əsas məsələ canlı qüvvənin məhv edilməsi deyil, əsas məsələ əhalinin dünyaya baxışının, məqsədlərinin sarsıdılmasıdır, sosial cəmiyyətin dağıdılmasıdır”, – deyə Pentaqonun rəhbərlərindən biri qeyd edib [1].

Mahiyət yaxınlığına baxmayaraq, informasiya-psixoloji müharibə ilə adi müharibə arasında fərq də mövcuddur. Silahlı yolla aparılan müharibə qarşı tərəfin canlı qüvvəsinin məhv edilməsi və sıradan çıxarılması üçün həyata keçirilir. Informasiya-psixoloji müharibə isə qarşı tərəfin canlı qüvvəsinin məhvi üçün deyil, həmin canlı qüvvənin ictimai şüuruna, psixikasına, düşüncəsinə, inanclarına təsir etmək və qarşı tərəfin canlı qüvvəsini öz maraqları əleyhinə fəaliyyətə sürükləmək üçün aparılır.

İnformasiya-psixoloji müharibənin daha bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, qarşı tərəfin canlı qüvvəsini məhv etmir. Lakin qarşı tərəfin canlı qüvvəsinin fəaliyyətinin neytrallaşdırılması, silahlı mübarizəsinin səmərəliliyinin azaldılması rəqibin təklənməsinə və xarici dəstəkdən məhrum edilməsinə gətirib çıxarar. Bu zaman aparılan təbliğat silahlı mübarizədən daha təsirli önəm kəsb edə bilər.

Bir sıra yazılarda informasiya müharibəsinin mahiyyəti çox müxtəlif şəkildə şərh edilib. Məsələn, tədqiqatçılardan biri bildirir ki, informasiya müharibəsi düşmən zəkasına qarşı mübarizə, aldatma və psixoloji əməliyyatdır. Başqa bir yazıda isə qeyd olunur ki, informasiya müharibəsi düşmənin informasiyasının və informasiya fəaliyyətinin hədəfə alınması, onun mübarizə qabiliyyətinin tənəzzülə uğradılması və öz informasiya məkanının qorunmasıdır. Informasiya müharibəsini insanların şüuru uğrunda qələmlə aparılan mübarizə kimi də qəbul edən müəlliflər var [5, s.26–29].

Müasir informasiya müharibəsində əməliyyatlar iki üsulla aparılır: informasiya-texniki və informasiya-psixoloji təsir.

İnformasiya-texniki təsir – müxtəlif növ informasiya sistemlərinə (verilənlər bazası, verilənlər bankı, analitik sistemlər və s.), telekommunikasiya vasitələrinə, kompüter şəbəkəsinə və s. texniki vasitələrə təsirdir. Informasiya-texniki təsir dedikdə, radioelektron mübarizə, radioelektron kəşfiyyat, kompüter şəbəkələrinə müdaxilə, haker müharibələri və s. nəzərdə tutulur. Texniki obyektlər kimi əlaqə və idarəetmə sistemləri, dövlətin maliyyə-iqtisadi fəaliyyəti və s. hədəfə alınabilir.

İnformasiya-psixoloji təsir – siyasi elitanın və əhalinin psixoloji durumuna, davranışına, cəmiyyətin informasiya-psixoloji mühitinin inkişafına, funksionallığına birbaşa təsir göstərən xüsusi informasiyanın məqsəduyğun istehsalı və yayılmasıdır. Təbliğat, “beyinlərin yuyulması” və psixoloji təsir informasiya-psixoloji təsirin növləridir. Informasiya-psixoloji təsir zamanı məqsəd və hədəflərin düzgün təyin edilməsindən asılı olaraq müxtəlif üsullardan istifadə oluna bilər.

İnformasiya-psixoloji müharibə zamanı birinci yerdə ictimai fikrin formalaşdırılması prosesi dayanır. Bu halda, azlıq təşkil edənlərin fikirlərini çoxluğunku kimi təqdim etmək informasiya-psixoloji müharibələrdə ən effektiv təsir növlərindəndir. Informasiya müharibəsi zamanı psixoloji müharibə vasitələrindən istifadə, bir tərəfdən mövcud informasiya sistemini dağıtmağa, digər tərəfdən isə, onu baş-

qa informasiya-kommunikasiya sistemi ilə əvəz etməyə imkan verir. Bununla da, cəmiyyətin maraqları ona qarşı informasiya müharibəsi aparın tərəfin maraqlarına tabe etdirilir.

Bir çox insanlar hələ də müasir informasiya kommunikasiya texnologiyaya vasitələrindən gələn, əsasən də, siyasi məqsədlərə xidmət edən gizli informasiya-psixoloji təhlükələri tam anlamır, onlara laqeyd yanaşırlar. Müxtəlif sosial proseslərdə istifadə edilən informasiya-kommunikasiya texnologiyaya vasitələri və informasiya sistemlərinin informasiya münaqişələrində tətbiqi informasiya müharibəsini daha təhlükəli həddə yüksəldib. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaya vasitələrinin insanlara qarşı tətbiq edilən məqsədyönlü informasiya və informasiya-psixoloji təsiri münasibətlərin sosial müxtəlifliyini təyin etməklə, daha gizli forma almaqdadır. Bu gün insan psixikasına güclü təsir edən müxtəlif, yeni mədəniyyət növləri inkişaf etməkdədir (məsələn, kompüter mədəniyyəti, performans, qrafiti və s.) [6].

Hazırda dünyanın istənilən ölkəsinin psixoloji-informasiya müharibəsi əməliyyatlarından güclü mühafizə sistemində ehtiyacı var. Sırr deyil ki, bir çox ölkələr informasiya müharibəsini xarici siyasətin effektiv aləti kimi qəbul edir. Psixoloji-informasiya müharibəsi (Pİm) müxtəlif proseslərə, istənilən ölkənin və ya regionun dövlət və ictimai quruluşuna intensiv təsir göstərməyə imkan verir.

Bu sahədə problemlərin səbəbi müasir cəmiyyətin manipulyasiyalara qarşı müqavimət göstərmə qabiliyyətinin çox aşağı olmasıdır. Çünki insanların şüurunda müasir kommunikasiya texnologiyalarının gizli psixoloji-informasiya təsiri zamanı hansı təhdidlə üzləşəcəkləri haqda təsəvvür formalaşmayıb.

Psixoloji-informasiya müharibəsinin daha bir həll olunmayan təzadı informasiya qarşıdurmasının digər sosial proseslərdə olduğu kimi, yeni kommunikasiya texnologiyaları və baza elementləri istifadə edilir. Belə ki, insana yeni kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə məqsədyönlü psixoloji-informasiya təsiri sosial münasibətlərin bir hissəsidir. Ekspertlərin fikrincə, bu, çox təhlükəlidir. İnformasiya müharibəsi getdikcə daha gizli formalar daşımağa başlayır.

Bu arada daha bir problem psixoloji-informasiya təcavüzü texnologiyaları ilə şüur, dəyər sistemi və cəmiyyətin psixi sağlamlığı üzrə psixoloji mühafizə texnologiyalarının fərqli inkişaf templəri ilə bağlıdır [1].

Psixoloji müharibə (həmçinin psixoloji əməliyyat və ya xüsusi təbliğ) – düşmən qoşunlarının (qüvvələrinin) demoralizasiyasına və qarşıdurmadan yayınmasına nail olmaq məqsədilə aparılan psixoloji təsirdir. O, döyüş əməliyyatlarının hazırlıq mərhələsində və ya əməliyyat zamanı aparıla bilər [7].

Nəticə

İnformasiya-psixoloji müharibənin insanların psixika və davranışına təsiri ilə bağlı aparılan təhlilin nəticəsi aşağıdakı kimidir:

– müasir müharibələrdə informasiya və psixoloji amil həyatı vacib rol oynayır. İnformasiya-psixoloji müharibənin imkanlarını düzgün dəyərləndirməklə və onun metodlarını düzgün seçməklə minimal məsrəflə maksimal nəticə əldə etmək, hətta müharibənin gedişini də dəyişmək mümkündür;

– informasiya vasitəsilə dövlətlər arasında yaranan konflikt vəziyyəti müharibəyə çevrilmədən, yəni hər iki tərəfdən böyük insan tələfatına, dağıntılara və məsrəflərə yol vermədən həllinə nail olmaq mümkündür;

– informasiya vasitəsilə həyata keçirilən psixoloji müharibə əsəblərin mübarizəsi kimidir. Burada şüura deyil, insanda mövcud olan bütün qeyri-şüuru və instinktiv hissiyyatlarına müraciət olunur. Bundan, yalnız müharibə zamanı yox, sülh dövründə də istifadə olunur.

Psixoloji müharibəni aparmaq üçün aşağıdakı şərtlərin olması vacibdir:

– həm formal (kütləvi informasiya vasitələri, təhsil strukturları, ictimai şəbəkələr və s.), həm də qeyri-formal (şayiələr, fikirlər və s.) informasiya axınına nəzarət. Burada liderlərin fikirlərinin istifadə olunması vacib rol oynayır, onların fikirləri öz qrupu çərçivəsində fikrin formalaşmasında əhəmiyyətli təsir göstərir. Burada model kimi informasiyanın çoxmərhələli konsepsiyası xidmət edir.

Nəticədə belə qənaətə gəlmək olar ki, psixoloji-informasiya vasitəsilə dünya və ölkə ictimaiyyətini aparılan müharibənin ədalətli olduğuna inandırmağa, qarşı tərəfin digər ölkələr tərəfindən dəstəklənməsinin qarşısını almağa, informasiya cəhətdən təcrid edilməsinə, müharibənin nəticələrini, bütün

dünya ölkələri tərəfindən tanınmasına və sülh müqaviləsinin öz xeyrinə bağlanmasına nail olmaq mümkündür.

Ədəbiyyat

1. İnformasiya müharibəsi: “Heç kim əsgər deyil, lakin hamı döyüş iştirakçısıdır” <http://ictcenter.az/category/maraqli/page/2/>.
2. Ələkbərova İ.Y. İnformasiya müharibəsi texnologiyalarının analizi və təsnifatı / AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu. Bakı: İnformasiya cəmiyyəti problemləri, №2, 2010, s. 80-91.
3. Talışinski E. İnformasiya müharibəsinin aktuallığı və onun sosial-psixoloji təhlili. <http://www.azhumanrights.az/az/analytics/430-304nformas304ya-m220har304b399s304n304n.html>.
4. İnformasiya müharibəsi texnologiyaları/ Fəsil 1. İnformasiya müharibəsi və müasir cəmiyyət. https://az.wikibooks.org/wiki/%C4%B0nformasiya_m%C3%BCharib%C9%99si_texnologiyalar%C4%B1/F%C9%99sil_1._%C4%B0nformasiya_m%C3%BCharib%C9%99si_v%C9%99_m%C3%B Casir_c%C9%99miyy%C9%99t.
5. Süleymanlı N. Dağlıq Qarabağ Münaqişəsinin İnformasiya Modeli, Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2011, 280 s.
6. 6th International Conference on Information Warfare and Security, The George Washington University, Washington, USA, 17-18 March 2011, 334 p. <https://pdfs.semanticscholar.org/ca18/aa98d4d1d434802eec54c2ba6ea8cf493b88.pdf>;
7. Calallı İ. İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti. “Bakı” nəşriyyatı, 2017, 996 s.

Аннотация

Современная информационно-психологическая война: характеристика и вопросы применения Джейхун Казымов

В статье анализируются характерные особенности информационно-психологической войны. Отмечается что, информационная и психологическая войны затрагивают проблемы людей, способных действовать безопасно и эффективно в любой ситуации. Автор также обосновывает мысль о необходимости повышения их психологической устойчивости, увеличения информационных и психологических путей и возможностей в любой ситуации и обстоятельствах.

Ключевые слова: информационная война, информационно-психологическая война, психологическая война, война разведки, электронная война, хакерская война, кибер-война, информационно-техническое воздействие, информационно-психологическое воздействие, экономическая война, информационные атаки, психологическая операция.

Abstract

Modern information-psychological warfare: characteristics and application issues Jeyhun Kazimov

The article analyzes the characteristic features of the information-psychological war. It is noted that, the information and psychological warfare deals with the problems of people being able to operate safely and efficiently in any situation and in military operations. The author also justifies the thought of thinking about necessity of enhancing their psychological sustainability, the need to increase the information and psychological paths and opportunities that the combat mission is ready to fulfill in any situation and circumstances.

Keywords: information war, information-psychological war, psychological warfare, command and control warfare, intelligence (information based) war, electronic warfare, hacker warfare, cyberwar, information-technical impact, information-psychological impact, economic warfare, information attacks, psychological operation.

ELMI MƏQALƏLƏRİN TƏRTİB EDİLMƏSİNƏ DAİR TƏLƏBLƏR

Təqdim edilən məqalələr jurnalın elmi istiqamətinə (hərbi-nəzəri elmlər, hərbi xüsusi elmlər, hərbi təbabət, milli təhlükəsizlik) uyğun, aktual elmi problemlərə aid tədqiqatların ilk dəfə dərc olunması üçün nəzərdə tutulmuş materiallara malik olmalıdır. Məqalələr üç dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis) təqdim edilə bilər.

Məqalə MS WORD mətn redaktorunda 12-lik Times New Roman şrifti ilə yığılmalı, sətirlərarası məsafə 1 olmalıdır. Məqalənin birinci səhifəsinin yuxarı sol tərəfində UOT (UDK) indekslər göstərilməlidir. Mətnin əvvəlində məqalənin adı, müəllif(lər) haqqında məlumat (onların adı tam şəkildə, elmi dərəcəsi, elmi adı və hərbi xidmətdə olanlar üçün hərbi rütbəsi), müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisə(lər)in ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı və telefon nömrələri qara rəngli qalın şriftlə verilməlidir. Bu məlumatlardan sonra üç dildə (azərbaycan, rus, ingilis) 5–6 sözdən ibarət açar sözlər, daha sonra isə məqalənin yazıldığı dildə qısa xülasə (100 sözdən çox olmamaqla) göstərilməlidir. Xülasədə tədqiqat işinin mahiyyəti, müəllif(lər)in aldıqları elmi nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır.

Məqalənin mətni 6–10 səhifə (A4 formatında) həcmində olmalı, səhifələrdə isə bütün tərəflərdən 20 mm boş məsafə saxlanmalıdır. Səhifələrin nömrəsi səhifənin aşağı hissəsinin sağ tərəfində qoyulmalıdır. Cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, şəkillər və fotolar mətnin daxilində yerləşdirilməklə məqaləyə daxil edilə bilər.

Elmi məqalədə mövzu üzrə qısa təhlil verilməli, onun aktuallığı əsaslandırılmalı, həll olunmalı məsələlər açıqlanmalı və onların həlli yolları göstərilməli, əldə edilən nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

Elmi mənbələrə edilən istinadlar mətnə kvadrat mötərizədə verilməlidir (məsələn, [1] və ya [1, s.119]). Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı istinad olunan ədəbiyyatların mətndəki ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 10 ildə nəşr edilmiş elmi məqalələrə, monoqrafiyalara və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilirəkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tətbiqi qaydaları” barədə qüvvədə olan Təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2–10.4.6 bəndlərinin tələbləri əsas götürülməlidir.

“İstifadə edilmiş ədəbiyyat”dan sonra məqalənin adı, müəlliflər haqqında məlumat və xülasə (məqalənin yazıldığı dildən əlavə, yuxarıda qeyd edilmiş daha iki dildə) verilməlidir.

Müəllif(lər) məqaləni çapa tövsiyə edən kafedra və ya təşkilatın iclas protokolundan çıxarışı, məqalənin A4 formatında çap olunmuş nüsxəsini, məqalənin elektron variantı yazılmış CD və ya DVD diski, eləcə də məqalə müəllif(lər)i ilə əlaqə saxlamaq üçün telefon nömrələrini təqdim etməlidir.

Redaksiyaya daxil olmuş məqalələr anonim rəyçilərin rəyindən (2 müsbət rəydən) sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə olunacaq. Təqdim olunan məqalənin dərc olunmasından imtina edildiyi halda jurnalın redaksiyası yazılı şəkildə müəllifə imtina cavabı göndərəcəkdir.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

Представленные для публикации в журнале статьи должны соответствовать научным направлениям (военно-теоретические науки, военно-специальные науки, военная медицина, национальная безопасность) журнала и содержать материалы отражающие результаты исследований научно-актуальных проблем, предназначенные для первичной публикации. Статьи могут быть представлены на одном из следующих языков - азербайджанском, русском или английском.

Статья должна быть подготовлена в редакторе MS WORD, шрифт Times New Roman – 12. Междустрочный интервал – одинарный. На левой верхней части первой страницы должны быть указаны индексы УДК (UOT). В начале статьи должны быть указаны в полужирным черным шрифтом название статьи, сведения об авторе(ах) (полное имя, учёная степень, учёное звание) и воинское звание для военнослужащих, место работы с указанием адреса(ов), адрес электрон-

ный почты и номер телефона. Далее должны быть приведены ключевые слова на азербайджанском, русском и английском языках (состоящих из 5-6 слов), а затем краткая аннотация (не более 100 слов) на языке набранной статьи. В аннотации должны кратко отражаться сущность исследования, полученные научные результаты автора(ов), научная новизна работы, ее прикладное значение, и т.д.

Статья должна быть в объеме 6-10 страниц (в формате А4 машинописного текста). Поля страницы со всех сторон 20 мм. В статье могут быть размещены таблицы, графики, диаграммы, рисунки и фотографии.

В статье приводится краткий анализ по содержанию работы, а также обосновывается актуальность темы, раскрываются решаемые задачи и указываются способы ее решения. Кроме этого, должны быть изложены полученные результаты, новизна работы, ее прикладное значение и т.д.

Ссылки на научные источники должны указываться в квадратных скобках (например, [1] или [1, с.119]). Указанный список литературы в конце статьи должен нумероваться в порядке последовательности цитируемой литературы в тексте. В списке литературы предпочтение должно отдаваться научным статьям, монографиям и другим надёжным источникам последних 10 лет.

Библиографическое описание цитируемого источника должно соответствовать требованиям раздела 10.2-10.4.6 “Использованная литература” положения “О правиле оформления диссертаций” Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

После раздела “Использованная литература”, кроме языка, на котором написана статья, пишется название статьи, сведения об авторе(ах) и аннотация еще на двух других языках, указанных выше.

Автор(ы) вместе со статьей должен(ы) предоставить выписку из протокола заседания кафедры или учреждения рекомендовавшего ее для публикации, один экземпляр напечатанной статьи, его электронный вариант, написанный на диске CD или же DVD, а также контактные телефонные номера.

Поступившие в редакцию статьи после рецензирования (2 положительных заключения) по представлению редактора по специальности или одного из членов редакции будут рекомендованы в печать. При отказе печатать статью редакция журнала в письменной форме уведомит об этом автора(ов).

RULES TO COMPILE SCIENTIFIC ARTICLES

Articles, submitted to be published in this magazine must be appropriate to the norms and standards of researches being covered by this magazine (military theoretical sciences, military special sciences, military medicine, national security) The articles can be submitted in three (azerbaijan, russian and english) languages.

An article should be typed in MS WORD text editing Times New Roman – with 12 shrift, 1 inter-line space. UDC (UOT) kind of indexes are to be put on the left of the top of the first page. The topic of the article, information about the author, (full name, scientific degree, scientific duty, military rank for servicemen), the names of the ventures where the authors work for, the address of the very ventues, authors’ e-mail account and phone numbers must be given in bald black colour. After this information, key words in three languages (azerbaijan, russian, english) consisting of 5-6 words, then summary (no more than 100 words) in the language in which the article is produced are to be written. The essence of the study, scientific results got by author(s), scientific significance, practicality are to be briefly written in the summary.

The text of the article is to be 6-10 pages (A4 format) and the dimension of the pages must be from all sides 20 mm. Numbering of the pages would be on the right side of the bottom of either page. Schemes, graphics, diagrams, pictures and photoes may be included by inserting them in articles.

Brief analysis is to be given, the topicality of the subject is to be proved, the issues which are going to be solved must be clarified and the ways of the solution, the results, economic efficiency and etc. are to be clearly shown in a scientific article.

The references linked to the scientific sources, must be noted in bracket at the end of the sentence which is extracted from a source. (for example, [1] or [1, p.119]). The list of the reference at the end of an article is to be in sequence of the references within the article. The sources of latest 10 years should better be preferred in the reference list.

While giving the bibliographic description of the references, the requirements 10.2-10.4.6 "References" which is in force of "Rules for application of Dissertations" instruction of Supreme Attestation Commission of the Azerbaijan Republic attached to the President must be referred.

The summary of the article is to be designed in two more languages besides the language, the article is written. The summaries in various languages must appropriate to the content of the article. Scientific results, topicality for the subject, essence for applicability are to be reflected in the summary. The summaries must be seriously scientifically and grammatically edited. In either summary, the full name of the article and the author must be put on.

Contact number is to be noted at the end of the article to keep in touch with the author. While the author submits the article, an excerpt from a protocol of the organization or department where he or she works, a printed copy of the article, herewith a burnt digital copy on CD or DVD are to be handed over as well.

Only twice reviewed papers will be adopted to publish in journal after considering by editor. When paper is rejected then author will be informed about it.

Çapa imzalanıb 21.01.2018. Ofset çap üsulu.
Formatı 60x84 1/8. Fiziki ç.v.15. Sifariş 444.

Hərbi Nəşriyyatın mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, akademik Ş.Mehdiyev – 144,
"Qızıl Şərq" hərbi şəhərçiyi

